В. ҐЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ ОЗЕРО

Д.В.О.У.
Л.І.М.

ВОЛОДИМИР ҐЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ ОЗЕРО

(КАРА-КОЛ)

РОМАН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

Зам. № 1853.

Обгортка роботи
худ. Є. Рогочева

Укрголовліт № 10367 (2880). Тираж 5000. 11 др. арк. Ост. 364. Б-6.

Художник Ломов прокинувся пізно. Звечора довго не міг заснути і тому о десятій годині ледве підніс з подушки голову, важку, олов'яну. Він витягнувся — аж хруснули суглоби, потім сперся на ліктях, запалив цигарку, що лежала наготовлена звечора на столику, і виглянув через вікно. Надворі було сіро, млисто і вогко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі обшарпані покривала, що хмарами піднялися вгору, відслонюючи слизькі скелі, нависле величанське каміння, а над ним череди корів і овець, що здалека виглядали наче червоні й чорні комашки.

„Димляться гори, — подумав художник, — знов буде дощ. Тиждень сидіти у горах, — і щодня — дощі. Перспектива не з кращих. Так можна багато зробити!"

Приїхав він з далекої Москви, щоб відпочити й попрацювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже незвідані, його первобутні мешканці з їх старовинним побутом, релігією, звичаями, що про них він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що досі написано про Алтай. Їдучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а просидівши тиждень — з жахом переконався, що досі не брав навіть пензля в руки, ба майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халата, відчинив вікно і висунув голову надвір. Знадвору потягнуло сирістю, важким, пересиченим вогкістю повітрям.

Він з тоскою роздивлявся по широкому зарослому травою подвір'ю, шукаючи живої істоти, але на подвір'ї

не було нікого. На середині двора стояв віз з піднесеними догори голоблями, і на ньому порпалися кури в мокрім сіні.

„Хазяїн, видно, когось відвозить“ — майнуло в голові.

Художник допалив цигарку й недопалок викинув надвір.

„Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути“ — дивувався він, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціяльно для винайму на літо дачникам, та й у сусідніх дачах прокидались дуже вчасно, А головно — інженер. Цей „дивак“ лягав і вставав разом з курми. Йому то й не дивота — у нього робста, алеж сьогодні неділя?.. Не може бути, щоб усі спали.

Художник догадався — „усі в їдальні“ і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

„Чорт-зна що“, — бурчав він, зав'язуючи черевики, — „людина тут залежить від їдальні, ба тісно зв'язана з нею. Не прийдеш на час — сиди голодний, бо другої нема в цілому селі. Ну й занесла мене лиха година“.

Він швидко вмився й глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене худорляве обличчя з сірими бистрими очима, високий лоб, обрамлений золотистим волоссям, що на висках починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й лице натер одекольоном, руки намазав кальодермою, почистив нігті, на яких блистів ще ляк, і почав одягатись. Найбільше часу зайняв, як завжди, вибір краватки, але і з цим він упорався і за кілька хвилин знов стояв перед свічадом уже цілком готовий. Видно, був задоволений з себе, бо аж усміхнувся.

— Можемо йти, — сказав він голосно. Тоді накинув на плечі дощовика, вступив у калоші і вийшов надвір. Тут, як і раніш, було пусто й тихо. Перескакуючи через свіжі калюжі на мураві, він переліз через перелаз і подався

до їдальні, що лежала в кільканадцятьох кроках. Перед нею стояли вже вишикувані вряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені з не менш презентабельними провідниками, що покірно й терпеливо чекали на дачників.

„Представники пануючої нації“ — не без іронії подумав Ломов, приглянувшись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівняну вищість, звідси, видно, й іронічна думка. Але він довго не задумувався; його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду?..

Та раптом почулись голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Їдальня являла собою велику ґалерію, чи просто широкий оборіг, обшитий до половини дошками, з дощаною підлогою, без вікон і дверей, тільки з хвірткою, на якій гойдались і висіли цілими днями діти дачників.

Очі останніх були звернені на нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тим більш його, художника, з столиці. Як не скривав він спочатку свого „я“, та на другий день уся їдальня знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо поклонився і сів за одинокий столик, що за ним сидів його вчорашній знайомий інженер Манченко і приязно простягав до нього руку.

— Ви теж сьогодні кудись їдете? — спитав усміхаючись Ломов, сідаючи за стіл.

Інженер заперечив:

— О, ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не знаходжу приємности в цього роду спорті.

„Жіноцтво, як видно, любить, — подумав художник, — а його уподобання й смаки незглибимі“.

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якийсь гамір за собою.

Їдальня заметушилась, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати, і вони то поодинці, то парами простували до хвіртки, а звідси до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану що з'їсти? — спитав художник.

— А зараз спитаємо Тоні, мабуть, для нас лишили, бо я ще також нічого не їв.

Дами, а їх тут була більшість, в різноманітних костюмах, у спідницях і широких шараварах, у чоботах і лякерованих мештах, у солом'яних капелюшах, кепках і без них незграбно садовились на коні, наповняючи майдан перед їдальнею гадасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільш голос однієї некрасивої русявої жінки в жовтих чоботях і широких райтузах, що всі її називали „тьотею Грушею".

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена задовгі, то повід закороткий; нарешті ще щось забула в їдальні і прожогом влетіла туди.

— Ви не їдете з нами? — спитала мимохідь Ломова, ніби давно знайома.

Той увічливо заперечив головою, оглянувши її відразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль!..

Хутко вибігла і вона, не знайшовши звичайно в їдальні нічого, і художник з інженером залишились самі. Сніданку їм ще не подавали і, здавалось, — не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав інженер.

Ломов усміхнувся смішком людини, яку дуже важко чимнебудь задовольнити.

— Знаєте, такий підбір, що подібний трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть намагався.

З цим мусів погодитися й інженер.

— То правда, — сказав він, — але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— Ви забули про тутешніх, про тубільців?!

Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав він, усміхаючись. — Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі ледве чи є, мусять відпихати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Є і чисті, — сказав він мило.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що тут вже є своя інтеліґенція, — продовжував інженер.

Художник не чув про таку.

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так негаразд! Вона, правда, тільки народжується, її, може, тільки одна сота відсотка, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією тутешньою вчителькою — і ви ахнете. Дівчина красива, освічена. Ви зразу зміните свою думку й постараєтесь виправити помилку.

— Дівчина, Кажете?..

Інженер бачно подивився:

— Чого ви так запитали?

— Так та просто.

— Розумію, — сказав інженер. Але зміст запитання йому не подобався, як не подобався йому і тон льовелясівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував. Та знаю, що незамужня і майже вільна, коли не брати в рахунок сильних залицянь місцевого лікаря, який, до речі, йде он...

Ломов глянув на вулицю. Якраз напроти, у бік їдальні, чалапав по болоті алтаєць — у полуевропейській одежі середнього росту, віспуватий, в модних рогових окулярах. Ломов окинув його своїм бистрим поглядом і, не

знати чого, почув до нього відразу якусь антипатію й неприязнь.

— Оце він? — спитав, щиро здивований.

— Він. Бачите — і другий інтеліґент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його звати?

— Доктор Темір. Так його всі кличуть. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив Московський університет і вже кілька літ працює для народу. При всім, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична, — промовив якось знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розглянули як слід, — здвигнув плечима інженер. — Познайомтесь, придивіться; при знайомстві, в розмові він дуже виграє. Я провів з ним багато вечорів на приємній розмові. В нього дуже цікаві й ориґінальні погляди. Він мрійник, сильний патріот, біда, що трохи шовініст, своїй країні він пророчить велике майбутнє...

— Напали на свого, — сказав художник. — Ви ж теж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене трудно так назвати. Я, може, й мрійник, але в кращому розумінні того слова. Перш за все в мене, як українця, нема алтайського патріотизму, — сказав він сміючись, — і мрії мої здійсненні.

— Чи ж не здійсненні?!

— Звичайно, так. Коли мені вдасться пробробити ту невеличку роботу, що я задумав, — про це ми з вами говорили вчора, — то за пару літ, приїхавши сюди, ви не пізнаєте ні цього Чемала, ні цих людей, ні цієї їдальні, де ми сидимо з вами. Ви, перш за все, приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за пару літ пробіжить поміж ті гори, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви, — сказав недовірливо художник. — Фантазії, — як у найкращого письменника.

— Вам, звичайно, можна не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь, — поспішив весело художник, — я ж профан у ваших справах, а просто якось не хочеться вірити, що можна здійснити такий колосальний плян.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зробити, могло б вам дійсно видатись потужним, але коли б не я, то зробив хтось інший, може, тільки пізніше. Так, а залізниця — це просто дурниця, вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому покищо важко працювати, бо нарід ще занадто первісний, ще майже дикий і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, пересвідчитесь сами. Тут для вас теж колосальне поле для діяльности. Але для цього треба поїхати вглиб країни, туди, куди не дійшла ще наша радянська культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах? І в Чемалі стоїть, і манастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Насаджували її місіонери, був тут відомий Макарій, що якраз мешкав у Чемалі. Культура тогочасної Росії містилась саме в насаджуванні християнської віри, в будуванні церков, і таких, як бачите, грубих, без смаку й стилю, які так дуже не гармонізують з величчю довколишньої природи. На щастя, не прийнялась їх культура, і церкви перемінились у клюби, інтернати тощо.

— Але шаманізм живе? — перервав Ломов.

— В останніх передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих трущобах, що я вам говорив, але і з тих трущоб, і з тих чорних закутків виганяє його комсомол. Він вносить в закоптілі печери горючі смолоскипи, і вони, шамани, втікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтаєць не побожний з натури. Він забобонний, але не релігійний. З нього легко викоренити нетривкі забобони, легше прищепити культуру, ніж руському селянинові.

Ось вам грубий приклад: зайдіть ви, припустімо, до кооперативу, там алтаєць не скаже вам: фунт чи аршин, а скаже кіло, грам, метр, чого нема ще в руському кооперативі, де нові міри й ваги введено раніш, ніж тут. Там усе „по старінке“.

— Охочі вони до школи, науки? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшно! Ви побачите, скільки тут дітей-піонерів, а які розвинені. За радянської влади виросло тут сто нових шкіл, а ви кажете, інтеліґенції нема, нема майбутнього. Є і буде.

Розмову перервала офіціянтка, що принесла нарешті сніданок.

Ломов оглянув її звичним оком, але, видимо, без задоволення.

— Тоня називається? — спитав.

— Тоня.

Бесідники взялися до їжі.

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули довгу тінь, як трен легенької шифонової сукні, і вона лягла під вікно невеличкої хатини з ґаночком.

У вікні видно було дівочу стрижену голівку, похилену над книжкою. Її біле личко сильно виділялось з чорних, як вороняче крило, рамок волосся. Такі ж чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись якомога більше вчитати, поки цілком стемніє.

У протилежному вікні сиділа мати дівчини, нестара ще жінка, в білій хустинці, з-під якої визирали жмутки золотистого волосся, а серед нього зрідка де-не-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому пшеничному полі.

Вона піднесла голову від шитва і протерла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танічко! — сказала вона, ласкаво звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово заметушилась і пильно глянула примруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо, — сказала сухо. — Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки ні трохи не поколивала материного спокою.

— Темно, доню — спокійно переконувала вона. — Сонце зайшло вже.

А між тим недавно золоті верхи потускніли, і тінь від гір лягла ще густіше.

— Я ж вам сказала — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдавалась їй, мабуть, дуже важко, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив, — сказала вона ніби до себе.

Таня нервово порухалась на стільці. Мати, видно, не дасть читати.

— Чого йому треба? — спитала гостро.

— Не казав, чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знов внурила голову в книжку, але мати не давала читати.

— Яка ти неласкава, дитинко, з людьми. Сама не знаю, до кого ти така вдалась. З усіма ти груба, а з доктором Теміром ти особливо груба. Він такий гідний чоловік, такий поважний, учений, такий статечний, розумний... Ним не можна так легко кидатись.

— Ви вже скінчили?..

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про те і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіщо ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в такому говоренні?

— Я нічого, тільки... заходив він...

Знов запанувала хвилина мовчанки. Дівчина дивилась у книжку, але читати не могла. Материна розмова не

давала дочитати до розділу. Вона була сердита й знервована. Дивилась у книжку, але нічого не бачила.

— Приглянулась я вчора до нового дачника, що спинився в Олександра під Бешпеком,—почала знов мати.— Красивий мужчина. Ішов з інженером попри нас і пильно дивився в наші вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився...

Мати задоволено всміхнулась. Дочка почервоніла, нахмурилась і закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого, — сказала вона з докором. — „Ховалась"!.. Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо?

Мати не бентежилась.

— Він, певно, зайде до нас, — продовжувала спокійно, як ні в чому не бувало. — Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два: певно, хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серйозність прорвалась, і вона всміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась.

— І навіщо ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні — розказують. Я не хочу нікого бачити ні знати. Приїхала відпочивати, а не знайомства розводити з тими осоружними дачниками, що через них надвір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даєте.

— Темно, дитинко, ось чому я. Було ясно — я тобі не перешкоджала. А людей тобі цуратись нічого. Тим більш дачників. Люди освічені... А ти красива, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі, здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — Вона нікого не бачила і не знає.

— А хоч би доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто раз. А чого мати не каже ніколи, який рябий та нудний зі своїми покірними очима, як у побитої собаки. Чому вона цього не скаже?

На ґанку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалась. Мати швиденько встала і стурбовано замахала руками.

— Бачиш, ти так голосно говориш, може, він і чув. А це він іде, бо казав, що вечерком зайде.

— Путнього ви ніколи не скажете!.. Сказали б раніш: я утекла б, а так нудитись з ним цілий вечір?..

— Цсс! Тихо! Не так голосно, — замахала знов руками мати. Вона зробила усміхнену міну, поправила волосся й подалась назустріч докторові, що витирав на ґанку з болота чоботи.

У хаті стояли сумерки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на току. Синява неба густішала. Над Бешпеком зайнялась бліда зірка...

Таня дивилась на гори, але не бачила нічого. Колись вона усміхнулась би до зірки, але зараз їй було не до того. Вона була знервована, сердита й сопіла від злости.

„Чого він ходить? — думала вона. — Знов сяде, буде дивитися в очі своїми прислíпуватими очима, буде задавати нудні питання, а потім почне говорити про свою прив'язаність... Ху! Бридота!"

Вона викривила лице, по-дитячому передражнюючи доктора.

— Знає, що нічого не виходить, а лазить...

У кухні почулись голоси. Доктор казав, що він ще не вичистив як слід чобіт, а мати запевняла, що цілком чисті, і хай він не турбується, бо завтра все 'дно митимуть підлогу.

— Ні, ні, будь ласка, — просив доктор, — дайте ще віничка, я ще трішечки обмету, з боків, отут я ще не доглянув.

— Навіщо ж стільки клопотів? Прошу віника.

— Дякую, Танічка, Тетяна Іванівна, — поправився він, — певне, читає і я перешкоджу?

— О, ні, ні, давно скінчила — і забула вже. Вона буде дуже рада.

„Іч, як розписується за мене мамаша“ — усміхалась Таня. — „Так знайте ж, що не рада“.

А до того голос доктора видався Тані настільки противний, що вона, не задумуючись, вискочила через вікно.

Спинившись у „безпечному“ місці, серед різнобарвних рож, що густо росли під вікном. Таня мимоволі глянула в бік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інженер з незнайомим елеґантним чоловіком і добродушно всміхався.

— Тепер не втечете! — гукнув інженер, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч тим закрити свою ніяковість, і при тім луки її брів збіглись, як крила летючого птаха. Та напускна серйозність надавала обличчю ще більше принади.

— Я і не збиралася втікати, — сказала відривисто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно скакали?

Таня готова була образитись за таку настирливість, але обличчя інженера було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдалася серйозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, таки всміхнулась.

— Мені випав гребінець, — промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи ближче. Невже ви не хочете зі мною привітатись?

Очі стрілами.

— Це не конечне, ми з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетного художника, що, забившись на Алтай, умирає від скуки, а звідси до вас надто далеко.

Таня підійшла до плота й грубо, по-чоловічому подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє прізвище.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище? — перепитала вона.

— Ломов, — повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила відкритки з таким прізвищем...

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він уже ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити репродукції його картин і пам'ятати його прізвище. Він був правдиво вдячний за це Тані, і відразу вона йому подобалась.

— У вас ідеальна пам'ять, — сказав, — коли пам'ятаєте таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніяково й рада була знов смикнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже пожаліла, що зважилась на такий нерозсудний крок. Інженер передчув її настрій і поспішив вивести дівчину з заклопотання.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від тоски наложити на себе руки, — сказав він усміхаючись.

Таня оживилась.

Так що? Вона має йому в тім помогти?

— Навпаки, врятувати.

На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

Чого жорстока? Раз людині погано жити, вона має право покінчити рахунки з життям. Принаймні, вона такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?!

Перш за все, він не знає, скільки їй літ.

— Догадуюсь.

Та це не важно. Логічно так виходить.

Та дівчина починала справді цікавити художника. З нею не нудно.

— Я покищо такого наміру не маю, — сказав він. — Це Федір Павлович, — показав на інженера, — приписує

мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю, смертю в муках, від тоски, ваших дощів, від цієї безконечної сльоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди їхали? — спитала гостро. — І ви художник? Хіба, дивлячись на ці гори, можна сумувати? На дачників дивлячись, можна вмерти від суму, але не від споглядання на природу. Не розумію я вас. Їдуть сюди за тисячі кілометрів, сквернять нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? Театр? Балет? Що ще, нарешті? Ви, може, географії не знаєте і не знаєте, що тут живе дикий нарід, алтайці або ойроти, неписьменний, бідний, забитий?

Художник мусів погодитися з її словами, та признатись було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилась так поважно й говорила таким переконаним голосом, що він тільки червонів від ніяковости.

— Не ввесь він, видно, забитий, не ввесь неписьменний, коли переді мною і освічена, і культурна людина, і така красива жінка.

Таня змінилась на обличчі від образи і блиснула на художника злим зором. При чім тут жінка?

Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не відповідатиме навіть на його поклони на вулиці, не то що не буде з ним говорити. Свої компліменти хай він залишить для московських тендітних панночок. Вони, певне, це люблять.

Удари сипались, як дощ на оголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав це од щирої душі, не знав, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більш ніколи не буде.

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, любимець жінок, привик

з ними поводитись вільно, не стісняючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, з радістю, а тут такий щуток. Він м'яв у руках капелюха і не знав, що починати.

У вікні показалась голова матері Тані і мимоволі вибавила всіх із заклопотання. Її помітив інженер і ввічливо почав кланятись, скинувши картуза. Художник, догадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Ганно Степанівно? — спитав інженер.

— Ніскільки, ні, чого ж би? Тільки щоб зайшли в хату. Темно вже й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть у хату, прошу вас. Таню! проси гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Дійсно, вона забула.

— Іду! Заходьте! — сказала вона недбало. Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не налягала.

Вона кивнула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ґанку.

Під час того, як надворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанівною, ввійшов у кімнату. Він поклонився кріслові, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді, підійшов ближче і немало здивувався, не заставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі, заложив знову на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у людей, що хочуть скрити свій природний недостаток. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня десь тут сховалась і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не видно було. За доктором стояла заклопотана Ганна Степанівна і також шукала очима дочку.

— Тетяни Іванівни нема? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, я ж її лишила в хаті...

Вони раптом почули її голос за вікном.

— Вона там, — сказала мати. — Як вона там опинилась? Просто чудо якесь.

Це була образа. Доктор Темір чув, що це зроблено з наміром. Він звик до жартів дівчини, але це вже переходило межі приличности.

— Ні, це не чудо: вона просто вискочила через вікно, рятуючись від мене, — сказав доктор, не скриваючи знервовання.

— Як ви так можете казати, докторе Теміре? Навпаки, Танічка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона певно хотіла пожартувати. Така пуста та дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштук і мимоволі прислухався до розмови, що точилась за вікном.

Ганна Степанівна ходила заклопотана від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтесь, будь ласка, — заспокоював її доктор, прекрасно розуміючи її. — Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне. — Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки грубости.

— Наскільки я не помиляюсь, там інженер Манченко із своїм новим приятелем. Чуєте, яка палка балачка?

До кімнати долітали голоси знадвору, серед них найяскравіше видавався голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду, — сказав він, не можучи погамувати в собі досади й негодування.

— Хвилиночку почекайте, — попросила Ганна Степанівна і покликала дочку через вікно.

Але доктор Темір встав уже і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він нарешті знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду, — сказав, але тепер у словах його чувся тільки докір розжалобленої дитини. — Я зайшов на хвилину, не застав, — ну й піду.

Ганні Степанівні зробилося жаль старого друга.

— Ні, ні, зачекайте, я вас не пущу, вона вже йде.

У сінях дійсно залопотіли юні, жваві кроки і на порозі показалася Таня.

— Куди ви? — спитала вона, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно втікаєте переді мною, то що мені тут робити?

— Скажіть, яка трагедія! „Вискакуєте через вікно“! Ви розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти?

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в очі.

Гребінець? О, так, він розуміє, це причина. І тим більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого не бачила. Знала б, що вони там, краще сиділа б у хаті.

— І нудилась зі мною?..

— Розумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню, — попросила мати, бачачи, що назріває буря. Але щоки Тані вже палали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповіла. Доктор Темір сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно, — сказав він урочисто. — Я більше не буду спричинятись до ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам.

— На все добре.

Таня крутнулась на місці і пішла до вікна.

— Коли вертає Іван Макарович? — спитав доктор у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день, — відповіла вона вже за дверима, випроводжаючи доктора Теміра. — Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий...

Доктор сумно всміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Поклонився і вийшов. Ганна Степанівна проводила його до самих воріт, просячи не гніватись на бутну дівчину і через неї не минати їх хати. Вона добра дівчина, щира, але бутна якась і така самолюбива, що вона Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він знає.

Доктор ще раз побажав доброї ночі й зник за дверима.

Гори, здавалось, були ніби невиспані і під золотистим туманом, що піднімався й опускався, ніби потягались сонно, ніби ворушились ліниво. Усю ніч не давав їм спати шумливий водоспад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів, шумів і дратував старі гори. Ось осів туман і з-під нього виринули задумливі білі голови. Вони застигли в своїй гордій величі, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче промінням їх поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звикнуть. Величні, горді гори...

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до сходу сонця вирушав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водоспад при сході сонця.

Іван Макарович порадив йому, подав таку думку. Вони з Іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця на свойому рідному Алтаю. Усе життя він прожив на ньому, нікуди не виїжджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа.

Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знав, що робити для цього, і не чув у цьому потреби Він міг говорити з горами, він знав, про що шумлять водоспади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні, сірі.

— Чому ви не писали, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович. — У вас нема своєї літератури, чому ви не починали її?

— Наша література в горах, — відповідав Іван Макарович. — Усі вони списані дрібними рядками, усі вони повні поезії, леґенд, героїчних епопей, повістей, романів... Тільки треба вміти їх читати...

— Спишіть їх, — говорив Олексій Петрович, — і дайте світові.

— Мені вже пізно, — сказав сумно Токпак. — Може, дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда й така ніжна, як ці гори. Вона знає їх.

Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав тієї краси так, як вона у природі. Попробуйте ви. Ви великий художник...

І Ломов пробував. За кожним мазком його пензля виринали на полотні дивні красоти, німіли на полотні величні скелі, шумів по них водоспад. Художник любувався своїм дітищем. Він відходив від полотна, затулював рукою очі, приглядався, порівнював, знов підходив, ніжно, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала випукліша, живіша. Щодалі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, вбиралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Не можна було довго працювати, бо, коли сонце підносилось, фарби мінялись, тумани розсівались, зникали, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій ґумовий плащ і любувався природою. Він почував себе щасливо. Це був час творчої енерґії, час, який він найбільш любив. Коли очі іноді

сковзали по картині, його серце билося радісно, уста складалися в усмішку.

„Недарма таки приїхав“, — думав він. — Алтай тільки в сльоту такий сірий. Та й не так то сумно тут, як він думав спочатку. Зі свого приїзду він був цілком задоволений. Тут стільки можливостей, а головно — закуток, у якому його ніхто не бачить, не знає... І робота йде. За яких два тижні така картина! Та це ж буде заздрість для всієї Москви. Однією картиною він не обмежиться, Він нарисує другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня.

Від першого разу вона зробила на нього надзвичайне враження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила покорили його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави, щодня він чекає з тоскою вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем ласкавіша, вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли підносить очі від картини й кидає їх на нього — він читає в них глибоке признання чи навіть покору перед його талантом. Вона буде його. Він чує це. І дрижить на самий передсмак. Йому приємно думати про неї. Художник заплющує очі, а вуста його шепочуть, пестять її ім'я...

Ранішнє сонце показалося з-за гір, як рожеве личко дитини з-за плота, і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як віддих матері. І під його пестощами так гарно мріяти, снити...

А долиною стелиться дивна музика... Стелиться голос сопілки, що на ній виграє лісова фея...

„Феї зустрічають ранок“ — думає художник крізь сон... Голос усе ближче, ближче, він чує кроки феї, та поволі голос мовкне, тихнуть кроки, і тільки водоспад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом він чує, що його хтось кличе.

Прокидається й швидко сідає. Перед ним стоїть і всміхається... тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, заснув несподівано. Уранці було холодно, а потім сонце пригріло, я зогрівся і заснув.

Він говорить швидко, оправдується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилось, майстре? — питає тьотя Груша всміхаючись.

Він не пам'ятає, здається — нічого.

— А спали ви твердо, коли не чули, як повз вас проїжджав шаман Натрус.

Художник підносить здивовані очі.

Так, так. І грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити грою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман спинився коло вас і довго дивився. Коли б він не побачив мене, певне зробив би вам щось злого.

„Він міг знищити картину“ — подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама? [1] — сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата?

— О, так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте — це дуже цікава постать.

Тьотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може посвятити його, новичка, в такі тайни,

[1] Кам — шаман.

яких він за короткий час не встиг ще пізнати. Їй при-
ємно, що вона робить це перша, і нема нікого, хто міг
би її поправити чи заперечити. О, тут не одного ще не
знає художник, не одного не бачив. Вона, тьотя Груша,
де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-
Колі, — є таке озеро на горах, у перекладі значить
Чорне озеро, — красота неймовірна. Йому, як художни-
кові, тільки туди і їхати. І в диких глухих селах була
вона, де ще відбувається камлання, себто приношення
богам кривавих жертов. І бачила кама Натруса, отого,
що це проїхав, у шаманському костюмі, бачила, як він
входить у екстаз. Усе вона вже бачила і просто за-
здрить йому, що все це у нього ще в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона скінчить, хоч
краще було б її не бачити тут. Поява її тут була неба-
жана й цілком непотрібна. Вичекавши, аж вона стиши-
лась, спитав: звідки вона і куди так рано. Бистро дивився
їй в очі. Вона почервоніла, збентежилась, не чекаючи
такого запитання.

— Ви скоро додому? — спитала замість відповіді.

Так, він вже їде. Він працює тільки вранці, перед
сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженер вже працює, — сказала тьотя Груша.

— Ви бачили його?

— Він звідси недалеко. Я з ним бачилась, він сказав,
що ви тут, і я... і я, проїжджаючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, дальше кудись держали путь?

— Так, тобто ні, я виїхала прогулятись.

— Розумію, — сказав лукаво художник. — А що ро-
бить Федір Павлович?

— Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та та-
кий занятий, такий захоплений, що не приступай до нього.

— Його робота складна, тонка і при тім цікава, —
мовив художник.

Тьотя Груша думала.

— Ваша краща, — сказала несміло.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він проек-
тує залізницю через Алтай. Плян ґрандіозний! коли б
його здійснити, він зробив би переворот у житті цілого
народу. Підніс би його культурно й економічно, це було б
щось неймовірне.

Тьотя Груша не знала, чи він говорить це серйозно,
чи іронізує.

— А вдасться йому це здійснити? — спитала обережно.

— При відповідних коштах це можливо. Він хлопець
талановитий і так захоплений своїми плянами, так лю-
бить свою роботу і знає своє діло, що і я повірив у здій-
снення його плянів, коли б він тільки довів їх до пуття.
Його відрядив сюди центр у справі будівлі залізниці,
але він не обмежився тільки цим: він розпочав багато
робіт на власну руку. І багато цікавих робіт, сміливих,
великих своєю задумою. Свої вільніші хвилини він при-
свячує їм цілком безкорисно.

— Комуніст, — сказала тьотя Груша в щирій задумі.

— Це справжній комуніст; таких, як він, небагато.

— Ідучи сюди, він, певно, й не думав цього робити?

— Не знаю. Думаю, що ні. Тут до нього були інже-
нери і робили тут щось, але все це робилось по-казен-
ному. А тут власна ініціятива, захоплення, молодість
і талант, а це найважніше.

Ломов склав свої приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя
Груша задумалась і задивилась під ноги. Під ногами
іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву,
догори підносилась пара, і від неї дрижало повітря. Угорі
кружляв попід небо орел, і линуло додолу його зловіще кви-
ління. Тьотя Груша не бачила гри сонця, не чула квиління
орлиного. Вона розв'язувала дилему: хто з них кращий.

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спу-
скатись у долину, поспішаючи до аїла, що складався

з кільканадцятьох юрт, порозкиданих по широкій улоговині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському одязі, у великім синім футрі, підбитім лисом, з видровим коміром, підперезаний зеленою крайкою.

Виїхав рано, по вдень передбачалася спека, а хотілось заїхати холодком. У перекидних мішках віз бубон, частини шаманської одежі і високу баранячу шапку з двома довгими до самої землі, білими широкими стрічками.

Ідучи безлюдними околицями, він вигравав на сопілці свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Натрус грав на сопілці по-мистецьки. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для закликання гадів, приваблювання їх в одно місце. При допомозі її він принаджував маралів, [1] полюючи на весні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалась сумна мелодія на широку долину, куди проходила камова путь. Голос сопілки покотився тепер вільно дрібними хвильками понад пахучими травами, і трави пригнулись, слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грати. Водоспад заглушив би пісні, та й дорога нерівна. Але, тільки кінь пішов понад потоком, знов залунали перервані трелі і полинули наздоганяти ті, що вже далеко поплили вперед. Та раптом знов музика обірвалась, і тепер вже, видно, надовго...

Ідучи рано дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з кимнебудь, тим паче з ненависними урусами, та ще такими якимись особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хотять пускати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні сам наочно переконався, що правдиві всі поговірки. Він побачив сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що

[1] Марал — олень.

пасся недалеко, він, певне, нічого не підозріваючи, проїхав би мимо, але коня він побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце гралось на його обличчі й він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненависть вдарила в голову камову, як випари п'янючої араки. [1]

„Вбити! — подумав кам, — вбити, падло, і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити — і стане на одного менше".

Він тихенько зліз з коня і підійшов до сплячого. Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар — і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду руська жінка. Грубо вилаявся з душі. Покинув свій намір і сів на коня. Сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рушив у дальшу дорогу, ховаючи в серці помсту.

„Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не дарує. Тепер не той вже став Алтай. Тепер вже він прозрів. Не сядете на його хребет, як на ручного коня. Він скине вас. Монголія за нами — братерський народ. Ні, не поборете нас. Кам Натрус сам не раз ще втопить ніж у ворожих грудях. Сьогодні втопив би, та перешкодили..."

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині, розтрясаючи криваві думи кама.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись невиданими інструментами і теж щось записував і вираховував.

Безсильна камова лють перейшла всякі межі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи вилити її з переповнених грудей. Заляканий кінь біг шпарко по рівному плоскогір'ї, а кам складав у голові пляни лютої помсти.

Перетявши рівнину, порослу густими травами, кам виїхав на горб, звідки показався синій димок, що підно-

[1] Арака — рід горілки з молока, до 14° міцности.

сився над юртами. У долині стояв ще ранній туман, що синів од диму, в той час коли на горі вже добре припікало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучила, гірша за спеку, непоборима лють і досада.

Кам переїхав швидко аїл і спинився коло нової великої шестикутньої юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на весь Алтай своїм золотом, кіньми й худобою. Крім того, був це старий лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків добували йому наймити в тайзі.

Малий, пукатий, як бочка, на коротких підпорах-ногах, сидів він у ранковому безжурному настрою перед юртою на зрубаному кедрі і покурював люльку. Двері в юрту були відчинені, там поралась його молода жінка, а з закоптілого верха юрти йшов угору густий синій дим.

Побачивши кама, Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня й прив'язав його до дерева.

Поводження кама немало здивувало господаря. Що б то могло так рано розізлити його?

Не люблячи довго над чимнебудь задумуватись, Мабаш покотився йому назустріч.

— Єзен дер? [1] — потурбувався він, заглядаючи камові в очі.

— Єзен, єзен, — заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твойому чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати, — відповів кам.

Вони сіли на зрізаного пня, і кам почав розказувати Мабашеві, що він бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихкуючи люльку, і обличчя його жовте потускніло, як диск місяця, що його затягнула хмара.

[1] Єзен дер? — Чи здорові?

— ... Знов сунуть на наш край блідолиці чорти, — тягнув кам. — Мало їм своєї землі. Коли б не та руда собака, що показалась на горбі, я утопив би у ньому ніж, щоб другим не було охоти заглядати в гори.

— Ще не пізно, — сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, це я знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами, і коли б щодо чого, то підозріння впаде на нас.

— Хто веде? — спитав мабаш.

— Ті, комуністи. Тут треба робити обдумано. Я не вірив, що казали. Люди люблять перебільшити, але досьогодні я переконався, що вони переменшили. Мені доповіли, що комуністи хочуть пустити через гори свої чортові машини. Вони хочуть осквернити святу природу, вони хочуть загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас дальше в гори, на неродючі шпилі, щоб ми там виздихали, як худоба лютої зими. Усі кращі долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!!.

— Радь що, — сказав спокійно Мабаш. — Моя голова дурна. Я не знаходжу ради.

— Рада є одна, — шепнув Натрус, глянувши в юрту. — Треба вибивати їх тут поодинці. Отих вчених їхніх, що то ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Вибивати поодинці, бо проти їх сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори для нас! Ґори для алтайця! Треба, щоб вони це почули.

— Хто ж буде їх нищити? — зважився з острахом Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас!

Мабаш засовався на пеньку.

— Ти ж сам казав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас, не страшно.

Мабаш швидше запихкав люлькою, видно, нервуючись.

— Ота біднота не схоче, — сказав він безнадійно. — Вона рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде попереді, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! Їх у першу чергу різав би я... Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюсь!..

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої, і ніхто не догадається, ніхто не підозріватиме. Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони або я.

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може, в юрті...

— Ти впертий, Натрусе, і... страшний...

Натрус вибив попіл з погаслої люльки і набив її наново тютюном. Слова приятеля приємно полоскотали.

З юрти понесло запахом вареного м'яса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на шкіру овечу, ще свіжу, окривавлену, що сушилась на плоті.

— Барана вбили? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилась неприємна тема, яка його, правду сказавши, трохи лякала, і він заговорив жвавіше:

— А як же, вбили. Зараз жінка моя подасть сніданок.— Ійнечі! — кликнув він на жінку. — Швидко ти там?

— Швидко! — почулось із юрти.

Через кілька хвилин показалась у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжо зварений тергим.[1] Вона поклала полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї цікаво і, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я казав, як ти женився, і тепер кажу те саме.

Мабаш щиро радів з похвали приятеля.

— Гарна, — згодився він. — І купив її недорого. Роботяща і вміє все зробити. А вже зварити ніхто краще не вміє. Попробуй тергим, чи їв ти коли такий смачний?

[1] Тергим — шматочки овечого товщу, обмотані кишками.

Натрус брав пальцями білі шматочки товщу, обмотані овечими кишками, і кидав у рот.

Гість і господар були, видно, обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмить.

— Тергим у тебе славний, — сказав кам, кидаючи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип був до дна полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

— А ті... не люблять. Був торік один, дав я йому поїсти, а він їсти не захотів. Каже, без хліба й соли товщу їсти не може.

— Ти б йому отрути дав, — сказав Натрус.

Приятелі зареготались. З дверей вийшла знов Ійнечі й принесла на полумиску кан.[1] Вона забрала порожній посуд і поклала повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий полумисок.

Поївши, приятелі подались до юрти пити араку і чай з сіллю, бо надворі ставало душно, і піт біг з кама цюркотом.

Через деякий час із юрти вилітав надвір голос сопілки, на якій вигравав п'яний кам.

Понад рікою Катунню йшло троє: художник, інженер і Таня. З того часу, як вона познайомилась з художником, то настільки змінилась, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любимої доні. А доня чекала з тоскою вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті, чи на городі, чи погуляти. Гуляти вирушали вони частіше втрьох, з інженером. Він був такий розумний і цікавий чоловік, від нього можна було багато почути, багато навчитись. Він заприятелював з художником і прекрасно ставився до Тані.

[1] Кан — овеча кишка, начинена кров'ю з молоком.

Був тихий вечір; заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори, і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки, ворони, пильно поглядаючи на людей.

Таня йшла попереду вузькою стежкою над рікою мовчки. Їй на душі було тихо й гарно, їй було приємно чути за собою... кроки Олеся, знати, що він любовно дивиться на неї. А він дійсно дивився на її милу шию, що, як слонова кість, біліла під чорним, як смола, волоссям.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав, і за закрутом показались пороги.

Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивилися круглі ями, як очодоли зі старого зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст, — сказала Таня.

— Коли? — здивувався інженер.

— Боїтесь конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтесь, давно це було, леґенда є така. Колись, як жили ще богатирі, великани, один з них, Сарп-Ак-Тай, задумав зі своїм сином побудувати міст через Катунь...

Вона подивилась ласкаво в очі інженерові і засміялась. Він так заслухався, що аж рота відкрив, як мала дитина.

— Продовжуйте, продовжуйте, Таню!

... Вмішався в цю роботу добрий бог Ульгень, — продовжувала Таня. — Він погодився допомогти їм в будові, але під умовою, що вони за весь час будування не знатимуть жінок...

— Це вірно, — сказав інженер.

— Так отже візьміть це на увагу, — усміхнулась значуче Таня.

... Почалась робота. Батько добував каміння з цієї

скелі — бачите ями? — складав їх у хвартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився, синові було нудно і його потягнуло до жінки.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! — Приходить батько — сина нема. Він розізлився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів.

З того часу більше ніхто не важився будувати моста через Катунь.

— І нема мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

— Це було нове й дивне.

— І невже ж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! — заспокоїв його інженер. — Буде, і не один.

Таня скривилась, художник помітив.

— Тані шкода псувати гори, інженере!

— Правда, — сказала Таня.

Художник засміявся, а інженер помітно споважнів. Йому пригадалась чогось раптом „Казка старого млина“ — Черкасенкового. Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і щиро співчував дідові мірошникові і Казці... Він не хотів думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревтимуть гудки і полошитимуть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машини глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і стогоні заводів... Але це було давно. Часи змінились, він виріс, і тепер гордістю наповнювала його думка про Дніпрельстан — найбільшу споруду на світі. Він з нетерпінням чекав, коли береги Дніпра вкриються мережею заводів, коли на нерушимих цілинах заіржать залізними голосами сотні, тисячі тракторів, коли села перетворяться у фабрики. Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї й ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню, -- сказав надхненно. — Так мусить бути, так треба. Скоро виступлять з землі жили — рейки. Гудок паровика лякатиме лінивих ведмедів, бутних маралів і забобонних камів. Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережуть мости, людина переможе стихію, і музика заводів заграє гімн перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?!

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Алеж все таки нс хочеться, га?

— Та, ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і його мешканці, а прийшла одна людина, новітній багатир, і силоміць будить їх із сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який над ранком приємний сон. Ми кажемо тому, хто будить нас, — дай ще трішки поспати! Хоч трішки! Такий гарний сон сниться... Нехай, може, наші діти, а ми хочем ще спати.

— Це ви так кажете? — спитав інженер.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть вас. Бояться того, що ви хочете зробити з їхніх гір. Бояться вас.

— А ви?

Вона зам'ялась, але інженер наглив.

— Я стою посередині.

— Посередині?..

Інженер похитав головою. — Він так і знав.

— Таню! Хіба ж так можна? це ви, так кажете? Чи знаєте ви долю золотої серединки? Вона мусить умерти, — сказав гостро. — Вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати на ноги культури, встати міцно і разом з мільйонами нових будівників іти назустріч новим здобуткам, творити їх самому, нарешті перемогти й Европу.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі. Це можете зробити ви, ваш великий нарід, що силою обставин не розтрачав досі ще своєї енергії. За ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ять тисяч, що вони можуть зробити?

— Не в тисячах справа і не в народі, — усміхнувся інженер. — Справа в конденсованій силі пролетаріяту українского, руського, алтайського, справа в хотінні, праці, енергії...

— І грошах, — закінчив художник, що досі не брав участи в розмові.

— У спілці знайдуться гроші, — сказав інженер. — Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори — це гроші. А озера, водоспади, ріки, ліси? Це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено, а скільки ще там незвіданих багатств? Ваші водопади, — звернувся він до Тані, — можуть рухати величезні машини. Масло ваших корів може завалити закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх. А сировина, вовна, шкури, вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати раціонально. Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисяч десятин лісу, не можна вішати шкур богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Раціоналізація! Нарешті пора перестати їсти ваші жахливі аарчі [1], а взятись до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з плугом, бороною, возом та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу, а може, й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління. Я не перевірив, але чотири сорти я знаходив сам, хочете — можу назвати їх. Пора посіяти тут цибулю, а як же пора!

— Як це все зробити? — спитала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танічко, що допоможе пролетаріят

[1] Аарчі — сирчики, пресовані і закопчені в димі, приготовані з сиру, що залишається від перегону молока на араку.

промислових центрів — а ви тут, на місцях повинні допомагати йому. Ви, Таню, повинні ініціятиву проявити, а ви стоїте „по-се-ре-ди-ні“...

Інженер засміявся. Таня почервоніла. Художник задивився на дві тераси, що, як два прилавки, лежали вздовж лівого берега Катуні.

— Як постали ці тераси? Не скажете, шановний інженере? — спитав художник.

Інженер був у прекрасному гуморі і зараз погодився розказувати, радий, що його так охоче слухають. Почав він із сивої давнини, коли ввесь Алтай був скований льодом і снігами. Далі пішов про зміну клімату, раптове тання снігів і утворення цієї ріки.

— Уявіть собі, — говорив він з запалом, — що тисячі потоків, змиваючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, обламки скель і маси піску. Потоки зливаються по дорозі і творять ріку. Але, коли бурхлива ріка з гірських висот входить в долину, то сила її слабне і вона розливається в озеро. Матеріяли, принесені у водах, рівно заносять дно. Дно підноситься. Озеро з часом опадає, і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах, збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Ба і нове дно заносять осадки. Ріка меншає, через те, що стаяли сніги і ледівці, вона вужчає і жолобить русло глибше — постає друга тераса. Отак вкоротці можна пояснити походження їх.

Таня мовчки тисне руку інженерові.

— Усе ви знаєте, усе. Який ви щасливий!

З ріки підноситься туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силюет. Він наближався до товариства.

— Хтось їде до нас, — сказала Таня, показуючи рукою в даль.

Усі звернули очі туди.

— Якась дачниця, — промовила Таня.

Художник пізнав.

— Можу навіть сказати, хто, — сказав він, — це тьотя Груша.

— Фі! — скривилась дівчина і швидко глянула на інженера.

— Вам не подобається? – спитав художник.

— Ні!

— Зате нашому інженерові вона подобається.

Таня сміється. Вона нагадує йому свою недавню леґенду про Сарп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу, — каже інженер.— Ще не знати, до кого вона вчора заїжджала скоросвіт.

— До вас же.

— Ну-ну! Вертала ж не зі мною?

Таня перестає сміятись. Художник помічає це і спішить виправитись.

— Вона, мабуть, не особливо рада була з того повороту, — каже він, — але нехай.

Розмова увірвалась, бо верхівниця під'їхала цілком близько. Пізнавши в тумані товариство, вона раптом повернула коня в бік і полями погнала до села.

Уже було добре з полудня, як кам Натрус виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Їнечі напоїла його й осідлала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вмить опинився на сідлі. Попрощавшись, він виїхав за огорожу, але раптом згадав щось і вернув назад.

Господар чекав здивовано, що він ще йому забув сказати.

— Мабашу! — гукнув кам. — чи не даси ти мені пляшку молока?

„П'яний“ — подумав Мабаш і радісно захіхікав.

— Може, араки? — спитав він, сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коров'ячого молока.

Мабаш був певний, що кам цілковито п'яний.

— Навіщо? — спитав жартуючи.

— Так, для мене, коли мене розбирає унутрі, я запиваю молоком, — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд була ясна.

Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшку молока. Кам подякував і рушив з двору.

Дивна поведінка кама не дала спокою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молоко. Він не вірив, що кам буде його пити.

„Може, заворожить корови і вони перестануть доїтись?“ — думав Мабаш, — але кам був його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг. „Алеж навіщо молоко?“.

Серед таких думок Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою, і через кілька хвилин звідти пішло сильне хропіння на ввесь двір.

Ійнечі, впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку і побренькувала на тобшурі[1]. У юрті не було нікого, тільки з дерев'яних обручиків, що висіли на кілках, поглядали на неї безмовно смішні дерев'яні фігурки богів Ханимдеса й Каршита.

Ійнечі роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав їй з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її страшно цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про Монгола якогось, а хто він такий, не могла догадатись. Вони шепотіли, вживали якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати, виявила, що вони заприсягли помсту урусам. Не знала, кому саме, і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійнечі не сумнівалась в силі кама. Він, коли б захотів, міг би людину перемінити в худобину. Він, у змові з духами. Він служить Ерлікові, злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

[1] Тобшур — інструмент вроді балабайки.

Вона раптом прочуняла. До юрти неслось хропіння знадвору. Її володар давав собі чути і в сні.

А кам виїхавши на гору, посувався поволі бомом[1], прямуючи до того місця, де він уранці бачив художника. Він міркував, чи застане ще його на місці, чи ні. У залежності від того міг вдатись або не вдатись його плян.

Під'їхавши до того місця, де він уранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно розглядати околицю й місце, де сидів уранці художник. Але не побачив нікого. Видно, художник давно поїхав додому; навколо було тихо й пусто, тільки здалека шумів водоспад і свистіли суслики, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин він був уже на місці роботи художника. Розглянувшись довкола ще раз і впевнившись, що нікого нема, зліз з коня, прив'язав його до дерева над потоком, підійшов до пенька, що на ньому сидів художник, витягнув з кишені молоко і дудку і знов подався над потік. Він шукав відповідних камінців. Через пів години повернув на місце, несучи їх повну полу. Були це камінці, що мали мисочкувату форму, різної величини, з невеличкими заглибленнями. Кам порозкладав їх обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а одного встромив у дупло. На камінці поналивав молока. Закінчивши ту роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони змішалися з шумом водоспаду і щільно заповняли долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладав у неї свою душу, видихав свої болі, свою помсту.

[1] Бом — вузенька стежечка над пропастю.

Дудка скигліла під подихом його, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусіли бути слова, бо дико звучали звуки серед холодних гір, серед суворої природи. А кам грав і грав, аж втомивея, аж не стало повітря у грудях.

Нарешті замовк, а звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав надслухувати. На найменший шелест у траві він перемінявся в слух, переривав дихання. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулась і тільки коники польові стрекотіли в ній.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здрігнулась долина, знов полилися звуки, ще дикші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коли раптом прервалася музика.

У одному місці заколихалась трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травою.

— Змія, чи ящірка?

Через хвилину лице камове прояснилось. Це повзла велика Тілан.[1]

Не встиг він розглянути гадюки, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався брондзовий вуж і пив молоко, як кошеня.

Підбадьорений удачею, знов почав грати. Очі вилазили з лоба, кам входив у екстаз. З кутків рота текла слина і заливала сопілку, піт струйками котився по обличчю. Кам встав і, виграючи, почав крутитись на місці. Очі йому горіли хорobливими вогнями. Божевільна радість розпирала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Дальше грати не потрібно було. Кам застромив сопілку за халяву і, обережно пробираючись поміж трави й кущі, високо підносячи ноги, прямував до потока, на розмову з богами.

[1] Тілан — рід змії.

Вийшовши на непоросле, кам'янисте місце, він знов почав крутитись і скакати в свойому дикому ритуальному танку.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краєвиду, на тлі гірського вечора. Далека від тих красот, вона крутилась на місці, як замотиличена вівця, точила з рота піну, як скажена собака, хрипіла й ревла тваринним голосом — це людина говорила з подібним до себе, видуманим собою злим і мстивим богом.

— Ерліку! — кричав шаман. — Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Зішли на нього смерть. Зішли смерть на тих, що ступлять на землю нашу. Ерліку!..

Він закрутився жвавіше, руки і ноги заскакали, як у дерев'яного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з обривками піни летіли обривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав на землю собі, знеможений, розбитий. Але тут не довелось спочити. Чорна хороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвила його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидавсь на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок. Та хороба сильніша. Як линвами, зв'язала вона руки й ноги і примоцювала до землі. Ще кілька вдарів туловища, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хороба нишком, як і прийшла, відступила, і він міцно заснув, як мерлий.

Тьотя Груша вернула додому пізно, страшно незадоволена і в подавленому настрою. Цілоденна верхова їзда втомила до краю і, нарешті, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була в своїх довгих рудуватих чоботях впала на ліжко й запалила цигарку. У хаті було тихо й темно, крізь вікно падало вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому, мірно віддихаючи, спала її шестилітня дівчинка Галя.

Тьоті Груші не до дитини було. Вона мережала свої гарячі думи, що хмарами носились над головою. Із сигарячі думи, що хмарами носились над головою. Із нього цигаркового диму виринала, як жива, постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона виростала перед нею до велетенських розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, то тьотя Груша чула навіть слова, що вона вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменувшись глянула на дитину, чи не прокинулась вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про дитину заспокоїла на мить ранене самолюбство, але тільки на мить.

— Великий художник! Подумаєш! „Я дуже занятий і коли працюю, люблю одинокість. Присутність зайвої людини мене бентежить і не дає працювати...“ — перекривила тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотілось вставати до попельнички, що лежала на столі.

— Це ж нахабство! Хіба вона лізе до нього? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік і задивилась в землю. Думка вперто свердлила мозок.

— Скажіть на милість, як то важно... „Коли я працюю“... Не бійся, коли б ота... ота косоока мавпа з'явилась, коли ти працюєш, вона б тобі не перешкодила. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно...

Її розбирала досада. Сягнула рукою до столика, де була склянка з водою, і випорожнила її до дна, але й це не допомогло. Перед очима, як живі, сновигали постаті художника й Тані. Вони ставали перед нею так ясно, що вона аж злякалась, чи це не галюцинації. Закрила голову руками.

— Швидко закрутила йому голову. Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала вона себе. — Хто з них не говорить про неї — всі з захопленням. Чорт знає, які смаки у тих чоловіків. І нічого ж собою, властиво, не являє. Некрасива, дикунка, самолюбива, неприступна, невихована

і дурна. Положим, неприступна вона тільки про людське око, а так — приступай скільки хочеш. Та ну їх к чорту Буде вона над тим голову ламати! — Вона встала з ліжка скинула чоботи, натягнула на ноги пантофлі і, здавалось, вже заспокоєна постелила ліжко.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював територію кімнати. Не вважаючи на втому від цілоденної їзди, спати не хотілось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконник. Перед нею звивалась сріблиста стежка попід тином, за тином сад чорнів, а дальше бовваніла гора, що, як велетенська голова цукру, виблискувала своїм голим чубом до місяця. У селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей чути було на другий бік села. Долина, наповнена місячним сяйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі покорила б, здається, мертве каміння. І тьоті Груші почало відлягати від серця. Вона почала забувати досаду, але на її місці появився жаль. Він тихо закрався в її душу, як місячний промінь у хату. У душі стало так тоскно, так тоскно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні, — з чогось іншого... Їй хочется ласки, їй хочеться пестощів, їй хочеться ніжного слова, їй хочеться тепла, чоловічих обнять, їй хочеться любови... Хоч клаптичок, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її!

Їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красний, такий, як у казці. Він з'їжджає з гір, юний, красивий, як мрія. У панцері срібнім. Під'їздить ближче, усмішка на личку, розкриті обняття і...

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блюзку, бо в грудях огонь. З-під декольтованої сорочки виглядають вершечки в'ялих, обвислих грудей.

Але раптом чує чиїсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молотки по ковадлі, звертають на стежку, бо

трава глушить їх. Алеж вони ближчають. Мить — і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скрикує жінка.

Рослий, красивий парубок спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питає весело.

Вона така рада, що не може сказати слова. Вона навіть забула застебнути блюзку і простягає йому свою руку.

Інженер потискає її гарячу, тремтячу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка, — від тієї?..

— Від якої? — питає здивовано інженер.

— Ви знаєте, від кого, від красуні алтайської.

Коли вона думає про дім Тані, то він давно вийшов відти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна висидіти в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженер.

— Ходить сам гулять, а тут одинока жінка, їйбогу плаче зі скуки.

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Заходьте до мене на хвилиночку, — благає вона.

Але він не може. Вже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, заходьте! Так сумно самій...

Інженер махає заперечливо руками.

— Не можу, — каже він. — Правда, не можу. Що ви, Агрипино Петрівно? Страшно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас прошу!

Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона чує, як слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, благає, вона молить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде. Але хай зайде. Їй так безмежно тоскно, аж страшно.

Інженер погоджується зайти, але тільки на одну хвилинку, тільки на одну.

Нехай він тільки зайде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована поправляє нашвидку волосся, застібає блюзку і йде до дверей, а за хвилину інженер на порозі.

— У вас так темно...

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а дальше очі звикають.

Вона не випускає його руки й тисне її до болю.

— Прошу ближче. Сідайте тут, на ліжку. Один всього стілець і той зайнятий.

Інженер навпомацки робить незграбний крок вперед, зачіпляється ногою за ліжечко дитини і мало не падає на землю. Від шуму прокидається Галя й починає хникати. Інженерові противно й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спи, дитиночко, спи, — молить вона, — спи, моя дівчинко, спи!

Та все даремне. Дівчинка не хоче спати. Вона перестає плакати, але більше спати не хоче. Вона вже виспалась. Вона сідає на ліжко і тре рученятами очі.

— Хочу їсти, — каже поважно.

— Уранці їстимеш, — злоститься мати, — а тепер спи і то, негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитину ніякого враження.

— Я хочу їсти! — повторює вона вперто, крізь плач.

— Нема чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоловіка. Відкриття її дивує й радує.

— Мамо! Хто в нас? — питає цікаво.

Тьотя Груша старається заступити собою інженера.

— Спи! — твердить вона своє.

— Це, може, тато? Мамо? Це, може, татко?

— Нікого нема, кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи, кажу я тобі,— кричить уже мати.

Дівчинці це не помагає. Вона не хоче спати й край.

— Битиму!

— Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто в них в хаті.

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розпачливі знаки рукою, інженер бере шапку і зникає в сінях. За хвилину вона чує кроки, що хутко віддаляються від її вікон.

Галя, заспокоївшись і переконавшись, що нікого в хаті нема, сидить ще хвилину і лягає. За хвилину чути її мірний віддих.

Тьотя Груша стоїть якийсь час на середині хати, як закам'яніла, потім п'яними кроками підходить до ліжка падає на подушку й починає ревне плакати.

Ранок застає її одягнену на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене, зім'яте обличчя.

Під'їжджаючи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні.

„Куди б він так рано?“— подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села і придорожніх мешканців він знав уже всіх на прізвище. Інформації давав йому інженер, що теж не мало працював в околицях села і часто зустрічався з його мешканцями. Мабаша знав художник, як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх февдалів, члена княжого старинного роду.

З приходом радвлади він збіднів, стратив багато маєтків, не стратив тільки давньої пихи і гордости. Він ненавидів усіх представників влади, ненавидів і урусів, вважаючи всіх за винуватців його обідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба навіть не відповів на привітання. Звичайно, на нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але

художник про це не знав. Він спокійно дальше продовжував свою путь, щоб до сходу сонця добратись до водопаду. Він уже позабув про гордого алтайця, та, порівнявшись з його юртою, мусів знов пригадати, бо перед нею побачив його молоду красиву жінку.

— Єзен Іинечі! — сказав художник, обнімаючи очима її гнучкий стан.

Матове обличчя жінки зарум'янилось, і вона ласкаво відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайською мовою, мішаючи татарські слова. Він колись жив серед казанських татар і вивчав їх мову. Тепер вона йому дуже придалася.

Жінка запросила його до юрти, але він не мав часу, і тому винесла йому молоко в старинній срібній чарці, що стояла тільки для паради.

— Як живеш, Іинечі? — спитав художник. — Бачив я твого чоловіка. Куди він поїхав?

— Поїхав далеко, у город.

— Чого він не хоче здоровкатись зі мною?

— Не любить він урусів.

— А Іинечі?

Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній,— сказала вона тихо, оглядаючись по боках.

— Для мене не страшний.

— Не кажи.

— Ну, бувай здорова! Вертатиму — заїду знов і тоді скажеш. А даси тоді молока?

Він лукаво моргнув. Іинечі споважніла.

— Заїжджай,— сказала вона.

Художник кивнув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевіли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до роботи. Не мало здивувався він, побачивши якийсь камінець і налите на ньому молоко. Він його, мабуть, і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою за нього і молоко не бризнуло на черевик. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що воно де-не-де позасихало і на траві. Тут він помітив більше камінців пустих. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо таких камінців він раніш не бачив. Але це він приписав своїй неуважності в минулому і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишалось кілька мазків, які він сьогодні неодмінно мусів зробити, бо погода кожної години могла зіпсуватись. Поки сонце випливло з-за гори, він закінчив роботу й любувався нею. На полотні, продираючись поміж чорні скелі, як живий, шумів водоспад. Від його спіненого підніжжя підносились дрібнесенькі краплі й зливались з туманом, який рожевило сходяче сонце.

Водоспад видався йому кращим, ніж у натурі. Пензель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що випливло з-за гір, похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій малярський струмент і повернув картину до сонця, щоб підсохла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його протинали іноді чорні лінії: то бджоли летіли на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, п'янили польових коників, що несамовито стрекотіли, радуючись теплим літнім днем.

„Пора додому"— подумує художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слово похвали від неї. Як дорога йому тепер кожна її невлачна ласка, кожне її пестливе слово. А вона розуміється на мистецтві. Вона — вроджений мистець і поет. Вона скаже: „Як гарно! Як дуже гарно намальовано!"

І її вушка зачервоніють, кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою...

— Треба їхати!

Але щось не пускає. Якась лінь розливається по суставах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою, лежав би так до ночі.

Постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю, в його вухах крильцями бджолиними бренить слово „Заїжджайте"... В його очах червоним квітом розцвіли її вуста... Ійнечі!..

„По дорозі треба вступити до Ійнечі,— думає художник.— Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси. Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет, це був би незвичайний портрет. Але вона не схоче, їй не дозволить її деспот Мабаш".

„Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може бути? Який це нещасливий нарід! А може, щасливий, може, краще без нього, без того дивного почуття. Та це ж воно робило світові перевороти. Воно родило війни, воно зводило з розуму вчених дідів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів. Воно зродило розпусників і аскетів, воно закликало до божевільних геройських поривів і стручувало в пропасть. Воно — причина стількох самогубств, стількох сліз, стількох прикростей — і його б не знали? Не може бути! Воно знайоме всім народам, всьому живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись так легковажно про кохання".

„А що, якби спробувати? Мабаша нема вдома... А вона не байдужа до нього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки дбайливости було в її словах?"

„Бережись кама Натруса"— просила вона.— Що це, не кохання? Бідна жінка! — вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки то ще праці треба, щоб вирвати з рук їх силу,

страшну силу тьми. Це вони затьмарили з природи ясний розум цього народу, вони обмотали своїми темними сітями цілі села. Натрус! Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним...“

Думки, як води потоку, наткнувшись на перегороду, звернули в бік і потекли іншим руслом. Художник так задумався над цим питанням, що забув про поворот додому. Але раптом почув, як щось холодне переповзло через його ногу. Він з огидою шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий, неприємний біль в нозі вище кістки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги була обмотана сіра велика змія. Він лягнув ногою, і вона злетіла в траву довга, як кнут. Художника облив холодний піт. Заговорив самозаховавчий інстинкт. Спасіння! Однією рукою вхопив ногу вище кістки, а другою дістав з кишені носову хустку. Обв'язавши сильно ногу, полетів по коня, а через кілька хвилин уже гнав конем з усіх сил додому. Здивована Іінечі бачила, як він стрілою перелетів попри її юрту, навіть не подивившись.

Доктор Темір ходив схвильований по своєму робочому кабінеті. Кілька разів він брався до книжки, але читання рішуче не йшло в голову. Розбирала така досада, що не знав, де від неї сховатись. Він відчинив шахву з ліками,— там у кутку стояла пляшка з вином, його вірним порадником у хвилину розпуки. Він дістав її, відкоркував і перехилив у рота, не наливаючи в склянку. Одним духом випив пів пляшки, сховав її в шахву і знов заходив по кабінеті.

Він тількищо відпустив одну пацієнтку, і та за час прийому встигла йому багато дечого неприємного сказати.

„Вона властиво за цим і прийшла. Не лікуватись у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета в такої жінки? Яка мета? — думав лікар.— Я ж це все знаю. Знаю, що буває у неї, що закохана в нього по вуха, що гуляють разом, це все я знаю. Ні, вона прийшла ще

детальніше поінформувати.— „Бачила їх втрьох над Катунню. Звичайно, інженер тільки перешкоджав, а може, й він небайдужий, хто знає?..“

„Тьфу! Зате матиме науку, як приходити з такими справами“.

Він плюнув, сів у крісло і знов потягнувся рукою до книжки, але навіть не розкривав.

„Усе пропало,— заспокоював він себе.— Усе пропало! З цим треба помиритись і годі. Треба! Що за сантиментальність? Не бити ж головою об стіну? Та це, зрештою, нічого не поможе“.

Перед ним як жива стала кімнатка, а в ній біля вікна біла голівка, окружена чорними кучерями, шийка із слонової кости і дивний запах... Цей запах її тіла п'янив його, доводив до божевілля. Поцілувавши на прощання її руку, він ніс п'янючий запах її тіла на губах додому. Він вже до ночі не їв і не пив, не курив, щоб не згубити його.

„Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А вона проміняла його зараз при першій нагоді. Проміняла на художника, на льовеляса, на підлого звідника, бож нема в нього почуття — це певне. Проміняла і втекла через вікно до нього...“

„А він, Темір, вже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її...“

„Та все це забулось давно...“

„А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?“

„Хоч... мабуть, можна. От він поборов. Себто не поборов ще, але поборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче — може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, все переболіти, все перенести, все пережити, звичайно, що і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час — найкращий лікар, навіть на лікаря Теміра“.

Він гірко всміхнувся.

„Добре було б поїхати кудинебудь у подорож. Ну, скажімо, до Італії, ну, в Крим, нарешті, над море, — коли ж грошей нема. От прокляте „коли ж"... А розлука — це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?"

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати...

„Розлука гасить малі почуття, а роздуває великі. Як вітер, що гасить свічку, а роздуває вогнище".

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вченого й не може пригадати його прізвища".

„Розлука гасить малі почуття..."— Невже він не пригадає? Нав'язлива думка починає мучити. На мить він забуває все, що його мучило раніш. Ця думка заполонила ввесь його мозок.

„Коли б не випив. певне, пригадав би. А добре сказано. Але хто ж його сказав? Ага! Є! — пригадав нарешті: Ля-Рошфуко сказав. Старий французький мислитель..."

„...Гасить малі почуття, а роздуває великі..."

„Значить, і розлука не поможе?"

— А хіба, докторе Теміре, у тебе великі почуття?— запитує себе доктор.— Великі? Признавайся. Бідний доктор Темір! Що ж, не здавайся! Виклич на поєдинок свого суперника, як у старовинних романах, знаєш, забий його в двобою – і шлях тобі вільний..."

Доктор якось чудно сміється.

„А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знав її маленькою дитиною. Лікував її, бачив її маленьке, дитяче голе тіло, а потім раптом вона виросла, так швидко виросла, що доктор не знає, коли це сталось. Він рік не бачив її і, приїхавши через рік, застав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик".

„Яка все таки коварна ця доля, яка несправедлива..."

„Дурна, дешева філософія, — обриває він себе, — не гідна дорослої людини".

Але йому робиться жаль себе — що він зробить? Таки дуже жаль.

Вино розбирає, в голову вдаряє виновий газ, на очі показуються сльози.

„Ох, і нещасний я сирота..."

Доктор Темір підходить до шахви, дістає недопите вино, перехиляє пляшку і п'є з шийки до дна. Ноги слабіють, він похитуючись на ногах, іде до свого фотеля і поринає в ньому. На вікні появляється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний, маленький? Чи, може, ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щебече. Бідний, пташку! Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселить. Його пташка полетить звідси — і стане сумно-сумно. Запанує тяжка осінь у душі бідного доктора на ціле життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном цвірінькало багато горобців, із саду лилось запашне повітря до його кімнати.

Але раптом під вікном пробігли чиїсь ноги, сполошили співоче товариство і залопотіли в передні.

Доктор підніс голову. До дверей хтось раптово голосно постукав. Горобчик і собі злетів з вікна і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось ще голосніше.

— Увійдіть! — вибелькотав він.

На порозі появилась Таня. Обличчя їй було червоне. Мокрі завитки прилипли до скронь. Вона важко дихала, стомлена і схвильована...

Доктор сидів без руху в фотелі, роздумуючи, що трапилось. Його олов'яні очі вп'ялись у Таню, він чув, що не може рушитись, що неначе хто прив'язав його до фотеля.

— Докторе! — почала не здоровкаючись Таня. — У нас небезпечно хорий, ходіть якомога швидше.

Доктор наче прочуняв од сну. У ньому заговорило почуття обов'язку, що на мить протверезило.

— Хто хорий? — спитав він.

— Одного чоловіка вкусила ядовита гадюка, рятуйте його, докторе Теміре, швидше!

— А хто хорий? — повторив Темір.

— Хора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже.

— Не байдуже.

— Що це значить? — нервується Таня. — Хора людина, які тут допити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий — мовить вона, — спішіть, Теміре, я благаю вас, спішіть!

— Ви не сказали, хто хорий.

— Художник хорий, впертий докторе! Його змія вкусила. Спішіть, молю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче, аж захлинається.

— Ваш коханий хорий, тому ви так спішите, тому я маю честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха!..

Таня дивно дивиться йому в очі і радить не забуватись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна?

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите! Ваш обов'язок лікаря.

Вона не зводить з нього гнівних очей. Вони гіпнотизують, і докторові робиться моторошно. Він перестав сміятись, обличчя зробилось тверде, як скеля.

— Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте! Ви — лікар. Ще раз кажу не забувайтесь.

Доктор Темір сопе.

— Не піду я лікувати вашого коханця, — кричить він скажено і, хитаючись, встає.

— Як ви смієте кричати? Ви п'яні! Мовчіть! Ви п'яні! Я питаю, ви підете, чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що все даремне, що він незламний, що не піде. Її охоплює жахна ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо, — каже вона, і в словах її дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хору людину. Тільки раз.

— Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, лягли на груди, холодні, як лід.

„Обов'язок лікаря — лікувати хорого. Нічого не зробиш. Але лікувати того, хто забрав тобі твоє щастя?.. Чи є такий людський закон?..“

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайно сідлати коня.

Потім підійшов до шахви, забрав потрібні струменти, якісь ліки у пляшечках, поховав їх у подорожню валізочку і вийшов на двір. Через кілька хвилин він уже летів верхи до дому Тані.

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час од часу, у залежності од слів приятеля, його поморщене, як печена картопля, лице здригалось, зморшки згущались у кутках очей, і з одкритого рота показувались гнилі зуби, то кам'яніло, і вуста стискались у вузьку синю лінію. Тоді його косо посаджені, з припухлими повіками очі ставали холодні і гострі, як ножі. Він проймав очима Мабаша, і Мабашеві самому ставало страшно від них. Мабаш скінчив свою доповідь, і кам перетравлюваа поволі почуте.

— То хто з них важніший і більше може зробити нам шкоди, — спитав він по хвилині, — цей, що лежить уже, чи той, другий?

— Той, другий, — сказав поспішно Мабаш. — Цей, що лежить, то так більше, для себе щось там робить, він не так, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові,— вивів з почутого кам, — усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів під грозою його голосу. Натрус мав над ним непереможну силу. Як усякий ситий, безжурний, а до того пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерти, а Натрус міг її накликати на людину, коли схотів. Тому то Мабаш слухав у всьому кама, бо займався такими справами, про які сам ніколи не подумав би.

— Це правда, — сказав він, — але той гірший. Той, кажуть, хоче розкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетяться з усього світу, як чорне вороння, і тоді нам загибель. Ми не втримаємось — нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші долини...

— Смерть їм! — перебив твердо кам. — Смерть їм! — повторив. — Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай має бути недоступна твердиня. Об неї розіб'ють голови не поодинокі люди, а цілі народи. Нас покищо мало, Мабашу. Нас два нічого не зробить. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби усім алтайцям, як за тих недавніх ще часів, коли гори роїлись від наших повстанців, що захищали свої житла від червоної комуни. Вони злякались нас. Ти пам'ятаєш? Ніхто ногою тоді не вступив на землю нашу. Ти пам'ятаєш? Але треба було ще довше триматись, а не кидати зброї за одну обіцянку автономії. Ти бачиш, що зараз? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертви наші — не їхні і ми не маємо права порядкувати своїм! Правду я кажу, Мабашу?

— Правду кажеш. Ти, кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною тьмою.

Ми підбуримо всіх алтайців. Хто не з нами, той ворог, тому смерть.

При слові смерть, Мабаш скулився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими плянами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сили. Мабаша лякала сама думка, що доведеться щось робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буде.

Кам блиснув очима, як ножами.

— Не важко.

Мабаш знов присів.

— Наші душі темні, — почав він. — Темні, як учорашня вечірня хмара або пітьма нічна. Треба влити у них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов таки треба, щоб не були вони покірні, як вівці, а щоб стали дикими звірами.

— Усе зробимо, тільки б знайти в аїлах своїх людей. З'єднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі,[1] щоб з топшуром вони співали про давню славу Алтаю. Їм треба творити нові пісні, про нових багатирів, що розчавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожнім аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгень погасить денне світло, щоб збиралися у юртах люди, а співаки щоб їм співали пісень і закликали до боротьби й помсти. Треба, щоб вчили подавати в молоці отруту тим, хто схоче молока напитись, щоб подавали гадюк замість риби, щоб убивали зашельців, як вовків у своїх загородах... Це так на майбутнє, а з цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабашу, з тобою сами.

Він нагнувся Мабашеві до вуха й прошептав ледве чутним голосом:

— За нами горою стоїть Республіка Монгольська, а там і... Японія. Про це я знаю один. Тепер знатимеш

[1] Тульчі — професійний співак, що виконує богатирські, геройські епопеї.

ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Пам'ятай, Мабашу. Я і ти, і більш ніхто...

Мабаш закліпав очима, на лоба йому виступив піт. Він так злякався погроз кама, що не міг перевести духу. З одного боку, він був радий, що користується таким довір'ям у нього, а з другого боку, дрижав зі страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів недалеко юрти, щось зачалапало, і приятелі почали уважніше прислухатись.

— Хтось їде, — сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік звідки виходило чалапання кінських копит по воді.

З лозини, що обросла потік, виринула коняча голова, а за нею, розсуваючи руками галуззя, показався їздець. Камове обличчя прояснилось. Він пізнав свого післанця і праву руку, Тріша, що жив у Чемалі й доносив йому про все, що там творилось. Він мав важливе завдання слідкувати за художником і інженером і повідомляти його про кожний їхній рух. Поява Тріша була надзвичайно до речі, бо кам страшно цікавився долею художника, а про його хоробу вже знав від Мабаша, що про це тільки но говорив.

Тріш під'їхав ближче, поздоровкався і зліз з коня. Кінь, пущений вільно, зараз почав скубти траву, а їздець підійшов до вогнища.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон велить. Гість пахкав люльку й мовчав. Мовчали всі три. Ніхто не хотів починати розмови.

Алтайці вміють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшість життя проводять вони на самоті і відвикають від розмови. Зате розуміють себе і без слів. Мовчанка Тріша видалась камові задовга. Він чув, що щось негаразд, і тому перший перервав її.

Чого ти, Трішу, мовчиш? — спитав. — Хіба немає веселих вістей?

— Немає, — відповів байдуже Тріш і плюнув жовтою слиною у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається, — сказав він, усміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серйозно і зосереджено задивився у вогнище, що, здавалось, не чує, що коло нього діється, і не відповість навіть на дальші запитання, ніби замикаючи останньою фразою всі дебати.

— Не турбуйся, здохне, сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів. — Алеж дійсно воно надто довго, — засумнівався він.

Йому не дають вмерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знаєш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилась глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс ним, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів.

Він забув цілком про доктора.

— Те, що чуєш, — відповів поволі, не хвилюючись, Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Темір лікує коханця своєї нареченої, ворога своєї отчизни?!

— Так.

— Як же це сталось?

— Вона захотіла — і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша і з його грудей добулось, як з-підземлі: „Безчесний!"

— Правда, — погодився Тріш, сидячи так само безучасно й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабашу, що Тріш сказав?

Мабаш заморгав очима і потакнув головою.

— Та чув, чув, — сказав він, — і серце моє розпирає лють. — Але на обличчі його малювалась цілковита байдужність і ніякої люті.

Кам скреготів гнилими зубами і стискав кулаки. Сопучи, встав і пішов до юрти. Гості далі сиділи мовчки. Кожний думав про своє. За хвилину Натрус вийшов із юрти, несучи чвертку араки і мисочкуватий дерев'яний посуд. Він сів перед гістьми, налив у посуд араки і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і за етикетою повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Мабаш випив тоді до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках, і чвертка спустіла вмить. Кам знов зник у юрті і через хвилину повернув з другою чверткою, яку гості осушили також за кілька хвилин.

Більше розмови не було. Гості встали і почали збиратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку.

Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її можна залити парою пляшок. Він встав і подався до юрти, але на порозі спинився, Повернувсь у бік Чемала і помахав кулаками.

— Попам'ятаєш ти мене, — зашипів він, — я терпів тобі доти, доки ти лікував тільки. Мені хорих ще досить залишалось. Але коли ти ламаєш мої пляни, то бережися. Цього я тобі не спущу, ні, як скажену собаку, заб'ю. Попам'ятаєш ти мій кулак. Бе-ре-жись!..

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже ціле пірнуло в безодню, і тільки шматочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думи попливли далеко, розбрелись у всі боки, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може

половити їх, зібрати докупи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хорий.

Як дивно все це сталось. Той чоловік, якому вона, зустрівши перший раз, стільки нагрубіянила, став їй найдорожчий на світі. Якась добра доля привела його сюди і положила на ліжко її матері, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу, І він видужував. Таня благословила час і місце, де його вкусила гадюка, зіслана богом чи чортом, але вона була причиною того, що він тут. Порою здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер, сидячи в задумі, вона боїться обернутись, щоб не втік чудовий сон з очей. Але ні, то правда, вона чує, як хорий рухається, чує погляд його на своєму обличчі. Мимохіть оглядається і зустрічається з його очима, з його усміхненим лицем. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним давно вже не горить лямпадка, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко очі спустила додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хорому, що слідкував увесь час за її обличчям, здавалося, що вона почервоніла від дотику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав пестити в своїх руках.

— Таню! Чого ви перестали? Розказуйте! Мені так гарно від вашого голосу. Розказуйте, Таню!

— Що тут цікавого? — каже вона ледве чутно.

— Дуже цікаво, дуже, розказуйте, Таню!

Таня дивиться на нього і ще гірше червоніє.

— Я не можу зловити думок, — каже вона. — Немов пірвались нитки, що зв'язували їх з моїм мозком і вони, як горобці, полетіли у безвість. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку горобчика, але піймати її вже несила. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви розсіяні трохи.

— Колись, маленькою, — почала вона, прибравши себе до рук, — я любила слухати пісень тульчі. Ви їх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Не багато тепер уміє їх співати. Їх можна слухати цілі ночі напрольот. Такий співак, побренькуючи на топшурі, розказував про давню славу Алтаю, про подвиги його багатирів, їх чудових коней, про давні багатства, про давні війни, що точили алтайці. І я тоді мріяла про ті часи, і хотілось їх воскресити. Мріяла я, щоб вернулись вони, щоб вернулась давня слава моєї вбогої, темної отчизни...

— У мене дідусь є. Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будучи вчителькою в тім селі, де він живе, я не раз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав, і слова пісні лилися з його вуст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, а він оповідав, співав, і це так помагало...

— Ви стомились? — спитала вона раптом.

— Ні, ні — просив художник, — так гарно, кажіть далі.

— А далі, що ж далі? Я ще так мало прожила, що нема ще про що говорити. Коли вибухла революція, я була ще маленька. Я пам'ятаю, як батько мій казав: „Тепер припиниться експлуатація й колонізація“. Слова „експлуатація“ я не розуміла, а „колонізація“, знала, і всі ми її боялись. „Тепер воскресне наша нація“ — казав батько, і я чекала тієї революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І дійшла ж, — перебив художник, всміхаючись криво.

— Прийшла. Але чи виправдала себе цілком? — Не знаю.

— Що ви, Таню? Звичайно, так. Ви, може, інакше рисували її тоді в своїй дитячій голівці.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось не дістає. Та про це не треба тепер. Колись,

пізніше поговоримо, коли ви будете цілком здорові. Ви пам'ятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це конечне? Хіба не можна спокійно?

Художник замовк. Таня знову задумалась. Раптом ожили́лась.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленька, то раз я мало не втопилась у Катуні і з того часу боюсь води.

— Не дивно. У вас, у всієї нації є, здається, якась водобоязнь, чи водонехіть, — коли так можна висловитись.

— Як то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її ж повно на кожнім кроці в виді джерел, потоків, річок, рік, озер — ніхто не миється, ніхто не купається. Я скільки не купався в Катуні чи в Чемалі, ніколи не бачив, щоб купався дорослий туземець. Видно у вас чисто національний страх, коли можна так висловитись.

— Ну й пояснення — гірко всміхнулася Таня. Вода в алтайців священна і її не можна забруднювати, це правда, але тепер вже небагато є людей, що цього дотримуються.

Жартівливий тон художника і насмішки робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечити, алеж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшов батько Тані, і вона, скориставшись з його приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович, радісно потираючи руки, підійшов до художника.

— Як ваше здоров'ячко дорогоцінне? — спитав він, тиснучи йому руку.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море щирости, і художник цілком розчулився. Не випускаючи руки, він сотий раз дякував йому за щирий прийом.

— Коли б не Таня, ваш ласкавий дім, ваші лікування, я, може, вже гнив би де за селом. Ви врятували, і як віддячити — не придумаю.

— Та ми тут не при чім, любий майстре. Тут, якщо дякувати, то одному докторові Темірові. І коли й зробив хто що, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку залежности від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька разів на день приходив, сидів ночами, коли хорому ставало гірше, коли пухлизна поширялась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строге лице ділової людини, що сумлінно виконувала свій обов'язок. Він ніколи не чув від нього зайвого слова, що не стосувалось би до лікування чи самої хороби. Він ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, ніж того треба було; він відходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я волів би, щоб не лікував мене ваш доктор,— сказав Ломов.

— Чому?

Художник завагався, що сказати.

— Та так, він мене, здається не терпить.

— Це вам так здається. Це людина така чесна і така чиста, благородна, що не любити вас він не міг би. Він же на вас дивиться не як на уруса, а як на пацієнта. Він, правда, великий націоналіст, але чоловік толерантний, більший мабуть, ніж моя Таня...

— І ви, любий, Іване Макаровичу, — доповнив художник.

— А я ж, що? Я також визнаю чужі погляди.

— На націю?

— А як же? Я хотів би, щоб усі нації розвивались, росли, тільки щоб не гнітили інших.

— І щоб кожна, звичайно, жила на своїй території?

— Безперечно. А хіба ж, наприклад, руським мало своєї території? Ви їхали сюди, ви бачили ті незбагненно великі, безлюдні простори, на яких тільки трава росте

та полин. Ви сотні верстов проїхали, не зустрічаючи по дорозі села. Значить, землі досить, чому їм не селитись на тих степах родючих? Чому їм не розорати їх, не засіяти пшеницею? Руські — степовики споконвіку. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим так тісно? І щастя ще, що вибухла революція. Не будь її, нам би цілком не було де жити. Революція припинила колонізацію, призвела до відродження нашої нації, і вона тепер піде швидким кроком.

— Ви б'єте сами себе, — сказав художник, тоскно поглядаючи крізь відчинене вікно на чисте вечірне небо. — Скажу вам словами інженера. Ви змішуєте два поняття: колонізаторську політику царського уряду з політикою уряду рад.

Ви сказали „чого лізуть", треба було сказати — чого лізли. Тепер не лізуть? Так же?

— Може, не лізуть, але мають охоту, — сказав Іван Макарович.

— Я тоді не знаю, кого ви вважаєте за таких, що лізуть. Може, інженер і я теж лíземо?

— Що ви?

— А що ж інакшого? Я, бачу, вас мало ще переконав Федір Павлович. Не вибив з вас ще того шкідливого шовінізму. Ви з ним заведіть розмову на таку тему. Він вам інакше відповість, ніж я, і краще роз'яснить.

— Бо ви сами хоруєте на цю хоробу. У вас теж шовінізм, але не такий, як у мене, вузенький, він у вас великодержавний, так що тричі шкідливіший від мого.

Художник безнадійно зідхнув і всміхнувся.

До кімнати ввійшла Таня з матір'ю.

— Ви про що тут?

— Про національне питання, — сказав художник.

Таня накинулась на батька.

— Ти завжди розпочнеш, тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Як же ні? Він про це питання спокійно говорити не може. А знаєте, — перервала вона розмову, — про нашого художника вже не тільки дачники питають. Заходив оце зараз Тріш. „Як здоров'я вашого дачника?“ — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність?

— Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не мав приємности.

— Це чоловік непевний, — промовив Іван Макарович. — Його треба боятись. То злий чоловік, рідко злий, недарма його так любить Натрус.

— А що мені ті всі Натруси?

— О, не кажіть. Може, Натрус і причина вашої хороби?

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підозріла.

— Не він же їх накликав.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірити?

— Та не знаєте сили наших камів. Вони при допомозі специяльної дудки можуть їх накликати в будь-яке місце.

Художник перший раз таке почув, і це його дуже зацікавило й здивувало.

— А знаєте, це факт, що там хтось був, — сказав він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане молоко на камінцях.

— О! тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляєтесь. Ви бережіться. Ви чимсь не сподобались йому.

„Ійнечі! Ійнечі казала“ — подумав художник, але не сказав голосно.

— Що ж я йому міг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злий намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

У кімнаті вже добре посутеніло. Таня стояла біля вікна ї дивилась на вулицю. Вона не брала участи в дальшій розмові, здається, не чула її. Думки її блукали по горах, як тіні хмар, що сунуть над верхами. Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила її голову.

— Щось моя доня останніми часами змінилась. Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не перешкоджайте мені, мамо. Завжди ви щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого, доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо! От натура! Недарма доктор Темір сказав, що ти дика. Недарма...

— Тепер зі своїм доктором пристали.

— Бо правда.

— Ну й добре.

— Самовар час уже ставити?

— Уже давно час.

— Піду.

Ганна Степанівна пішла поволі до кухні, а за нею непомітно вийшов Іван Макарович. Таня з художником знов залишились самі.

Вузенькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інженер Манченко, тривожно поглядаючи в долину. Там ревла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інженер, виглядала як карниз на височенному домі, вище карниза, як дах, підіймалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко був не з боягузів, але їзда була небезпечна, і він чекав, коли б швидше проїхати цей неприємний бом. До краю залишилось усього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша, бо дах-гора утворювала ледве похилу стіну в виді величезного викопу. Інженер оглянувся назад, бо його спутники,

два алтайці, щось між собою заговорили, а досі вони їхали мовчки. Вони везли струменти і пляни, що він знімав так довго і серед таких важких обставин.

Не помітивши нічого підозрілого, інженер поїхав далі, але раптом побачив, що дороги не стало. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути у пропасть. Інженер спинив коня перед деревом. Якийсь неприємний холод полоскотав по спині, у голову постукав сумнів. Він оглянувся і на обличчі одного зі своїх помічників добачив легку тінь усмішки. Сумніви почали збільшуватись: тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інженер, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав, — відповів зневажливо один.

— Хто зрубав дерево? — крикнув інженер.

— Не знаємо.

Було ясно, що дерево зрубано нарочито і западню зроблено на нього.

— Що ж тепер робити?

Помічники одкрито, голосно сміялись.

— Нічого! Скачи конем. Кінь перескочить.

Інженер зліз з коня. Він розглянувся довкола: виїхати неможливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього,

— Коли ти радиш мені скакати, — сказав, — попробуй сам. Бери мого коня й скачи, тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі і першому їхати.

Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інженер.

На алтайців крик не зробив ніякого враження.

— Вертати нема куди.

— Ви мене нарочито завели сюди?!

Алтайці переговорили між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інженер, виходячи із себе.

На нього дивилось два суворі, похмурі обличчя. Вони й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов не чуючи нічого. Інженер бачив, що він у пастці. Страшна лють поконала попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не легко. Він вживе іншого арґументу, і той відразу поможе. Інженер витягнув револьвера і скерував на алтайців.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали... Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване враження.

— Назад не можна, — сказав один, та вже цілком інакшим голосом.

— Мені тут не ночувати! — ревів інженер. — Ви привели мене сюди, виводьте назад.

Один алтаєць хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав він, націлюючись з бравнінґа. — Тут нема проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той помічник, що був ззаду і віз пляни та інструменти в переметних мішках, пошпортав щось коло сідла, немов переконуючись, чи воно добре тримається. Він потупив очі в землю і почав навертати коня. Та справа була нелегка. Ліворуч була круча, і туди повернути було не можливо, можна було повернути тільки праворуч, але тоді коняка мусіла ставати дуба, бо стіна була ледве похила. Чоловік шарпнув за уздечку і вдарив коня нагаєм. Кінь скочив на викіп, але в той же час сідло плавно з'їхало по його хребті і скотилось у пропасть. Інженер бачив як воно летіло, як гепнуло в річку, як вода заливала сідло і торби. Він стояв як хорий. Розширеними жахом очима дивився, як пропадала його тяжка праця, як немилосердно заливала вода ті мезерні рештки, що падали на її дно. Коли по хвилині він підняв

очі, то побачив, що два коні були вже повернуті до нього задами і на них втікали алтайці. Крикнув за ними, але не послухали. Вистрілив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них потрапити, бо його кінь завважав на дорозі. Становище інженера було надзвичайно важке. Спереду лежало дерево, ззаду кінь, а всі здобутки його — на дні річки. Їх треба було дістати за всяку ціну. Може ще хоч щонебудь лишилось?

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але згадав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була змова, що це був хитро придуманий плян скинути його в пропасть, не викликаючи нічиїх підозрінь. За це говорило яскраво свіжозрубане дерево, що ще висіло зачеплене за пень.

Манченко прив'язав коня до галузі, а сам переліз через дерево і, залишивши коня на призволяще, пішов до аїлу, що лежав у кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними шукати інструментів і визволити нещасного коня, що стояв над [illegible]чею, але ніхто не хотів іти. Обіцянки грошей ніч[illegible]е помагали. Інженер ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знав, чим пояснити таку раптову зміну.

Злий, стомлений побіг по старій дорозі до коня. Йому вже не жаль було інструментів, жаль було коня, що, як сирота, стояв над пропастю. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежав у хазяїна не малий застав. Інженер пожалів уже, що лишив його самого. Чого йому було боятись засідки? Вони, беззбройні, не приступлять до нього, знаючи, що в нього зброя.

Червоний від натуги, мокрий, змитий потом, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покірно, потупивши голову, і дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду й почав його обнюхувати, а інженер ласкаво пестив гладеньку коневу шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі в долину — і здивуванню його не стало меж. З річки, закотивши штани, робітник його добував сідло і торби з побитими інструментами. За річкою на тому березі стояв його кінь.

Інженер крикнув у долину, але алтаєць не чув чи просто не обзивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженер крикнув ще раз. Алтаєць підніс голову і побачив інженера. Не кваплячись, витяг він з торби побитого теодоліта, підніс догори і зо всього розмаху вдарив ним об камінь. Іструмент розбився на шматки. Тоді глянув у гору, вишкірив зуби і сховався за кущами.

На горах ставало небезпечно. Інженер бачив, що ненависть до европейців більша, ніж він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився звільняти коня з його трудного становища.

Широку гірську долину пітьмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповила кедри столітні, і тільки на верхів'ях, де сонце сховалось, стояла смуга світліша, як стрічка. Димилась ріка. Водяна пара сивими клубками піднімалась угору і мішалась з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хмизу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони дивно не гармоніювали з околишньою природою.

У долині тихо, неначе вимерло все, заснуло, тільки дим, що пнеться вгору, каже, що тут люди живуть і не сплять.

Придивившись, видно перед юртами корови, прислухавшись, чути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпирає їм боки, і вони жують, жують, перемелюють те, що набрали за день у великі шлунки. Час від часу лине вгору різкий крик, як скигління нічного птаха.

...Ов!.. ов!.. ов!..

То алтайські господині скликають запізнені корови, що не вернули ще на ніч.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя і хоч в далині замовкли, в горах ще чути, як скаргу:
...Ов!.. ов!.. ов!..

Густішає пітьма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Біжать хвилини. На велетенському темному цифербляті вирисовуються дві фосфоритові стрілки — чумацький шлях.

Біжать хвилини...

З-за гір, з-за лисих голів вилізло велике червоне обличчя і пильно глянуло в долину.

Здригнулась пітьма, припала до гір, сховалась за юрти, біжить у ліс, боїться світла. А місяць вище, вище, сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височенною модриною при дорозі стоїть одна велика шестикутня юрта окремо. З її шпиля виростає деревце берізки. Позаду юрти чотири високі берізки, пов'язані по дві мотузками, на яких висять довгі вузенькі стрічки різнокольорової матерії. Посередині найширша стрічка чимсь размальована. Це Джаїк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею прив'язані два коні. Один білий, як сніг. Від уздечки звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дрімають похнюпивши голови. Час від часу один здригається і широкими червоними ніздрями ловить повітря. Голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять темні людські силюети. Вони швидко перетинають долину і щезають унутрі придорожної юрти. За кожним рипом дверей із неї добуваються на двір звуки бубна. Вони вилітають крізь отвір угорі з густим димом і никнуть у темних просторах.

У юрті зібралось уже багато народу. Підходять ще ті, що спізнились. Мостяться де попало. Туловище коло туловища, голова коло голови, густо, як навалені на

купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, попересіджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять. Вони звикли і вміють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч чоловіки. Напроти, на чоловічій половині, Мабаш біля бочки з аракою, ліворуч від нього на жіночій Іинечі. Господарі і гості сидять поважні, зосереджені і курять люльки. Іинечі час від часу набиває їх тютюном, запалює від вогнища, що горить на середині, і подає заднім, тим, що сами не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араки у дерев'яний посуд, надпиває сам і передає гостям. Іинечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам. Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкурі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить і нічого не чує, тільки в екстазі б'є калаталом у бубон. Очі йому на лобі, піт ллє струмками з обличчя. Це він підіймається в сфері небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має бути важлива, бо кам спішить і б'є в бубон щораз швидше, щораз сільніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясе бубном, друга б'є калаталом по натягнутій шкурі.

Тріш сидить ліворуч від кама, курить люльку, сопе і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля дверей. Там робиться рух, люди поспішно встають із землі, роблять комусь місце, хтось відчиняє двері, і через хвилину очищеним проходом, крутячись несамовито, вилітає кам і біжить, ударяючи в бубон, до коней.

Коні підносять похнюплені голови. Поява несамовитої людини проймає їх жахом. Молоді коні форкають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не ввірвуться. Коні шарпаються, бігають довкола берізки, каляють із страху, стогнуть, ржуть, а довкола них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвиваються, як крила казкового смока, дзеленчать брязкала, хрипить його горловий голос.

У юрті ніхто не рухається з місця. Усі ловлять уважно звуки, що прилітають тепер до юрти знадвору. Але ось вони ближчають. У дверях появляється кам. Він біжить на своє місце, знов трясе несамовито бубном, брязкала дзеленчать розпачливо: ось-ось повідриваються, кам лупить калаталом у бубон, шипить, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до неба важка. Він вже бачив духів. Він їздив до них на конях... Ще кілька хвилин — і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамовитіше бити в баранячу шкуру, але мовчки, немов набираючи свіжого голосу, бо по хвилині з його захриплого горла летять знову слова, як камені, тяжкі і незграбні:

Тенгере угли тен сару
Ульгень угли кергидай!
Караганди козім-дий
Кармалаза колум-кан!..

І від тих слів раптом неначе дрож пробігла по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі.

...Ао, кам... ай!!!

А кам знов наліг на бубон. Якась надлюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає бубон, як мертва. Пальці посиніли, права б'є несамовито калаталом, а з горла такий же захриплий, голос і дивні слова:

Сари камиш таякту.
Сари куга меneньту.
Сари тибек тишкенду.
Сари килію тон, кійген
Ульгень каоннин, кан-каршит. [1]

[1] Жовтий ксмиш з тростиною.
Жовтий з конопель повід.
Жовтим покрите хутро одягнув.
Ульгень — царський гірський соболь.

Зразок беззмістовности слів кама на молитві.

...Ао, кам... ай!!!... Знов пробігло по юрті, як жах... Екстаз кама доходить до апогею:

Інгай гак, гак, інгай гак.
Кай-гай гак, кай-гай гак!..

Ще кілька слабких ударів у бубон — і тихо. Кам звалився на бік.

Тріш підтримав його і взяв з рук бубон. Кам безсильно возив руками по мокрому обличчю, розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

У юрті запанувала мовчанка. Чути було сопіння людей і потріскування вогню.

Кам водив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що він скаже.

— Я бачив Чет-Чалпана, — почав глухо Натрус.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на городі маківки від вітру.

— Зі мною говорив Чет-Чалпан [1], — повторив кам. — Він сказав мені, що на край наш насувається кара. Насувається хмара блідолицих тонконогих чортів, що хочуть заповенити край наш. Вони займуть долини наші і поженуть нас, мешканців золотого Алтаю, на безлісі, дикі шпилі, де нема поживи худобі і вівцям, де нема паші коням, і тоді чорна Улюм [2] викосить наш нарід.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали ніби над мерцем.

А кам сидів, як ворон старий, чорний, випірений, і крякав:

— Вони розкопають наші гори, Алтин-ту [3], наш золотий Алтай. Виберуть з нього багатства, що їх стережуть духи, що ревниво оберігають їх перед нами.

— А-а-а... А-а-ай... — полетіло по юрті.

[1] Чет-Чалпан — герой алт., повстанець 1904 р.
[2] Улюм — смерть.
[3] Алтин-ту — золоті гори.

— Вони заберуть наші озера і виловлять з них рибу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони виріжуть нашу тайґу, де ростуть кедрові горіхи, вони вистріляють нашого звіра.

— А-а-а... а-а-ай... — затріпотіло тихо, як метелик, що обсмалив крильця над вогнем.

— Вони пустять чортові машини, що своїм ревом лякатимуть орлів, збурять наші юрти, насміються над нашими жінками, над нашими богами.

У юрті тепер стояв уже рев і зойк. Кам Натрус бачив, що його слова зробили своє враження. Він замовк.

Мабаш подав мисочку горілки.

Кам випив.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питав духів, — відповів кам. Вони сказали приносити жертви. Приносьте ж жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносьте їх, коли дорогі вам золоті гори! І коли духи і боги приймуть їх, підуть захищати вас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш завченою фразою.

— Я ще не говорив про це з духами. Я ще спитаю тих, що вище.

Кам одягнув свою шапку з двома широкими, довгими до самої землі, білими стрічками, взяв бубон від Тріша і почав знов бити в нього, піднімаючись у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він піднімався на... гусях...

На небесному годиннику значно пересунулись стрілки і зблідли. Місяць пройшов свій довгий шлях і зсувався у безвісті на спочинок, а кам у юрті піднімався усе вище, у вищі сфери, щоб випитати всіх духів, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його, знеможеного, блідого, біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах досипати ночі, а решта куняла до ранку, покулившись на землі.

Іййнечі дрімала сидячи. Вона сперла голову на бочку і їй снились страшні сни. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів молодого, докидав до варти дров і тягнув свою люльку. Він згадував давні часи своєї молодости і порівнював їх з теперішніми.

Сонце випливло високо, поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молоду жінку, і вона сонна поралась біля сніданку для кама. Натрус сидів і розглядався по юрті. Жінок тут, крім Іййнечі, не було. Тепер мав відбуватись обряд, що при цьому жінки не мають права бути. Камлання почалось тепер надворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. Попереду Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій киреї, підперезаний зеленим поясом, на голові рогата бараняча шапка з чаплиним пір'ям на верху. Від шапки дві довгі білі стрічки до самої землі. Кам підійшов до коней і камлав над ними. Перед кіньми стояв маленький жертівник з березових галузок, а на ньому жевріли вуглики. Кам обійшов, молячись, кілька разів коня, призначеного в жертву, що рвався і форкав. Тоді кам підійшов до жертівника, взяв на калатало димлячого вуглика і підніс коневі до ніздрів. Кінь форкнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня. Кінь привик уже за ніч до тих знущань і стояв смирно.

Як скінчилась уся процедура, Тріш відв'язав його і повів угору по росистій високій траві. За ним на другому коні їхав верхи кам, і далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав відтепер йому.

На горі білів ще туман. Малими шматками відривався він від трави і зливався з блідою синявою небес. Віддаляючись від землі, поволі відслонював ритуальні приладдя: чотирикутній жертівник з берези, а над ним, як

над криницею, журавель. Грубший кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвилина з грубої берези.

Тріш прив'язав коня до жертівника. Кам і найближчий сусіда Мабаша вишикувались уряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювала поруч. Одні покопали ями і повмощували над ними казани, інші розкладали, під казанами вогонь, ще інші возили воду в дерев'яних бочечках і доливали до казанів. А Натрус молився і кропив голодного коня, що байдуже низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своєму, кричали до Ульгеня, благали його, грозили.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — просив безупинно один дідусь, заглушуючи крик кама. Він пищав таким жалібним голосом і так щиро, що його і кам'яний бог почув би, не то що їх дерев'яний.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — блеяв вівцею дідусь. Він більше не знав слів, не знав, чого ще треба. А кам своє говорив. Незрозумілою мовою для тих, що його окружали, але зрозумілою для Ульгеня, зрозумілою для духів. Він говорив до них мовою камів. Час від часу, як цього вимагав обряд, кропив коня аракою.

Нарешті камлання скінчилось. Кам відійшов убік і сів стомлений на пеньок. Цього давно вже чекали. Люди, як зграя голодних вовків, кинулись до коня. В одну мить чотири чоловіки прив'язали коневі до чотирьох ніг по мотузці і почали тягнути в усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. З-під ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки, в них захрустіли суглави. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясних малювалась розпука, дикий тваринний передсмертний жах. Але його не бачили люди. Тріш підбіг до нього, грубо зв'язав йому морду мотузкою, впхав між мотузку і морду палку і почав скручувати

ніздрі. Кінь засопів, хрипнув ще раз чистого гірського повітря, і раптом того повітря не стало. Він крутнув головою, глянув диким оком на свого ката, але воно було вже мертве, вже не побачило його.

Блиснули ножі й умить стягнули шкуру. І там під жертівником, де недавно стояв молоденький сніжнобілий коник, лежала купа огидного м'ясива. Конячою кров'ю начинили немиті кишки, а м'ясо порізали і поховали в казанах. Через кільканадцять хвилин гойдалась на журавлеві шкура, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі стискали березову галузку.

Бог був задоволений. Тепер людям треба було думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони з'їли недоварене м'ясо, з'їли без соли і хліба, поїли кишки, а обглодані кості спалили на жертівнику.

Це була перша жертва, принесена богові за спасіння краю. Приніс її Мабаш, щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цілій околиці. Ками не встигали їх приносити. Не помагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути углиб диких гір? І покрились вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні кінські шкури. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували всіх духів до страшної боротьби з загрозою, що сунула на край.

Художник швидко поправлявся. Пухлизна зійшла з тіла і боліла ще тільки рана, що висмалив лікар. Будучи перед кількома днями у художника, доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому більше нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що лікував з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишились без відповіді. Темір не читав їх, ба навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спираючись на палицю. Соняшними днями він пересиджував з Танею в тіні садка, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про

своє життя, свою роботу і слухав її оповідань про її край, нарід, старинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов, з якою вона розказує, її патріотизм, її націоналізм, хоч він був зрозумілий для нього. Переходячи на це питання при найменшому запереченні з його боку, Таня тратила рівновагу і спокій духу. Тоді вертала сь її скрита, бутна натура, і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. Надворі вечоріло, надходив час, коли вертав додому інженер і заходив до неї. По неприємній пригоді в горах інженер став обережніший, він відмовився від помічників, їздив сам і повертався раніше. Згуба інструментів не дала закінчити роботи, що він намітив, і інженер обмежувався більше роботою в кабінеті, розробляючи зібрані вже матеріяли.

Художник слухав Таню і час від часу ставив лагідно запитання чи відповідав на запитання її.

Розмова, коли була серйозна, велася, як здебільшого, на національну тему, і Таня хвилювалась.

— Ви ж руська, — сказав художник не то поважно, не то дражнячи дівчину.

Таня звільнила негайно з його рук свою і допитливо глянула йому в очі.

— З виховання, так — я не алтайка. Я мала честь, — сказала вона з іронією, — „запричащатись“ руською культурою. Мого батька, як ви знаєте, насильно охристили і зробили інтеліґентом, а мене запричащали руською культурою. Але не великою, ні, тою конечною, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відректися своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без соли і ніколи не миються... І ви б хотіли, щоб я відреклась їх і назвала себе руською, але на жаль ваш, я ще цього не зроблю.

— Чого ви думаєте, що я того хотів би? Яка мені користь?

— З вашої мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте мене, що я руська, і ображаєте мене. Хіба вам мало своїх? Захланний ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців і насильників.

— Це ж ненависть раба?

— Може?! А що ж робити? Мій нарід замалий, щоб порівнятись з вашим. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь і чую, що він нарешті прокинеться. Ще трохи — і він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витіснили з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодинці...

— Кого? Кого? — перервав художник.

— Таких, як ви! — крикнула Таня.

— Що за погромні віщування? Що за погромні ідеї? Тут уже пахне впливами камів.

Слова Тані були художникові немилі, як і сама вона зробилася раптом ворожа і чужа. Йому хотілось тепер дошкулити їй якнайболючіше і він озброївся в меч холодної іронії.

— У вас нема майбутнього, — сказав поволі, холодно художник.

Таня нервово засовалась на лавочці, але він не звернув на це уваги.

— Ваша маленька нація, що безперечно вироджується і асимілюється, без підтримки великої нації безповоротно згине. Ось і ви. Хіба ви алтайка?

— Знов за рибу гроші?

— Та ні, правда. Що у вас спільного з ними, з вашими братами, що ви їх так патетично називаєте? Ваші маленькі, ніжні руки ніколи не доторкнуться, хоч би до їх національних страв.

— Що за смішні, несерйозні докази? Просто соромно за вас. Ви хочете виправдатись, що не цілували рук алтайки?

— Нічого подібного. Я цього й не думав. Але слухайте. Ви співаєте, у вас прекрасний голос, ви хочете

вчитись. Чи співаєте ви монотонних алтайських пісень? Вони чужі вам.

— Неправда! — перебила Таня, — вони мені рідні.

— Ну нехай. Наприклад, ви мене переконали. Ваші чоловіки залюбки женяться з руськими, хоч би і ваш батько. Це веде до асиміляції.

— Навпаки.

— Як навпаки?

— А так. Ваші жінки, руські, родять косооких щелепастих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас.

Таня була червона від злости, знервована, готова плакати. Художник пожалів, що почав з нею розмову на ту слизьку тему, і поспішив її зліквідувати.

— Чи тільки хлопчиків? — спитав він. Вони ж родять і прекрасних дівчат, і цілком не косооких, а таких милих і коханих, як ви.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А, хіба ви любили?

Таня всміхнулась крізь плач. Художник взяв її руку, вона видерла.

— Танічко, не можна так, — сказав він. — Ви невитримані. У всяких суперечках треба витриманости, спокою, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивіться, як уміє говорити інженер. Він не запалюється, а поволі, флегматично цідить слово за словом, але слова його важкі, як камінь, і коли вже вдарять, то знак лишать.

— Хіба я можу рівнятись до нього?

— А чого ні? Він правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах, не можете бути такою.

— Не набагато він старший від мене, а за ту різницю в літах, я його розуму не матиму.

— Бо, може, не схочете.

— Ні, це треба талановитим народитись. Коли б він не був такий, його не відрядив би центр на таку колосальну роботу. Він, безперечно, оцінив його талант.

— Тут ще немалу ролю грає те, що він комуніст, — сказав художник.

— Залиште! Мало там партійців?! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам ви який? Ви неможливий! Коли доходить до того розпроклятого питання, ви говорите, як справжній імперіяліст, як чорносотенець.

— Тепер дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка наново. Він встав, щоб підійти до вікна, але, наступивши на болючу ногу, застогнав. Таня пильно подивилась на нього. Він зблід з болю.

— Вам гірше? — кинулась вона перелякана. — Сядьте! Куди ви?

— Танічко, люба! — вам жаль мене?

Розґвинчені нерви не видержали, і Таня розплакалась.

Художник ніжно тулив до грудей її голову. Не боронила.

— Перестань, Танічко, перестань мій маленький звірику... Ось інженер іде, — сказав він раптом. — Йібо йде, буде сміятись.

Таня вирвалась і побігла до кімнати, витирати очі. Через кілька хвилин вернулась з інженером.

— Маю честь представити, — сказала вона, показуючи на художника, — імперіяліст в новому виданні, в рожевій обгортці.

Інженер засміявся.

— Правда, правда, не смійтесь! Тут такі теорії розводить, що куди тобі. Йому Пуришкевич позаздрив би.

— Таню, як вам не соромно? — взяв благати художник.

Інженер усміхаючись сів на лавку і запалив цигарку.

— Я бачив водоспад, — почав він своєю повільною, милою мовою, — оце так красота! Що в порівнянні з ним ваші розмови?!

— Будуйте Дніпрельстан,— сказав Ломов.

— А що ви думаєте? Тут станцію не так важко будувати і не так довго, як на Дніпрі.

— Коли ми візьмемось до роботи як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Таня комічно скривилась.

— Ви ще не розкачались? — спитала вона.—Бідненькі! О, ви знані із своєї поворотливости!

— Хто це „ви“? — спитав злобно Ломов, якому не подабалась ґримаса Тані.

— Та ви ж, руські!

— А хіба це вони будують? — здивувався інженер.

Художник здивовано:

— А хто ж?!

Інженер одкрив рота.

— Ой, знаєте, я можу втратити повагу до вас,— сказав він,— це вже дійсно пахне Пуришкевичем.

— Я неправду казала? — підхопила Таня. — Він — чорносотенець. Та ви, — ткнула вона пальцем у художника,— виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо в порівнянні з тим, що ви забрали.

Художник почервонів від ніяковости, а інженер заламав руки.

— Не смішіться і ви, Таню, — сказав. — Є істина: ніколи не говорити, тим більше сперечатись, про те, чого ми гаразд не знаємо чи не розуміємо. Ви наговорили тут цілу купу дурниць. Ви обоє не маєте рації — ні ви, ні товариш Ломов.

— Я жартував, Федоре Павловичу. Я хотів подратувати Таню, — сказав виправдуючись художник.

— Тут, знаєте, жартик контрреволюційний. Я гадаю, що ви не жартуєте, а так таки в душі і думаєте. Про марксистський погляд на проблеми української економіки тут, видно, нема й мови. Тут шовіністичне засліплення в вас обох. Коли Таня каже „виссали з України соки“, то вона

має художника, певне, за великого буржуа, експлуататора, не вважає вона його, видно, за громадянина радреспубліки, що має право голосу; значить, кидає йому велику образу. А коли він не ображається, то він просто не розуміє її слів.

— Та ні, я ж це беру за жарт. Хіба можна серйозно трактувати політичні „переконання“ такого дівчати?

Таня обурилась. Як він сміє її так легковажити. Не легковажив, видно, її слів і інженер. Похитавши сумно головою, він сказав:

— Справа в тім, дітоньки мої, що економічна політика диктатури пролетаріяту щодо національної проблеми базується на підвалинах якоїсь теорії, а та теорія не чия інша, як теорія Леніна. А вам, щоб про це говорити, треба Ленінову теорію знати. Він, пишучи про це питання, каже, що „трудящі маси, звільняючись від ярма буржуазії, всіма силами потягнуться до спілки і злиття з великими і поступовими соціялістичними націями, аби тільки вчорашні гнобителі не ображали демократичного почуття самоповаги довго гнобленої нації“. Чуєте майстре: „аби не ображали“! Бо це не прискорить „добровільного злиття націй“, не прискорить соціялізму. А ви що робите? Ви жартуєте?!

— Не треба зараз так гостро, Федоре Павловичу! Це ж сімейні суперечки, які нікого до нічого не зобов'язують.

— О ні, це зовсім не так! У своїх суперечках ви забули цілком за пролетаріят. Такі займенники фігурують у вас: „наші“, „ваші“, „вони“, хто ці „вони“, хто ці „наші“, „ваші“? Що значить „наша“ культура? Я не думаю, щоб ви мали на оці „нашу“, „вашу“ буржуазію, так же? Коли ж ви протиставляєте дві пролетарські культури одну одній, то ви чините зло. Ви зраджуєте інтереси пролетаріяту на користь буржуазному націоналізмові. Так що ви, мої засліплені шовіністи, спорячи

на другий раз, виходьте завжди з певного погляду на культуру, на національне питання і... почитайте дещо.

Інженер усміхнувся.

Таня під час його спокійної мови дивилась на нього захопленими очима.

— Мені соромно, — сказала вона, — що я ще така нерозвинена. Пробачте!

Інженер ласкаво, як розпещеній дитині, потиснув дівчині руку.

— Мені тепер просто викидатись звідси, чи як?—спитав жартома Ломов.

— Ні, сидіть. Ви ще тут не одну істину почуєте, — сказала Таня.

Але Ломову вже не довелось слухати „істин". Інженер був стомлений і ще підо впливом недавньої пригоди в горах.

Він і почав про неї розказувати.

Усі бачили, що в горах щось робиться, що підготовано ведеться кампанія проти европейців. Тепер Тані ніяково було слухати про це. Вона відчувала німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, вона мовчала. Але інженер зрозумів її настрій і порадив не брати того так близько до серця.

— Це така зрозуміла річ, — звернувся він ласкаво до неї. — Тут бореться дві культури, дві сили, культура пролетарська і куркульсько-шаманська. Переможе перша сила, бо вона сила, хоч, може, доведеться принести і не одну жертву. От наш майстер уже впав жертвою тієї другої сили, і головно — цілком невинно... Правда, майстре?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії і сказав:

— Правда.

Інженер усміхнувся.

— Усе це мине,— сказав він, — як минула його хороба, і залишаться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його нозі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їх лікарства.

— Ви ще не зневірились у своїй роботі, інженере? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танічко! Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться миритись. От вам треба помагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька. Вас люблять, слухають...

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприязнилась з вами, змінились до мене мої сусіди навіть. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

Це може, тільки здається?

— Ні, про це є вже навіть деякі відомості.

— Значить, і ви невинна жертва.

— Виходить.

— Тоді треба прийняти одвертий бій.

— Себто?

— Стати по один бік барикади з нами. Ками виповіли нам війну, ми її прийняли і готуймось до бою.

— Я не розумію.

— Як ні? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки — ми хочемо взяти з неї все найцінніше і пересадити на радянський ґрунт, а нам заваджають. Що ж ми, більшовики, будемо зневірюватись? Правда, що ні? Так же? Шаманізм—це зло?! Ви не перечите?

— Ні, не перечу, це зло, але, може, не таке велике, як ви думаєте.

— Велике, Таню, величезне. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?

— У нас їх покищо нема?!

— Ой, дитина, ой, непоправна! Їйбо хочеться задерти спідничину та нашльопати так, щоб аж самому рука заболіла.

Художник зареготався.

— Я вам нашльопаю, — сказала червоніючи Таня, — іч, який! Так що ви хочете з ними робити?

— Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські вилазки.

— То ви хочете десяткувати наше маленьке плем'я, як колись його десяткували царські козаки? — злякалась Таня.

— Навіщо зараз крайності? Хіба контрреволюціонерів так багато? Без жертов, звичайно, не обійдеться, але їх не буде стільки, як ви думаєте.

Таня замислилась. Інженер пильно подивився їй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав він безнадійно.

Таня думала. Вона вагалась, що сказати.

— Не знаю, — відповіла вона по хвилині.

— Ви, значить, таки посередині?

— Здається.

— Я так і знав. Але годі про це. Набридло. Ви надумаєтесь ще.

Він змінив тон і сказав весело:

— Слухайте, слухайте! Я маю, проєкта.

Таня і художник живо зацікавились.

— Я збираюсь днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Ні, покищо нічого нового не задумав, але мені хочеться побачити озеро. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зі мною.

Художник рад був з пропозиції, тільки не знав, як бути з ногою, що ще не цілком загоїлась.

— Годі возитись з нею, — сказав інженер. — Зрештою не пішки ж іти, а верхи їхати. Таня, гадаю, не відмовить в приємності товаришити нам.

— І бути за провідника, — додав художник.

— Ви не повірите, що я не була ще на Кара-Колі — сказала вона червоніючи.

— Та що ви?

— Правда, не була!

— Так ви не знаєте навіть своєї країни? А ще вчителька, а ще патріотка, — засміявся інженер.

— Що ж зробиш? Жінці так важко одній. Товариства не було.

— А ви б з яким камом, вроді Натруса, — сказав інженер.

Усі засміялись, Таня почервоніла.

— Ай, інженер, він, як видно, вміє теж уколоти.

— Так, значить, їдемо? — наглив інженер.

— Згода!

Манченко встав і почав прощатись.

— Підемо! — сказав він до художника.

— Не хочеться ще.

— Як знаєте. Я пішов.

Він попрощався і вийшов.

Надворі мерехтіли зорі, місяць стояв на середині неба і байдуже поглядав на село. Воно вже дрімало. Інженер попрямував до своєї кімнати, що містилась у пустому під час вакацій інтернаті для дітей.

Доктора Теміра терміново викликали до хорого, що мешкав у двадцятьох кілометрах у заїмці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хорий. Доктор Темір знав Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збіднілий, але розумний і тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблудив у горах. Темір хотів оддячити дідові і гнав з усіх кінських сил. Переїхавши пороном через Катунь, почав підніматись угору по вузенькій стежці, яка часто губилась між кущами, де-не-де переходила в потік, і треба було їхати потоком, щоб за деякий час виїхати знов на кам'янисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахтіли трави, безліч квітів серед них.

Із трави тут і там виростали високі модрини, покриті лишайниками, здебільшого поламані бурями, суховершинні.

Кінь знав дорогу і йшов сам, без понуки. Доктор пустив поводи і задумався. На душі було важко і нудно. З того пам'ятного вечора у Тані він втратив настрій, надії на якийсь кращий кінець Таниного захоплення художником опускали, доктор бачив це під час лікування свого суперника, відтоді ще частіше заглядав до пляшки, і його нерідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серце давило щось, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі мирно, форкнув і запряв ухами. Доктор машинально вхопив поводи та почав пильно розглядатись і прислухатись. Ліс густішав. Модрину заступила ялина, що густо, як щетиною, укрила узбіччя. Доктор ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. Їздець збентежився. Неспокій коня його чимало стривожив. „Може, звір" — подумав він. — А у нього, як на біду не було із собою ніякої зброї. Але раптом його здогади розсіялись і він зідхнув легше: із кущів піднялося дві постаті і прямували до нього, — це були люди. У руках у них біліли здорові кілки. Короткозорий доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замотані лахміттям і з них видніли тільки очі. Люди певними, наперед розрахованими кроками підійшли до лікаревого коня і вхопили за уздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди їдеш? — спитав один по-алтайському.

Доктор Темір з робленим спокоєм дивився на дивних людей, хоч чув, що зустріч не ворожить добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він замість відповіді на їх питання.

— Скажи нам, куди ти їдеш? — повторив той самий голос.

— Їду до хорого. Ви, може, не знаєте, що я лікар?

Як доктор ні старався володіти собою, голос його дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав. Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша:

— Я вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви знаєте, де я лікую хорих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що нападачі не помилились щодо особи, але тепер зродилась невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хорих, — сказав він, — не розбираючись, чи це алтаєць, чи руський? Ви знаєте, що я вилікував сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаєць, не руський.

Той, що мовчав, потупив голову і випустив із рук повід коня.

— Алтаєць не сміє лікувати урусів, — почав знову перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злости.

— Я сказав вам, що лікар лікує хорих, а не алтайців чи руських.

— Так ти і далі так будеш поступати?

— Так! — сказав твердо доктор, бо сказати ні значило показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і підніс коляку.

Доктор не рушився.

— Не кричіть, — сказав він спокійно. — Коли треба, я злізу і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від живішої акції, тим більше, що помічник його мовчав, за весь час не брав ніякої участи в розмові і похнюпившись стояв без руху.

Становище робилось важке. Стояти далі без руху було неможливо, ослаблювався запал, і напасник чув, що в ньому нема вже тої люті ні охоти молодецької, що була раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачачи, що доктор не збирається злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша, — або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг опам'ятатись, як доктор свиснув коня нагайкою і ринув уперед.

Кіл напасника, наготовлений вмить до удару, замість на голову лікаря упав на коня, і кінь ще швидше погнав уперед.

Тепер в обох розгорілась пристрасть.

— Стій, — закричали вони обидва разом, — але доктор не мав охоти стояти.

Напасники кинулись до своїх коней, що були заховані в кущах, і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор знав, що тепер, коли вони доженуть його, йому смерть, і він шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не зважаючи на дорогу. По сухому і по воді кінь летів, як машина, розбризкуючи копитами болото, піна летіла йому з морди, він увесь укрився милом. Необережний крок загрожував йому і їздцеві загибеллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором на таких же змилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони доженуть його, як тільки виїдуть на рівне місце. Його кінь стомлений дорогою і не зможе втекти перед їх ситими, незмореними кіньми. Темір оглянувся — напасники були від нього всього на кілька сот метрів. Доктор Темір не жалів коня. Він знав, що йому від такого скаженого бігу не поздоровиться, та розбору не було.

Дорога збігала в долину. Ще кільканадцять метрів — і почнеться одкрита долина, а на ній вони його вже певне доженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерти. „Може, якраз хто появиться на долині, і вони злякаються“ — подумав Темір.

Ніби у відповідь на його думку, якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину.

— Спасіння! — крикнув доктор. Він наліг на коня і, виїхавши з-за кущів, побачив дійсно дві постаті, що поволі підіймались верхи на гору. Доктор пізнав їх відразу. Це був інженер і тьотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей, доктор почав стримувати коня. Кінь хрипів і важко носив боками. Доктор оглянувся, але не побачив за собою нікого. Напасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розказав своїм випадковим спасителям про пригоду. Вона сильно вразила подорожніх.

— Починається терор, — сказав усміхаючись Темір — але в душі чув, що він дійсно може бути страшний, і що тепер треба бути ще обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони на мене напали? — сказав він, — за те, що я вилікував вашого художника.

Інженер догадувався сам. Тьотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли наложити головою? — забідкала вона.

— Як бачите.

— Бідний доктор!

Додому вертали втрьох. Доктор радив швидше покидати гори, бо коли вже на нього напали, і то за те, що він тільки лікував хорого руського, то вже коли вони заскочать самого руського в горах, він не вийде цілий з їх рук.

— Це правда, — погодився інженер, — але покидати гори зараз мені цілком не хочеться.

Доктор Темір все ще був під враженням недавньої пригоди.

— Я дивуюсь, — сказав він, — звідки взялося те дике завзяття і зненависть? Того ніколи не було. Тут, без сумніву, хтось працює, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш нарід такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це незрозуміле.

— Хтось аґітує, без сумніву, — погодився інженер.

Запанувала довга важка мовчанка, перервана тільки форканням коней.

— А знаєте, я радію, що так є, — сказав доктор.

Інженер і тьотя Груша здивовано глянули на нього.

— Себто? Що вас не вбили? — спитав Манченко.

— Не те, звичайно, а те, що вони вже не такі інертні, що починають уже якусь чинність. Це багато значить. вони, видно, здатні ще ставити опір, а досі я їх за таких не мав.

— Так, але їх треба навчити, кому ставити опір, — промовив інженер. — Не всім же.

Доктор підхопив його слова:

— Добре, що вони вже здатні на це, — сказав він, — а навчити їх можна легше.

— Та то як сказати. Ви не пізнали нікого в тих нападачах? — спитав інженер.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних — це були просто ганчірки, але закривали обличчя, як маски.

Доктор був певний, що пізнав під одною маскою Тріша, але про це він не сказав. Інженер з доктором їхали попереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не вмішувалась до їхньої розмови, зайнята своїми думками.

Їй було прикро, що так усе сталося. Їдучи туди, вона стільки обіцювала собі, так важко було витягнути цього інженера. Сьогодні витягла врешті, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода.

Тьотя Груша ненавиділа доктора з усіх сил, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулась.

Вона дивилась на його велику чорну голову, що виглядала з-під каскетки, на його загорілу шию — і їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагонути батогом по тій шиї. З доктора перевела вона очі на інженера. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу

всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його соковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

— Як він цілує? — думала тьотя Груша. — Вона уявляла собі, і від самої думки їй крутилась голова. Сьогодні вона, безперечно, спробувала б, якби не цей рябий чорт.

„Наднесла ж його лиха година“.—Тьотя Груша люто шмагонула коня й порівнялась з їздцями. — Чого ви дрімаєте? — спитала вона.—Мені вже спати хочеться від вашої їзди. Швидше бо! — Вона ще раз затяла коня і поїхала вперед, а за нею почвалали її спутники.

В їдальні Чена живо дебатовано новини останніх днів. Як на Чемал, їх було занадто багато. Дивна хороба художника, правда, романтична, пригода інженера і загибель його інструментів, напад на лікаря — це все приводило не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити на прогулянки, хіба дуже відважні, та й то недалеко від села, і тепер провідники даремне вистоювали з кіньми коло їдальні, бо ніхто не хотів користатися з їх послуг.

Провідники ремствували. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони мали за короткий сезон. Більше ж на Алтаю влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копійка. Вони вмовляли своїх клієнтів, що небезпеки нема, що це непорозуміння, але даремне. Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше виїхати з цього місця, з цього гнізда диких азіятських бандитів, що чигають на життя „культурних европейців“.

Агафія Терентієвна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до речі одягнутою „під жовтенятко“, з червоною краваточкою, перша, як тільки почула про пригоду художника. За нею спішно виїхав, довідавшись про подію інженера, Максим Харлампович Занозов, бухгальтер

відділу впорядкування при Бійському комунгоспі, чоловік нервовий і хоровитий. Виїхала й Олімпія Дементівна, моложава шестипудова вдова, зомлівши перед тим тричі на руки високого худого вчителя семирічки Птічкіна, коли довідалась про пригоду лікаря. Решта дачників, що ще залишилась, рада б була покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей, заплачених Тоні наперед за харчі.

Не помагали і аґітації Тоні, тьоті Груші, яка вмовляла всіх не роз'їжджатись, доказуючи, що це не масовий терор, — ці слова дуже сподобала, — що він скерований тільки проти певних осіб, а до решти не стосується ні в якому разі.

Це не помагало. Це були слабкі докази, кожний відвідувач їдальні, шануючи себе, і вважав саме себе за „певну" особу, а тим самим і розбивав у пух тьотині докази.

— Ось хто герої! — сказала тьотя Груша. — Інженер, художник! Не зважаючи на те, що на них безпосередньо був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А це, — коли був хто на Кара-Колі, знає, — дорога не легка. І не втікають, як ви, а сидять і працюють і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, не прийнявшись, породили сміх, навіть іронію, головно серед деяких осіб жіночої статі.

— Їм, видно, є чого триматись, — кинула поважно і значуче мадам Пупсик. — Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно, ні, — запевнила тьотя Груша. — Вони збирають компанію.

Мадам Пупсик не могла скрити незадоволення.

— Кого ж зібрали досі? — спитала, кидаючи на тьотю Грушу убійчий погляд.

— Я їду, Тетяна Іванівна, — не збентежилась тьотя Груша.

— Яка то? — ніби не знаючи, про кого мова.

— Тутешня вчителька.

— Не мала приємности бачити. Іще хто?

— Покищо ніхто.

— Ну, так, — похитала вона головою. — Компанія, я гадаю, цілком певна і достойна.

— Ви так думаєте? І що це за тон, якого я не розумію?

— Вам не подобається тон? — спитала поволі мадам Пупсик, пронизуючи тьотю Грушу поглядом, як стрілою.

— Вам заздро, що вас не просили? — перекривилась тьотя Груша.

— Честь невелика.

Тьотя Груша вийшла з себе, підбадьорена поглядом деяких прихильників.

— Може, і велика, — сказала вона, — тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо я могла б перешкоджати, — ледве стримувалась мадам Пупсик.

— Та ви відома шпигунка.

Цього, видно, було мадам Пупсик забагато. Вона витягнула до тьоті Груші свою товсту коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мені пробачать присутні, — сказала, пінячись зі злости.

Тьотя Груша і собі стала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсик. — Гадино! Вмий фарбу з морди. Іч, моложавиться, старе падло.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мозоль очей ними, паскудо! Дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. В їдальні зчинився рух. Відвідувачі якось мовчки поділились на два табори, готові кожний захищати свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семилітки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи,

що котрась зі словесних дуелянток зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Дементівна вже давно лежала б у його обіймах. Він згадав її сердечно і зідхнув. Жадна з суперниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повиймай вставні! — кричала тьотя Груша. — Приперлась на курорт, Пупса!..

Ця приємна розмова тягнулась би бог-зна доки, коли б мадам Пупсик, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще чогось не виляпала, не встала демонстративно і не вибігла з їдальні. Вона пішла до кухні і там голосно говорила Тоні, щоб усі чули:

— Як довго ця фльондра буде у вас харчуватись, моя нога у вашій їдальні не буде. Вечерю прошу мені прислати додому.

У їдальні всі повернули на свої місця, розсілись вигідніше, і тьотя Груша мала тепер змогу розказати докладно біографію мадам Пупсик, не минаючи найдразливіших деталів.

— Хай вона дякує богові! — сказала тьотя Груша на закінчення, — що тут не було Федора Павловича або художника: їй це так легко не зійшло б. І я не знаю, як я тільки стрималась, як не вийшла з себе?

Така розривка була дуже бажана для відвідувачів нудної їдальні, і всі жалкували, що вона так пізно трапилась — якраз перед від'їздом.

Як там не було, аґітація тьоті Груші їхати на Кара-Кол таки зробила частково своє і знайшла хоч трохи сприятливий ґрунт.

Любов Костянтинівна, що завжди сумно зідхала при виді Манченка і при кожній нагоді чарувала своїм фальшивим, без слуху, голосом, готова була ще на пару днів залишитись і навіть ще раз поїхати на Кара-Кол, коли б не замовила на завтра коні і не розплатилась з Тонею. Вона цілком була на боці тьоті Груші і дивувалась з її

м'якого характеру. Вона б так не могла панувати собою.

— Я живу вже на світі двадцять два роки, — говорила вона, — а ще такого не чула.

Цю фразу, може, і недоречну, вона вставила на те, щоб зайвий раз підкреслити, скільки їй літ, бо всі давали їй не менше тридцятьох.

Зібрані забули на деякий час, чого властиво зібрались? Інцидент з тьотею Грушею і мадам Пупсик скерував мислі присутніх в інший бік, усі на деякий час забули про нараду над від'їздом.

Але в кожнім товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душею за всіх. Такий звичайно сам береться. Його ніхто не просить, не обирає, він сам. Серед їдальняного товариства був такий завсіхмислитель, колишній колезький реєстратор, маленький дідусь Атанасій Прохорович. Під час гарячих дебатів він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її вже кілька разів у голові і, боячись, щоб не забути, закликав зібрання до порядку. В їдальні почало стихати. Люди присувались ближче до столу і приготовлялись слухати Атанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав зібрання. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий неприємний інцидент, так і далі, треба вважати за ліквідований, так. Позаяк дехто вже висказався в справі від'їзду, дозвольте мені зробити резюме, так і далі і тому подібне. Оскільки ми свій від'їзд, будемо робити організовано, так і далі, поскільки ми можемо бути ґарантовані від небезпеки і тому подібне.

Це були істини безперечні: що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч під час відпустки можна побувати на зборах, які під час службового року бувають не щодня, а якийсь там раз чи два на тиждень. Знайшлось стільки охочих висказатись,

що Атанасій Прохорович почав вести запис, ба довелося встановити реґлямент: висловлюватись не більш, ніж десять хвилин, кожному промовцеві. Були пропозиції і за двадцять хвилин, головно по відході тьоті Груші, що вийшла, виправдавшись болем голови.

Вечірне сонце, стоячи над заходом, заглянуло до їдальні і весело зареготалося з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сховалось. Не до сонця було.

Наради затяглись до вечері.

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук до вікна. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала до кімнати. Жовте щелепасте лице всміхалось, а очі від сміху геть пірнули в ньому і на місці очей ледве блистіли вузькі прорізи.

— Єзен! — почув із-за вікна художник.

Ломов пізнав провідника, з яким учора договорився про коні. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був це Юнаяков, алтаєць з племени теленґітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном. — Я вже подав коні в три місця. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков, упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалені під хатою, і почав набивати люльку. Робив він це дуже поволі, з розвагою, так що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Ломов, веселий і бадьорий, вийшов надвір. Був він у спортивній одежі, жовтих шкуряних камашах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером, через плече йому висіла торбина з рисувальним приладдям, за поясом револьвер і ніж. Останніми часами він не виходив без зброї, а тим більше тепер, їдучи в дорогу, далеку й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок, — сказав.

— Гарний, — згодився провідник, — буде душно маломало, однако.

Це неважко було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбирала в себе білий туман, що лягав ряднами на траву.

— Ноги замочиш, — сказав Юнаяков, поглядаючи на художникові жовті черевики. — Вже заросив мало-мало. Сідай відразу на коня. Роса, як дощ. Буде душно.

— Це не страшно, — промовив Ломов. — Ми поїдемо тайґою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі, — це важніше за всяке „душно".

— Будьте спокійні! На Алтаї вам волос з голови не спаде, — сказав переконуючи провідник.

— То як сказати?! Волос, може, й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи того не бувало.

— Може, й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженера, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про мене?

— Чув мало-мало. Тут якась чорна рука орудує, — сказав Юнаяков по короткій задумі. — Але, доки ви зі мною, будьте безпечні! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повставали?

— Правду, правду, я заїхав до вас останнього. Таня Токпак давно встала, і та сари-бала, [1] що дуже інженера любить, — засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника здивувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спитав він, здвигаючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтаєць усе бачить.

— Ну, гаразд, їдемо!

---

[1] Сари-бала — русява жінка.

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухаються до їхніх розмов, намагаючись чогонебудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Даючи раз коні тьоті Груші і інженерові, знав уже про їхні стосунки або принаймні, чогось догадувався.

Виїхавши з двора, їздці побачили, як з вулички виїхала тьотя Груша, але за нею в кількох кроках інженер. Прямували вони до хати Тані. Юнаяков глянув на художника і вони обидва всміхнулись.

Таня вже чекала на порозі, готова до дороги.

— Заходьте! — просила вона, — бо пізно.

Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя Груша спершу не хотіла заходити, бо була майже незнайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку молока.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою дорогою в гори. Сонце тільки починало сходити і золотило верхи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси трава. Коні бігли шпарко, їздці мовчали, розкошуючися верховою їздою, так приємною, якщо вона не надто довга. За годину вони минули найближче село Елікмонар, що лежало по дорозі, і тепер в'їхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли поволі.

Сонце підпливло ще вище, повітря нагрілось і коні почали мокріти.

Художник під'їхав до Тані, що їхала попереду.

— Не втомились ще? — спитав ніжно, турботно.

— Пхі! — здивувалась Таня. — Хіба можна втомитись від верхової їзди?

— Ох! — Ви правдива алтайка.

— Ясно! А йому вже певно набридло їхати, хай признається.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко приємніше їхати, але цього не сказав.

О, ні, йому не набридло і він не стомився, але, навіть коли б і так, він готовий на жертви, тільки бачити її та її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божеська.

— Навіщо ж зараз ті дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще ні одного.

— Здається! — він навіть не пам'ятає, що говорить. І як йому після того вірити? Скільки разів вона переконувалась, що це так. Хоч би він пощадив її трохи.

— Йибо, Таню, з вами важко, — сказав художник. — То здається мені, що ми вже так зріднились, так зблизились, що не повинні б рахуватись зі словами, то знов бачу, що це не так.

— Зі словами завжди треба рахуватись, — сказала Таня, — а коли їх говорять близьким людям, — особливо.

Художник не чув і тягнув своє:

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері, такий щасливий та повний; здається, ваші пестощі залили кожну клітину. Ідеш п'яний вашим тілом, хитаєшся від ваших п'яньючих поцілунків...

— Тихо! — шепнула Таня суворо. — Не смійте про це!

— Смію! — А прийдеш на другий день уранці, і знов чужий до вечора. І тільки навідхіднім, знов вона мила, солодка, кохана.

Таня затяла коня і поскакала вперед. Художник пігнав за нею.

Коли він не перестане, то вона верне додому.

— Тасю, як можна! Чи ви мене цілком не любите?

— Ні!

— Це ж неправда.

— Правда.

— Чому, Таню?

— Я не вірю вам.

— Ви знов своє? Після усього, після тих признань, після...

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так?..

Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, неначе хмарка сповзла на них з чола і закрила прозорим серпанком.

— Що, Таню, „так“?..

Таня потерла рукою чоло.

— Сама не знаю. Мені так важко часом. Я не знаю, як це все сталось. Ви заворожили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі. Цілу душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли робити з ним що хотіли, і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це „ви“?

— Чому не „ти“? Цього займенника вживають люди або дуже близькі, з цілковитою подібністю душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, головно останніми часами, коли те звульґаризоване слово втратило колишню вагу й значення. Щождо мене, то я знаю, чому, але я не можу сказати „ти“, хоч кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не щирі зі мною. Я не вірю вашим словам і тільки словам. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду, кінець-кінцем, заміж за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас усі роблять. Звичай такий. Але, побачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що є щось сильніше за звичай, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути цього від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони такі, як ви: вони брешуть.

— Дякую вам, — сказав художник з чуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний супутник ваших жител, ваших родин. Усі ви обманюєте. Ви, чоловіки, — жінок, жінки — вас. І мене ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки, звідки вони у вас.

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те; ви надто молода, щоб мати такий суд про світ і про людей. Але так, ви пізнали. Та не можу я погодитись з тим, що в наших сім'ях самий обман, сама брехня.

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина звідома вірить у брехню, коли боїться почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути вбійча. Чи ж не краще збрехати іноді, ніж убивати правдою? А хотілось би не раз почути гарну правду, таку, яку я почув від вас, чудову, солодку...

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все 'дно

— Ви винні, ваше виховання, ваша культура, що плекає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у вас.

Художник замовк і замислився.

— Що ж, — сказав він по хвилині, — нам тоді трудно взагалі говорити з собою.

— Ви ж не любите мене, майстре?

— Люблю.

— Що ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку жертву? Ви от поїдете і забули. А я не забуду ніколи. Чи ви задумались хоч раз коли над тим, щоб зв'язати своє життя з моїм? Вас женувало б моє походження, мій рід. Хоч він безперечно чесний, але легко сказати? — Дика алтайка, представник такої некультурної нації, такої некультурної. Мезальянс?! Правда?!

— Я питав вас, чи схотіли б ви бути моєю. Ви сказали, що ні.

— А як ви тоді вхопились за це „ні“? Які ви тоді були задоволені, радісні. Правда? Ви не любите обов'язків?

„Я питав"... Ви питали? А не почули ви у слові „ні" — „так"?

— Значить, і ви не щирі, і ви неправду говорите, — сказав художник.

— А ви хотіли б були почути „так"? Скажіть же щиро: хотіли б? Кажіть!

Вона близько нахилила до нього свою голову і бистро дивилась йому в очі.

— Хотів! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулась і важко зідхнула.

— А що ж вам відповісти? Що інакше? Я боялась вас перелякати своєю відповіддю і тим відігнати від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас, Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене як шматок красивого пейзажу, як вдалий портрет власної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло...

— Тільки тіло. Правда, кажуть, що тіло важніше ніж душа, але мені здається, що важне і те і інше. А ви ніколи не цікавились моєю душею, навіщо вона вам? Може ви й думаєте, що алтайці не мають душі? І таке можливе.

Художник не міг відбити всіх ударів, що сипались на його голову. Поки він обдумував, як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом тупіт кінський, і вони з Танею рівночасно обернулись. Художник зідхнув з полекшею, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх доганяв Юнаяков.

— Отам, біля річки спочинем мало-мало, — сказав він дігнавши їх. — Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому й їхати вже набридло, але найбільше радів він з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заводити на далекі манівці.

Вони переїхали болотнисте місце, завалене камінням, і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Позлазили з коней й передали їх провідникові. Незадовго

під'їхав інженер і тьотя Груша. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під русявим волоссям. Вона була весела і говірлива. Злізши з коня, взялась готовити сніданок. Таня прилягла на траві і задивилась угору. Художник і інженер перекидались час від часу фразами.

Уже було цілком темно, як подорожні спустились з гори до невеличкого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут задумали переночувати. Спинились у крайній хаті за селом, де завжди спинялись усі подорожні. Господиня, величезна жінка, руська, звикла вже від кількох літ до такого роду гостей, але не перестала ще дивитись на них з деяким презирством. Вона нашвидку зготовила нескладну вечерю, і її гості скоро пішли на спочинок. Спати полягали всі покотом на сіні під повіткою. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутках.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над розмовою з Танею. Він уже почав жаліти, що зайшов з нею так далеко, що взагалі починав. Такими хвилинами він починав нарікати на Алтай, на свою подорож, на свою легковажну натуру, на Таню, за її любов, за те, що вона йому так легко віддалась. Інженер і тьотя Груша вже спали і він заздрив на їхній душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зідхання. Йому хотілось закурити, але боявся рухатись, щоб Таня не побачила, що він не спить. Лежав горілиць, вдивлявся в пахучу ніч і пив здоров'я та силу, що вона з росою посилала на землю. Сп'янів. Очі, нарешті, почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку і серед них вирисувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна, як тоді, коли вона забилась перший раз у його обіймах... Почув раптову втому, як тоді... Йому видалось, що вона пестить його голову, і він заснув, звалений мрійною втомою...

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ґанку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона не могла відгадати їх дійсної причини. Над ранком їй захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути напоготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон сильніший. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло повітки, але не мала вже сили піднести голови... „Певне, собака ходить"... була остання думка. Більше нічого не пам'ятала, бо сон заслонив пам'ять і зліпив її стомлені повіки.

А Юнаяков зараз по вечері розсідлав коні і повів їх пасти на луг під горою. Він розпалив ватру і ліг коло вогню, підстеливши пітники з-під сідел. Коні хрумтіли весело росяну траву, від ватри йшло приємне тепло, і він задрімав. Але алтаєць спить чуйно. Найменший шелест, і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмедя від ходи людини, кроки марала від шелесту білки.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів і почав прислухатись. Але на хвилину шум затих та понеслось іржання коней. Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетіли здавлені голоси людей і алтайська мова.

Юнаяков витягнув із-за халяви люльку і поліз до кишені за тютюном. Він знав, що коли це алтайці, то прийдуть до вогню. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві постаті і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спитав один, підійшовши ближче.

— Я, — відповів провідник, розглядаючи людей. — Сідайте. Ніч холодна.

Пришельці сіли і, як звичайно в таких випадках, закурили люльки. Юнаяков пізнав їх відразу. Це були Тріш і Аргачі. Вони довго мовчали, зосереджено посмоктуючи люльки.

— Здалека? — спитав Юнаяков.

— З Чопоша, — відповів поволі Тріш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі, — бовкнув незадоволено Тріш. — А ти що тут робиш? — спитав по хвилині.

— Я за провідника.

— Все урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Тріш потягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше, — сказав він поволі.

— Як? — Юнаяков вдав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? — мигнув значуче Тріш, закладаючи під себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Ти, Трішу, не говори так, — обурився Юнаяков. — Алтайці не розбишаки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоди роблять, що тоді? — спитав Тріш, нахмаривши брови.

— На це є інші закони, що карають, — відповів Юнаяков. — Хоч не знаю таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Тріш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаєць має постійний заробіток, — сказав Юнаяков. — Він і молока продасть, і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас за гріш трудно?

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? — хіба повітря. Гір вони не візьмуть з собою.

Трішеві не подобалась спокійна відповідь співбесідника. Його спокій віщував мало надій на співчуття його плянам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не візьмуть, але те, що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано подивився Трішеві в очі, і той опустив їх додолу.

— Не чув ніколи.

Наївне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії

— У тім то й біда, — сказав він з переконанням. — Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть вибрати з гір скарби, що їх заховали колись богатирі.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити, — відповів Тріш.

— Так? А може він і йде цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чого там, вони не забрали б, може частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять! — сказав незадоволено Тріш, починаючи розуміти, куди хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать у горах і нема з них користи нікому. Їх треба добути якомога швидше.

— Ти за одно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коні, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їх ціню. Таких учених людей Алтай не має, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звіри.

— Значить з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

Очі Трішеві заіскрились, як голодному вовкові, блиснули зуби. Але Юнаяков витримав його строгий погляд і всміхнувся.

— Ти мені грозиш? — спитав він, почуваючи безперечну вищість над цим чоловіком. — Мені? Я не Темір Трішу! Гляди! Я не злякаюсь.

Ворожий огонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про віщо ти кажеш? — промовив Тріш фальшиво здивованим голосом.

— Трішу! Ти знаєш! І я знаю. І знаю, чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі — чого, і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої думки. Он вони сплять. Там, під повіткою. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Трішу!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш, — мовив Юнаяков, — і я нічого не знаю і до пори не знатиму.

— Чого ти кажеш — до пори?

— Тому, що коли станеться що злого тим людям, що ото сплять, — ти винен.

Тріш блискає злобно очима, а потім раптом потуплює їх, сидить мовчки, не відповідаючи. Він готовить відповідь камові, що спитає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окремо розмову. — Запроданець! Полоснути б ножем по шиї. — Але на цей крок він не зможе зважитись.

Юнаяков, видно, був певний за свою цілість.

— Будете ночувати тут, чи поїдете? — спитав він спокійно.

— Мабуть, поїдемо. — Поїдемо? — звернувся він до Аргачі, що ссав люльку і ні одним словом не вмішувався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи, — доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як ні в чім не бувало, і пішли. Юнаяков довго надслухував. Він чув, як вони поправляли коням сідла, як сідали на коні, чув кінський тупіт. Тепер він знав і був певний, що ті люди, що доручили йому своє життя, будуть спати спокійно. Але, щоб бути ще певнішим, він кілька разів навідувався до них. Вони спали. Таня лежала найспокійніше. До неї тулилась у сні тьотя Груша. Інженер і художник лежали

оддалік, накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прислухався, чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді примостився в їх ногах і продрогонів до ранку. Досвіток був холодний.

Сива тайґа поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кінський. Прокидались віковічні кедри, здригались, крихтіли, по-старечому стрясаючи на землю холодну росу. Шепотіли трави між собою, сопіли мохи, бовваніли камені, оброслі лишайниками, ліниво потягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокрок треба було продиратись через густі ліяни, перелазити чи перескакувати одвічні колоди, що давно впали, зігнили і стали по смерті пристановищем білкам, тхорам і безлічі комах; треба було проїздити болота і мочарі, утворені незліченними джерелами і потоками, що бігли зі снігів на верхах. Але коні звикли. Їм не першина в тайзі. Щороку їздить їхній господар на лісові промисли, на звіра, і вони навчилися ходити. Попереду сивий кінь, старий ветеран гірський Юнаякова. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина, через колоди, переступаючи обережно, як кішка, через болота, гострі камені, місцями густо порозкидані по дорозі. Юнаяков сидить рівно, як у м'якому кріслі, і покурює люльку. Він не керує конем, не підганяє його. Кінь іде сам, знає дорогу. За ним їде Таня. Як родовита алтайка, вона їде так, як Юнаяков. У дорозі обертається на коні, розмовляє з рештою спутників, а ті сидять як на ребрі дошки, цупко тримаються руками за поводи і за кінці гриви, слідкуючи за кожним кроком коня, готові кожної хвилини впасти чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найтрудніші для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з недолугих европейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, европейці підгускували на конях.

Тоді Таня сміялась голосно і вчила, як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачачи їхній острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша. Година дороги тайґою заморила її більше, ніж учорашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять, — відповідають їй.

— І все така дорога?

— Буде ще гірша, — „потішає“ Таня.

Мала це потіха для тьоті Груші і решти їздців.

І дійсно, чим вище вгору, дорога гіршає, порою зустрічаються місця майже непроходимі.

— Ви пустіть коні вільно, не шарпайте їх, — радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко з усіх трудних становищ.

Чим вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші, грубші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось короткий грубезний кедр сидить на камені, як гігантський павук. Своїми ногами — грубезним корінням, він цупко обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, ніби чигаючи на здобич. Він сердито поглядає на людей і, здається, ось-ось кинеться на них.

Стежка щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву, щоб не з'їхати задом на землю.

З кожним метром угору дерева дрібнішають. На зміну благородним кедрам виступають якісь кущі, а коли й попадаються дерева, то такі оброслі мохом і лишайниками, що не видно їм кори. Але за хвилину зрідли і кущі і заблестіла вода. Неначе величезне дзеркало забув хто у горах, і воно лежить тисячоліття і відбиває сонце, небо гори і тайґу.

Побачивши воду, груди подорожніх викидають раптовий дружній крик. Радість обняла всіх. Нарешті довгочекане озеро. Але до нього не так легко добратись. Лісні духи окружили його непроходимими колючими кущами,

завалили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стежці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли за водою річки. Вода доходила до животів. Їздці підносили ноги і чекають, коли швидше кінець, але, на щастя, рікою недовго їхати. Ще кільканадцять кроків, невеличкі мочарі, і їздці спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаяков і всміхається. — Гарний Алтай? — питає він з такою полегшею, неначе він ту фразу, як який тягар, віз із самого дому.

— Гарний! — відповідають йому. Захоплення всіх таке велике, що не можна просто знайти слів, сказати всього, що почувається. Юнаяков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коні і веде їх пасти. Він гордий...

Художник сидить на замошеному камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любов'ю поглядає на його русяву голову, не бачачи ні озера, ні його красот, бо вся красота в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини й мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Немає тут нікого, Танічко, — каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишину і красоту.

— А інженер? — питає вона шепотом.

— Він же пішов шукати золота. Тьотя Груша, звичайно, поможе йому, — каже лукаво художник.

І справді, інженер і тьотя Груша замаячіли вже далеко поміж кущами. Вони пішли обходити озеро з правого боку, попід гору, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки над берегом росли самотні кедри, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах біліли сніги.

— Таню! — каже піднесло художник, — як гарно. Яка це безмірна краса. Ти глянь на озеро. Воно, як око. Гори — повіки. Ліс — рісниці. Воно, як чорне око, казкового велетня, задивилось у небо і нікого не бачить, крім неба.

Таня дивиться на озеро, а потім на художника.

— І нас, — каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить побачити, — каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над берег, глянула у воду, і в ній відбилась її чорна голівка.

Художник бачить її профіль і чує, що зараз любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить, — каже з берега Таня.

Вона перший раз сказала йому „ти".

— „Ти" — Таню? — „Ти"? — люба моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її за стан, і вони обоє похилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави; не вважаючи на глибину, видно було дно.

— Таню!

— Що? — питає вона тихо.

— Я кохаю тобе.

— Правда?

— Кохаю, Таню. Так кохаю, що, здається, серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, що кохання моє — моя згуба? Мені страшно подумати, Лесю, чому страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона, не пам'ятаючись, закидає йому руки на шию.

— А ти не знаєш цього? Не чуєш?

Їхні вуста зливаються в довгий, гарячий поцілунок, і від нього Тані вернеться світ.

— Ти ж ненавидиш руських, — каже художник, дивлячись їй весело в очі, — а мене цілуєш і любиш?

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то чую, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любови, але тут, видно, це

прокляте наслідство крови. В мені і руська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше ніж батька... ні, обох однаково.

— Мати руська.

— Руська. Не треба про це.

— Добре! добре, прекрасна моя, солодка. Ти чиста, як сніг на верхів'ях, і часом холодна, як... сніг.

Таня дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмить поважніє.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима пропасть... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ці два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милий.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав і слова про майбутнє. Ніколи не показав ні найменшої перспективи, ніколи не подав ні найменшої надії. Закохані завжди рисують собі майбутнє, діляться з собою. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумала, але все це надаремне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі: ти хочеш бути чесний переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв. А мені ти нічого не обіцяв, і я не маю права ні вимагати нічого, ні чекати від тебе. Своє кохання я віддала тобі добровільно. Я не знала ніколи його. До тебе запалало моє серце таким огнем, яким горить восени ліс. І воно палає, горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі, Лесю мій, я люблю тебе...

Він мовчав, похнюпившись, і слухав її слова, її жалібну скаргу і з жахом бачив він, що палке кохання, яке хвилину тому розпирало ще груди під словами признань дівочих, поволі тане десь на дні, як у рові сніг від сонця. Ломов був з цієї породи людей, що не люблять

довго, не горюють довго, не радіють і не задумуються над нічим. У її словах він чув і докір, і напружене чекання, слова потіхи, слова надії. А що він міг їй сказати?

— Таню, — почав він помовчавши, — ти найкраща з усіх, кого я бачив і знав досі. Таких, як ти, небагато зосталось. Їх треба шукати і саме тут десь, на Алтаї, здалека від культури, тої шкідливої, гнилої спадкованої від буржуазії, культури, що зробила з більшости наших жінок продажних повій, для яких нема ні сім'ї, ні дітей, що не знають обов'язків ніяких, а знають гроші і всі поклоняються їм, жінок, що плекають зраду й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі я погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею і ти могла б бути мені найкращою жінкою і другом, якби...

— Не те, що я алтайка?

— О ні, навпаки. Твоя своєрідна краса була б предметом заздрости, моєю гордістю. Ні, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину він почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, у його вітчизні. Кидав старі, заялозені фрази, про святе мистецтво, про жерців його, що, як колишні жерці, повинні бути безженні.

— Я не хочу женитись, — казав він. — Я — художник. Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його надхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати надхнення, як довго вона не дружина законна. Ні, художник не повинен мати дружини. Я приглядався, як живуть мої товариші, я бачив їх сімейний бруд і не хочу влазити в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх сліз, але вони взялись звідкись і попливли потоками.

— Ти плачеш, дівчино моя рідна?

Він притулив до грудей її чорну голівку і жадібно цілував її гарячі червоні губи, сушив поцілунками її заплакані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати...

— Я знаю, що ти не хочеш. Моє алтайчатко!

Таня всміхнулась.

— Ти маєш таку силу наді мною... Скажеш слово, і вся я розтаю, як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко. Може, я ще зміню свою постанову. Може, поїхавши до Москви, опустившись у вир нашої богеми, я почую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожнє, і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ти почекаєш на мене?

— Ой, довго доведеться чекати.

Ломов вдав, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму, мабуть, ціле життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі мого життя, де так багато пустих, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожче, ніж я?

— Я не знаю, мила. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо переписуючись, а потім я певне приїду і ти будеш моєю навіки.

Вона пересунула голівкою по його обличчю, як кошеня.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошеня моє м'якеньке?

— Що? — засміялась Таня. — Теміра? — Вона забула, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі родилась маленька надія і гріла, як усмішка

матері. Її чорні очі блукали по білих верхах, а думи далеко дальше, переходили через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнаний — його край. Линули в це чудне, магічне місто, що за кілька днів перевернуло світ, зродило до себе любов і ненависть, столицю царів і колиску комуни, — місто, про яке вона мала тільки слабу уяву і яке її тепер тягнуло, як магнет...

— Про що ти думаєш? — спитала раптом.

Що б вона дала за це, щоб відгадати його думки.

Він відповів не зразу. Подумавши одну хвилину, труснув волоссям і промовив:

— Я задумав чудовий образ.

Вона слухала,

— Ходім вище — розкажу.

І вона покірно пішла за ним понад озером.

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх супутників над озером, подались правим його доступним берегом і, пройшовши до мочаристого місця, де не було проходу, звернули на гору, щоб добратись до снігів, що білими плащами вкривали шпилі.

Здавалось з долу, що вони недалечко, але, вийшовши на перший ступінь гори, вони переконались, що це багато дальше, ніж здавалось. Тьотя Груша стомилась і сперлась на руку інженерові. Тягар її був інженерові не дуже приємний, зате тьотя Груша від близости його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилась, лиса гора ощетинилась карловатою берізкою, що заледве на деціметр-два визирала з землі. Де-не-де росла карловата ялинка, стелячись своїми довгими колючими галузками по грубезних килимах мохів, у яких грузли ноги по кістки. Дорога томила щораз гірше, та наші подорожні не вгавали, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко. Небо прозоре, чисте вабило, сонце всміхалось на

небі, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто не ходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, лишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків, і скінчиться дорога і почнеться невідоме...

Коли б можна переступити поріг невідомого?..

Інженер ішов розмріяний. Йому було так легко і радісно на душі, що він готовий був простити Груші, що вона некрасива, що йде з ним, що так немилосердно спирається на його руки.

А тьотя Груша була невмолима. Вона ніби ненарочито притискала голову до його плеча. Її біле веснянкувате лице розчервонілось, пасемця волосся поприлипали до сплющених скронь. Вона часто піднімала очі на свого спутника, але він удавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати?—промовила вона, нарешті.

Він здригнувся і сонно подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спитав по хвилині.

— Хочеться, — закапризила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша ображено надула губи, але руки інженера не випустила, розрахувавши, що це було б невигідно.

— Ви сердитесь? — спитав інженер.

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї пахви і, завагавшись, поцілував.

— Тепер вже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб цілком перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

Він узяв її під руку так, що його рука притулилася до її грудей. Вона не боронила.

— Я стомилась, — сказала, часто дишучи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок, і спочинемо.

— А там скажете — ще на один?

— Ні, не скажу.

Вони почали підніматись швидше. Надія на спочинок додала сили, і, переваливши невеличкий кам'яний насип, вони стали, нарешті, на горбку. Стояли хвилину мовчки, як у сні. Красота, що показалась їхнім очам, відбирала мову. У невеличкій долинці розстелився густий килим помаранчових, великих як троянди, лютиків, густо пересипаний синіми алтайськими квітками, що їм вони не знали назви.

— Федику! Як гарно! — прошептала Груша в божевільному пристрасному екстазі.

Він сильно стиснув її руку.

— Ходім там, я хочу скупатись у тому морі квітів. Ходи!..

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені, рідний, — повторювала Груша. Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже „ти".

— Що мені робити? — спитав він.

Вона обняла його за шию, впилась у його уста і в очах їй померкло світло.

— Ти солодкий... Ще! — просила вона, стиснувши зуби.

Пристрасний болючий поцілунок закрив її вуста, а потім посипались вони, як град, і вона жадібно ловила, облизуючи свої стомлені, червоні, розпухлі губи. Вони стомились обоє. Очі їх були блудні, божевільні.

— Тут рай, — прошептала вона. — Ми перші люди в ньому.

Вона тримала його жадібно за шию, зуби скакали як у лихоманці, лице горіло, вогонь розпирав груди, вони швидко підіймались і опускались під її тонкою блюзою.

— Мій! Мій найкоханіший! Мій єдиний! Я люблю тебе, я хочу тебе.

Вона безсильна впала навзнак і закрила руками очі. Він грубо шарив руками у її корсажі. Піт виступив на лоба, він зблід і з вуст зірвалося, нарешті, як докір:

— Ви в чоловічім костюмі... Недобра...

На небі сміялось сонце. Зарожевіли на горах сніги. Кругом лежали пом'яті лютики, а серед них безсильна тьотя Груша. Інженер сидів без шапки з розхристаним волоссям, злий.

— Відверніться, я одягнусь, мені соромно, — сказала тьотя Груша.

— Аж тепер вам соромно?

Вона почала швидко приводити себе в порядок.

— Це розуміти, як докір? — спитала, не розуміючи раптової зміни його тону.

— Хай і так.

— Он що? Ви жалієте?

— Жалію. Ви мене зґвалтували. Мені огидно зараз, гидко.

— Що?

Тьотя Груша здивовано дивилась на нього. Він був серйозний, злий, непроникливий, таким вона не бачила його ніколи. Він мовчав.

Постоявши безрадно хвилину, тьотя Груша заплакала.

— Чого ви ревете? — спитав сухо.

Груша не відповідала, заливаючись ще гірше. Набринілі губи поблідли, ніс посинів. Вона витирала хустинкою очі, але сльози пливли невгамонними потоками. Інженер з обридженням дивився на цю сцену. Тьотя Груша видалась йому страшно гидка. Йому чомусь пригадалась її дівчинка, що, прокинувшись тоді вночі, допитувалась,

хто приїхав. Він, здавалось, зараз ще чув голос обманутої дитини.

Тепер він почув просто ненависть до цієї заплаканої жінки, такої нужденної, на тлі цієї незрівняної природи, на тлі цього моря лютиків. Йому хотілось зробити їй ще болячіше.

— Перестаньте ви плакати, не псуйте мені настрою до решти, — сказав він грубо.

— Чого ви пристали? Яке вам діло до мене. Зґвалтований?! — відрізала вона.

Інженер усміхнувся.

— Правда, правда, — промовив він. — Це мені вперше в житті таке трапилось, що мене жінка зґвалтувала. Ви, скажіть, ви мене того сюди тягнули?

— Мовчіть, негіднику! Ви комуніст? Як ви смієте знущатись з жінки. Нахаба!

— Теж слово.

— Ви ще думаєте кпити з мене?

Тепер тьотя Груша наступала, та інженер не здавався.

— Не думаю. Я просто уявив собі тепер картину: що було б, наприклад, якби оце появився ваш чоловік і застав вас в такому непримушеному вигляді серед цих пом'ятих квітів, що ви так прагнули в них зануритись.

Тьотя Груша вороже глянула на нього.

— Так. Я думала зануритись у квіти, — сказала вона зла, а занурилась... Та годі! Я не думала про чоловіка, йдучи сюди, знаєте? Я думала про вас. Я віддала вам усе хороше, думаючи, що ви чесна людина, а ви негідник і боягуз. У вас психологія боягуза, підленького злодія, що краде, і, зловлений, спихає вину на товариша.

— Трішечки легше. Цього „хорошого" я у вас не просив і даремно ви старались.

— Але взяв же?

— Ви сами накинули. Жаль, що Ломова нема, мав би гарну тему.

— Навіщо? Ви й так йому розкажете.

— Не бійтесь.

— Від вас усього можна чекати. Але годі, годі! Буде з мене. Це мені буде наука, як зв'язуватися з подібними людцями. До побачення.

Вона швидко встала і почала вилазити з квітів.

— Куди ви? Уже до снігу не підете?

— Ви вже мені доброго снігу засипали за комір.

Інженер засміявся.

— А я все ж таки думаю піднятись туди, — сказав.

— Можете йти на зламання голови.

— Ай, ай! А ви не підете зі мною?

— Ні!

Вона швидко повернула назад.

— Ви ж заблудите самі, не знайдете дороги, — гукнув інженер.

— Хай це вас не турбує.

— А може підемо все ж таки?

У нього злість минула, а її місце заняла досада за нестриманість. Він усе ж таки зазнав хвилину приємности від неї і за це заплатив їй презирством і ненавистю. Йому раптом жаль стало жінки.

— Агрипіно Петрівна! ви дуже сердитесь? — спитав він, підбігши за нею.

Вона спинилась і зміряла його з ніг до голови.

— Чого вам треба? — крикнула гостро.

— Я жартував з вами.

— Жартував?! Це у вас там на Україні принято так жартувати?

— При чім тут Україна? Ви знов нариваєтесь на такі жарти.

— Відчепіться від мене, негідний. Вам ще мало?

Він підійшов до неї і взяв її руку. Вона вирвалась.

— Чого вам?

— Я жартував. Пробачте, Іночко! Я жартував, їй бо.

— Ідіть ви геть!

Сором палив обличчя. Він чув свою тяжку провину перед цією жінкою.

— Не піду, тепер вже все 'дно, — сказав. — Давайте краще помиримось.

На нього дивились чужі, незнайомі, здивовані очі.

— Хіба можна миритись після того, що ви мені сказали? Та я ж вас зґвалтувала!

— Нічого, це оригінально, пробачте.

— Навіщо ж ви так грубо заляпали такий прекрасний образ?

Їй хотілось плакати. Стільки чекана, така бажана хвилина наступила і так швидко пропала дарма і так негарно скінчилась.

— Чого ви так поступили зі мною?

— Пробачте! Пощо зараз трагедії?

— Такого не можна пробачити.

— Можна.

Він обняв її стан.

— Пустіть! — почала вириватись тьотя Груша.

— Не вирветесь. Краще помиримось.

— Ні!

— Помиримось.

Він узяв її голову і поцілував у щоку.

— Геть, безсоромний! Ви користаєте з обставини. Мені гидкий ваш поцілунок, огидний!

— Та ні, не може бути.

Він крадькома поцілував її ще раз. Не боронилась більше.

— І тепер противний?

Вона мовчала.

— Помиримось, скажіть?

Він узяв її під руку, і вона вже не противилась. Звернули ліворуч і пішли до снігів, не згадуючи про сварку. Починалось каміння, побите громами, а серед нього дзюрчали потоки, що випливали зі снігів. Між парою людей панувала гнітюча мовчанка і вони боялись її перервати.

— Що там наші роблять? — зважився, нарешті, інженер.

Тьотя Груша не відповіла.

— Цілуються, — сказав інженер ніяковіючи.

Тьотя Груша голосно розплакалась.

Інженер здивовано глянув на неї.

Сонна тайґа ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю, [1] що насилу знайшов собі леговище серед вивертів кількасотлітніх кедрів, покидав тепле місце і втікав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вирізаною з бур'яну, переконавшись, що це не телиця, ніс свої крислаті роги вглиб тайґи. Там тайґа вже дрімала. Там царила тиша, тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел, чи бурундук засвистів, сполошений падінням кедрової шишки. Дрімали кедри кількасотлітні. Розбуджені тупотом кінським, вони поглядали злобно й суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялись трави за кінські ноги, чіплялись за ноги їздців, як змії. Тайґа не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо але світло на невтоптану стежку, освічує путь.

Юнаяков нудно виграє на дудці. Художникові подобається своєрідна мелодія. Вона так дивно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика, і тільки таку чула в свойому тисячолітньому житті тайґа. Художник бачить перед собою силюет Тані. Її задьориста голівка тепер похилилась. Вона, певне, думає про щось своє, жіноче. Він знов почуває, як близька вона йому, як дорога, кохана. Він насилу стримує себе, щоб не під'їхати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приємність. Художник відчув безмежну красу, що його

[1] Аю — ведмідь.

оточила. У душі йому тихо, як серед цієї дрімучої тайґи. Він під'їжджає до неї близько і будить з задуми.

— Таню? — каже він тихо, ледве чутно.

Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питає в'яло, як крізь сон.

— Ви найкраща жінка, — каже невдало художник.

Від тих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурниць, — каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові страшно неприємні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут, серед того раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжний, як та природа, як та вечірня година.

— Чи ви така груба, чи хочете зробити з себе таку? — каже він спокійно. — І перше, і друге вам не до лиця і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він знав, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце перший раз. Але чому такий холод, чому вона така? Невже він ніколи не вияснить того?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь?

Вона нервово сіпає коня за вуздечку і б'є кнутом.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє тих раптових змін, їх характеру.

— Ви смієтесь з мене, — відповідає вона.

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує, чи не сказав чого образливого, чи некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я чую.

— Що ви чуєте? Ви хорі! У вас хоре самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Він має право на те, щоб йому, нарешті, вірили.

— Таню! невже ви й досі не вірите, що я кохаю вас? Таню! Рідна моя.

Таня заплакала. Вона поїхала швидше вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і. він, її вимріяний Олесь; він бачив брильянти на її довгих чорних віях. Їх не бачив провідник, що, їдучи попереді, нудно виграва́в на своїй дудці, не бачив інженер ані тьотя Груша, що давно помирились і далеко відстали від компанії, щоб насамоті полюбуватись красотами ночі.

Тріш і Аргачі, розставшись з Юнаяковим, сіли на коні і щосили пігнали назад.

— Гадино продажна, — бурчав і сопів Тріш, підганяючи коня. Він мав у голові новий плян, але ховав його перед товаришем, хотячи порадитись і поділитись з камом. Тріш не довіряє тепер нікому, не довіряє і Аргачі після того, що вчув від Юнаякова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкав Аргачі.

— Нічого, — заспокоїв Тріш.

— Він не заплатить нам, — сказав Аргачі.

— Заплатить! Не турбуйтеся! І він заплатить, і Юнаяков, і вони — відповів злобно Тріш. Він горів від зненависти і сам не знав, до кого більше, чи до тих, чи до Юнаякова, що розбив його пляни.

„Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з тими, — думав Тріш. — А ще й воно там з ними, цей виродок. Звісно, жінка. Продажна тварюка. Га! Попам'ятаете ви нас усі!"

Він розгортав свій плян усе ширше і радів на саму згадку розправи.

Надворі побіліло, як Тріш і Аргачі стали на змилених конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський

тупіт, швидко зірвався і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша, що він йому привозить, які новини, але лице Тріша було суворе, нерозгадане.

— Зайдемо в юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі три мовчали. Тріш набивав люльку і не дивився на кама.

— Вогонь є в юрті? — спитав.

— Заходь.

Вони зайшли в юрту, і Тріш розказав камові про пригоду. Під час оповідання кам мовчав. Не видно було по його обличчю, як він реаґує на ці звістки. Іноді воно прояснювалось на хвилинку, то знов затягалось хмарами, сірими, непроникливими. Він дав висказатись Тріше́ві, а як той скінчив, поволі спитав:

— Вони обидва там?

— Обидва.

— Везуть щось з собою?

— Здається, нічого. Я обшукав їхні сідла й мішки.

— Ніхто не бачив?

— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юнаяков пігнав коні напувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?

— Коні зрадили, а втім, ми думали, що він свій чоловік, не зрадить, хоч би й підозрював що.

Йому не вір!

— Тепер не повірю. Він грозив нам, — сказав Тріш.

— Погрози його нестрашні.

Кам моргнув на Тріша, і вони вийшли з юрти. У юрті залишився Аргачі сам. На землі спала скулена в клубок стара жінка Натруса. Аргачі морив сон. Він сперся на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала недалеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав

докладно розказувати свій плян, що назрів йому в голові під час повороту з невдалої виправи.

Кам насупив брови і слухав, не перериваючи, доки Тріш не скінчив.

— Ти розумно задумав, — сказав кам, коли Тріш замовк надовше. — І в мене був такий плян. Видно, Ерлік осінив нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немов би звідти чекаючи відповіді. Кам бистро дивився на Тріша. Той повернув голову і сказав переконано:

— Вдасться!

Кам зідхнув.

— Коли ти захочеш, — сказав він, — ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам, без допомоги.

— Добре. — Допомога йому нідочого.

— Це треба робити швидко, доки вони там.

Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки чи кінь дійде? Кінь стомлений. От, якби другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. — Про це не може бути й мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся, — сказав він, — коня бери, якого хочеш.

— А той, — показав Тріш на юрту, — чекає плати?

Кам, видно, забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За це, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не помогли, — сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дай йому барана і більше його не хочу.

— Діло твоє, — сказав Тріш. — Хоч він і бідняк, але він ще може пригодитись. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг з цим не погодитись.

— Це правда, — сказав він ніби про себе.

Вони встали з колоди. Пора було закусити. Тріш давно чекав на це. З-за гір вилізло сонце і відпровадило їх до юрти.

Аїл дрімав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий ювелір, сріблив закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч з юртами, сріблив дерева і плоти, сріблив дорогу і гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, порозкиданий по широкій долині, спав твердим сном. Місяць підплив вище і став, щоб з гори подивитись на свою роботу. Але раптом і він здивувався. Із одкритого вікна однієї хати, що своїм зверхнім виглядом дещо відрізнялась з-поміж усіх інших будівель, поплила дивна музика, понеслись чарівні звуки, полинула сумна мелодія і впала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались... Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву...

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою, і з неї вилізла стара Тібан. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

„Щось трапилось, подумала Тібан у своїй старій голові, — може, Ульгень вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане давньою людиною, доброю, ласкавою; може, Ульгень навіяв йому ясну думку і він помириться зі своїм нещастям?.. Але, хіба це нещастя, як дівка не любить?..“

Музика навіває мрії, і стара Тібан пригадує свої давноминулі, молоді літа. Усе до найменшої дрібниці. І як дівувала, і як її викрали, і проти волі заміж віддали за малого, семилітнього хлопця, сина багатих батьків... Вона кохала тоді Манзира, бідного, але красивого парубка, найкращого на цілий аїл...

Мрія сідає на мить, як пташка, на її старечі губи. Вони розхиляються, відкривають беззубий рот і знов змикають у сувору лінію. Так, вона помирилась із долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому противитись?.. І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і одного сина одружила, і тільки один залишився, її найстарший і найлюбіший — син... Манзира.

Її думи линуть у давню давнину, сплітаються зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лине вона в невідомі сфери, туди, де живе невідомий Ульгень.

По зораному обличчі старої котяться сльози, падають додолу і блистять з росою на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка...

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не брався до скрипки, і вона мовчки лежала в чорному футлярі, як у гробі живцем похована дитина. Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чого важко на душі, вона приходила до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала в м'який фотель, його одиноку цінну річ і слухала музики. Темір грав її любимі мелодії.

— Докторе, — сказала вона раз, — щоб втихомирити найдикіші інстинкти людини, треба заграти на скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіра...

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого, забув, що вона сидить в його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам, входите в екстаз і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривала, і він спитав:

— Таню! невже мені більше не можна? Невже я ніколи не доторкнусь губами ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам, — сказала вона тоді, — вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор сидів тоді прибитий, безнадійний, випустив її руку, а коли Таня відійшла, він перший раз напився до самозабуття.

Давно це було...

Доктор обірвав гру на полутоні і кинув скрипку на ліжко. Щось бренькнуло в ній, урвалось, як життя, і кинуло світові передсмертне зідхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась і нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не догадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився на ніч. Вона подавньому стояла спокійно, тихо. Моргали зорі, усміхався місяць, тиша довкола, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки б'ються об кам'яні груди, як його шалені думки...

Далеко шуміла Катунь...

Задирчав десь деркач на лугах над Катунню, забив перепел, і тиша, і сум...

— Коли б заснути!..

Доктор Темір нервово тре гарячого лоба. Уже кілька ночей не спиться. Не помагають наркотики, що він їх вживає щодня, не помагають вина. Вилікувавши на своєму житті стільки тіл, не може вилікувати одної душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрати на найдрібніші часточки, вичистити, змастити, зложити, порухати — і він піде. Та й то, коли пружина трісне, то не поможе годинникові вже жадна сила, бо пружина — душа годинникові. Та годинникарі мають спосіб: вони вставляють йому нову душу, нову пружину — і годинник іде знов; а лікарі, на жаль, ще не мають способу вставити людині нову душу чи вилікувати стару...

Доктор іде поволі до шахви, виймає недопиту пляшку і випиває до дна. Це покищо єдине лікарство, що помагало досі.

Але тепер вже і від нього щось не легше.

Світ легко вернеться, шумить у вухах. Заточуючись, іде до вікна.

— Де вона зараз? — питає він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі — відповідає собі сам. — Може, з ним і спить? Може, вона вже його? — Доктор Темір давно її не бачив, але він пізнає, він все пізнає.

Темір починає сміятися уриваним нездоровим сміхом.

— Ха-ха-ха! Ось нащо придалась наука! Штука лікарська! Ось!.. Щоб пізнати — чи мила ще дівчина, чи вже жінка іншому... Красота!

Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице багровіє, очі лізуть на лоба. Щоб не задхнутись, він ходить швидко-швидко по кімнаті, а надворі, на лугах Катуні знову: дир-дир, дир-дир...

Доктор спинився коло вікна і почав надслухувати. Його приваблює і заспокоює на мент голос деркача. Його дерчання — як чарівна музика. Вона тягне його туди, на луги, де серед високої трави і квітів грає цей маленький сірий музикант. Яка безжурна його гра...

Сива, сувора Катунь безупинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність, коли б можна забути!..

У голові шумить, у голові мутяться мислі. Темір бере капелюха й виходить на двір. Холодний легіт лоскоче розпалене обличчя.

...Дир-дир, — несеться з лугу, шумить суворо Катунь.

Доктор Темір іде туди...

Пройшовши невеличкий квартал, Темір заточився і сперся на пліт, щоб відпочити. Ноги йому були важкі, немов поприв'язував хто до них тягарі. У голові шуміло, як у млині, унутрі нудило. Чув, що добре п'яний.

„Переборщив сьогодні, — подумав, — мабуть, не дійду".

Але вертати не хотілось. Доктор знав, що в душній кімнаті буде гірше, а холодне повітря так добре лікує такий стан організму. Він глибоко вдихав у груди повітря, набираючи його повні легені. Постоявши кілька хвилин, звернув у провулок і попрямував над Катунь.

„Ріка освіжить — подумав доктор, — тим більше, коли її водою змочити скроні".

Дорога йшла попри дитячий інтернат, де під час шкільного року живуть і вчаться діти алтайців. Аїли, що складаються іноді з кільканадцяти юрт, не можуть мати власної школи, і тому радянський уряд додумався будувати в більших центрах при школах інтернати, куди стікаються діти алтайців з околишніх аїлів і заїмок, учаться і мешкають при школах.

У Чемалі не довелось будувати інтернату, бо тут стояв колишній манастир, збудований місіонерами, і з цього манастиря зроблено школу, а з решти будинків — інтернат, шкільні майстерні, книгозбірню, клюб і інші культурні установи. Під час вакацій частину цих будівель віддавано в найми дачникам. Зайняв інженер Манченко собі невеличкий фліґель.

Проходячи повз шкільний паркан, доктор Темір згадав про інженера.

„Так і не зайшов я до нього, як обіцяв. А гарний це чоловік, ідейний, талановитий".

Темір дуже полюбив колись інженера, захоплювався його роботами, плянами, перспективами. Спершу не довіряв і навіть сміявся нишком, коли інженер заходив задалеко, коли проєктував, наприклад, електричну станцію на Катуні, але переконавшись, що це не слова, що той серйозно працює над здійсненням своїх плянів, і бачачи його сильну енерґію, роботу з ризиком для життя, він цілком повірив у можливість здійснення їх і підтримував молодого мрійника усіма силами, морально і загрівав до дальшої роботи.

„Тепер уже не зайду, — думав Темір, — з того часу, як він скомпанувався з тим, не хочу й не піду. Бачити з ним свого найлютішого ворога? Досить я вже надивився на нього, як лікував. А лікував же?!"

Затуманена алькоголем голова миттю прояснюється, і перед очима, як на екрані, пролітають стрілою всі

картини від останньої появи в його хаті Тані аж до закінчення процесу лікування Ломова. Вертаються всі ті переживання, що він переніс, лікуючи ворога, з'являються страшні ночі безсонні, що доводили до божевілля. Встають жахні замисли, божевільні пляни і викликають холодну дрож.

Доктор Темір здригається, стоїть якийсь час з дико вилупленими очима, але поволі очі звужуються і розхиляються уста хоробливим усміхом. Він починає говорити немов крізь сон:

— Ти думав, Теміре, що він оцінить твою роботу, твої старання? Що пожаліє тебе, зійде з твоєї дороги?— Смішний ти, Теміре! Він зійде з дороги, зійде але тоді, як забере усе святе або потопче його брудними чоботами й кине... А ти, Теміре, піднімеш, обітреш, обмиєш своїми сльозами, вустами висушиш і візьмеш... Бо ти, Теміре, любиш, а він сміється... І ти йому простиш це, Теміре? Ти йому простиш? Забудеш?! Пробачиш?!

Темір стукав себе пальцем у груди, і голос його ставав щораз грізніший:

— Ти простиш йому, Теміре, я питаю?! Простиш? Тоді ти хам, тоді ти тварина, тоді, наволоч, падло, коли простиш. Ти знаєш, Теміре, яке то солодке почуття, помста? Знаєш? Ні? Давнє покоління знало його, святило, але ти, Теміре, ти вже епігон. І твоє плем'я — епігони, раби, що знають тільки плач і сльози. Твоє плем'я — безсильне стати на захист своїх прав. Воно не вміє протиставити силу силі; навіть коли сили нерівні. А ти, докторе, хто? Ти інтеліґент! Ти нікчемний, боязливий раб, коли ти не можеш захистити себе? Ти ж лікував свого ворога!.. Етика? А хто тобі сказав, що це етика? Хто тебе навчив так розуміти її? Ти лікував людину, скажеш? А чи всяка людина є людина? Для тебе він теж людина?! Для тебе він гадина! Він підповз до твого щастя скрито, як гадюка. А що роблять з гадиною? — Убивають! А ти що зробив? — Ти вилікував

її на те, щоб вона тебе вкусила. І вона зробила своє. Коли б ти хоч вмер відразу, а ти живеш і мучишся. Мучишся, Теміре, умираєш кілька разів на день...

Доктор Темір стояв, спершись на браму інтернату, і викрикував, вимахуючи руками. І даремне кликав деркач, і даремне шуміла Катунь. Він забув, куди йде, пощо, чого. Чоло йому сповила глибока задума.

Але раптом якийсь характерний тріск і шум розбудив йому мозок. Доктор очуняв і почав розглядатись довкола. Хвилину було тихо.

„Певне, причулось“ — подумав доктор Темір і, згадавши, нарешті, куди йде, пустився в дорогу. Не зробивши і п'яти кроків, він знов почув той невиразний шум, але з більшою силою. Виходив він з подвір'я інтернату, якраз із дому, де мешкав інженер. Шум під таку надзвичайну пору міг зацікавити хоч кого. Темір підійшов до брами і легенько відхилив невеличку хвірточку в ній. Подвір'я було пусте. Дому інженера докторові не видно було. Темір заглянув глибше. Але тільки всунув цілу голову в отвір, як побачив, що з кімнати інженера, крайньої від паркану, вискочив через вікно якийсь чоловік і, прикривши обережно віконницю, подався чимдуж у кущі, що густо росли довкола інтернату.

Доктор Темір довго не міг зрозуміти, в чім справа. Хто міг лазити крізь вікно? „Любовна пригода?“ Він пригадав, що інженера нема вдома. „Злодій? — Алтайці не знають злодіїв“.

Доктор відчинив хвірточку цілком і швидко підійшов до вікна. В очі вдарило світло, що шпаркою виходило з кімнати.

„Невже інженер вдома? Що буде, то буде“ — подумав доктор і відкрив віконницю. Вигляд кімнати, що представився його очам, привів його відразу до цілковитої притомности. Під столом інженера була розложена ватра із сухих галузок, на столі навалені купи паперів інженера, рисунків, плянів, а на них усі рештки приладдя його, фотоапарат і інше.

Вогонь лизав ніжки стола і ліз по них на стіл. На столі почав уже палахкотіти якийсь папір.

Не задумуючись довго, доктор кинувся через вікно до кімнати і почав гасити вогонь, але погасити його було вже не так легко. Жовті язики виринали з диму і кидались на всі боки, шукаючи нових жертов. Доктор Темір вхопив оберемок паперів, що були на столі, і викинув через вікно. Поки він вернувся, вогонь уже розповзався по кімнаті, захоплюючи стільці, що стояли вкупі, і добирався до ліжка. Їдкий дим душив, витискав сльози, не ставало кисню, не було чим дихати. Темір бачив, що не дасть ради, ба може впасти сам, а будити людей не було часу й змоги. Він зірвав з ліжка покривало і почав ним бити по вогні, топтати ногами, бити руками. Дим заклубився у кімнаті, доктор Темір зник у димі, і видно було тільки покривало, що, описуючи в повітрі кола, падало на вогонь, а з-під нього вилітали снопи іскор. Погасши в одному місці, вогонь показувався в іншому.

„Тут є десь сторож" — пригадав доктор і почав кричати щосили.

На його крик прибіг через деякий час застрашений сторож, що дрімав у кінці двора, і вони вдвох взялись до роботи.

Важкими зусиллями вдалося погасити полум'я, а потім сторож приніс води, і вони залили порозкиданий жар.

Обпечений, стомлений, закоптілий димом, вискочив нарешті доктор Темір через вікно надвір. Голова тріщала від загару і болю, нудило всередині і горіло обпечене тіло. Та він пригадав папери, що були найбільшою цінністю інженера. Їх треба було забрати негайно. Темір нагнувся, щоб піднести їх, але в очах раптом почорніло, і він зомлів...

Минали дні. Дачники пороз'їжджались, а нових приїхало дуже мало, в їдальні хінця Чена було тихо, вечорами

не чути було веселих розмов, довгих суперечок, давно вже не стояли провідники з кіньми чекаючи на дачницъ. Ті, що ще залишились, обідали швидко і розходились, щоб якнайраціональніше використати недовгі вже дні погоди і пересидіти на повітрі в лісі чи над рікою. Під час обідів найвиразніше чути було голос тьоті Груші, що ніяк не могла вибратись додому, хоч того вимагав її чоловік, хоч про її від'їзд мріяв інженер. Але вона мала виправдання. Вона не могла виїхати того, що мусила дати покази слідчому в справі пожежі, виниклій у квартирі інженера. Чому саме вона, ніхто не знав — не знала, мабуть, і сама.

Одного дня приїхав, нарешті, слідчий, і тьотя Груша подалась до аймацької ради, щоб дати покази на доктора Теміра.

— Як ви гадаєте, — спитав слідчий тьотю Грушу, що переможним кроком увійшла до кімнати, — чия це робота?

Тьотя Груша не довго задумувалась. Вона сказала, що, на її думку, інженера підпалив доктор Темір.

— Яка ж мета йому? — спитав слідчий.

— Він зробив це з ненависти до руських, — сказала тьотя, наперед обдумавши свою відповідь.

Слідчого дивувала заява тьоті Груші.

— Доктор Темір культурна людина, як він міг не розуміти користи з того, що своїми роботами готувався дати інженер.

Тьотя Груша не вірила сама в правдивість своїх показів, але на доктора вона мала зуб за те, що він відкинув її залицяння і грубо повівся з нею тоді, коли вона зайшла до нього ніби лікуватись, а насправді поінтриґувати його і при нагоді вилити помиї на ближніх своїх. Вона не забула йому цього. І тепер вирішила помститись.

— Він ненавидів художника, — сказала вона, — а художник приятелював з інженером. Через те він мав злобу і на інженера.

— Ваші покази надзвичайно дивні,— сказав слідчий,— і докази якісь метафізичні „Він не любить художника, художник приятелює з інженером і тому Темір не любить інженера?..“— Ваші покази я залишаю на ваше сумління.

Покликали Манченка, і він категорично заперечив можливість таких здогадів і розповів, що, навпаки, доктор ставився до нього завжди якнайкраще і він не може навіть допустити, щоб це зробив доктор. Навіщо він тоді гасив би пожежу і обпікав собі тіло? Він міг підпалити і піти не помічений ніким.

Покази були авторитетні, переконуючі, і слідчий готовий був погодитися з ними, виправдати доктора, коли б не сторож, який, хотячи вигодити себе, звалив усю вину на доктора. Він сказав, що Темір, тільки побачивши його, почав гасити вогонь.

А доктор Темір лежав у тюремному шпиталю, борючись зі смертю. Він не знав, чи роблять які допити про нього, не знав, хто як свідчить. Він не знав навіть, де перебуває і що з ним. Приходячи іноді до пам'яті, питав про Таню.

Але Таня забула за нього. Коли Іван Макарович приїхав з Улали, куди він їздив спеціяльно відвідати старого приятеля, і розказував про його хоробу Тані, вона розсіяно вислухала його повідомлення і нічого навіть не спитала.

— Як вона змінилась,— скаржився Іван Макарович своїй дружині.

Ганна Степанівна зідхнула,— вона давно це помітила.

— Я сама не пізнаю її,— говорила вона сумно,—останніми часами вона й не говорить зі мною. Видно, не потрібна я вже їй. Як ти поїхав, вона цілими днями пересиджувала в нього, іноді до пізньої ночі. Боюся, Ваню, щоб з цього висиджування чого злого не трапилось. Не довіряю я теперішнім людям, а тим більше чужинцям. Цей художник мені спершу сподобався, а тепер вже ні, не вірю я йому. Може б, ти що сказав їй. Я пробувала, але це ні на що не придалося. Вона на мене так висипалась, що я пожалкувала, що починала з нею розмову. Може, тебе вона побоїться.

Іван Макарович безнадійно махнув рукою.

— Нікого вона не боїться: ні мене, ні тебе. Один він має над нею владу. За нього вона готова життя віддати. Дочекались ми з тобою потіхи на старість.

— Ой, не візьме він її,— чує моє серце,— сказала Ганна Степанівна.

— Я певний того.

— Коли б узяв, то ще пів біди, нехай би. Жалько було б мені її відпускати з рідного дому, з рідної країни, але коли вже така доля, нічого не поробиш. А от коли не візьме, а тільки зведе?

Батьки похилились над столом, як дві верби над водою, роздумуючи над долею коханої доні.

— Не візьме він її,— промовила по хвилині Ганна Степанівна.— Про це й думати нічого.

— Звичайно. Хіба можна було гадати, що такий панок, столичний, та взяв би просту алтайку?

— Боюся, чи вона ще дівчина?!

Нечекані слова жінки справили на чоловіка величезне враження. Тон, що ним було сказано їх, на будив жадних сумнівів. Іван Макарович зірвався з місця і гордо підніс голову. Він хотів навіть прикрикнути на жінку. Як вона сміє висловлювати такі здогади, але швидко погамувався. Перед його очима промайнули образи минулих подій з власного життя. Він похилився, як підтяте дерево, і сів знову.

— Чи може ж це бути? — спитав він тихо, безнадійно.

— Не знаю я правди,— сказала сумно жінка.— Не хочу вірити я словам людським, бо часто вони брехливі. Люди багато перебільшують, вони заздрісні і злі, часом дуже злі.

— А хіба вже й люди що говорять?

— На жаль, говорять.

— Хто?

— Не все одно тобі, друже? Будеш тільки хвилюватись даремне.

— Не все 'дно, кажи!

Ганна Степанівна наперед знала, що він не пристане на цьому й почне допитуватись. Їй самій кортіло сказати. Вона нахилилась до його вуха, хоч у хаті не було нікого, крім них.

— Стара Тібан казала,— промовила вона,— що бачила, як цілувались.

Іван Макарович зідхнув легше.

— Це ж нічого не значить.

— Ой, значить... Каже — сиділа йому на колінах.

Ганна Степанівна замовкла.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я вже сказала...

— Ні, ти щось скрила, кажи все.

— Сиділа на колінах, гола...

— Що?!

Іван Макарович скочив у бік, як сполошений кінь.

— Вона бреше! — заревів він, аж бризки слини полетіли з рота.

— Тихо! Не кричи,— заспокоювала Ганна Степанівна.— Я теж так думаю. Не роби тільки крику.

— Я піду до Тібан, я розмовлюсь з нею, з відьмою чортовою,— не вгавав Іван Макарович.

— Не треба, Ваню, не треба, сину. Це ж мати Теміра, не забувайся. Не треба. Баба сліпа вже на старість, не доглянула певно.

— Де вона їх бачила?

— У нього в кімнаті, через вікно.

Іван Макарович трохи заспокоївся.

— Бреше, стара сука. Осліпла б вона до решти. Злоба говорить з неї. Не вірю я.

У кімнаті стихло, тільки годинник тікав, доливав смутку до того, що переливався вже через вінця.

За вікном синів вечір. З лугів до хати летів комашино-пташиний ноктюрн.

Іван Макарович обперся на вікно і задивився в далину. Сині гори затягав туман. Гори завжди лікували його. Дивився на них з глибокою любов'ю. Його обличчя розпогодилось, у очах появилося стільки ніжности, як тоді, коли він дивився на сплячу дитину, на свою Таню, коли вона була ще маленька. Тоді він годинами просиджував над її колискою, вдивлявся в її зарожевіле личко, і по обличчю його блукала радість. Скільки надій родилось тоді в його голові і разом з тим скільки страху за її майбутню долю...

Раптом чоло затягнули хмари. У рожевому промінчику, що бився, як золота рибка під неводом туману, він побачив Таню... Вона лежала на колінах художника... Він бачив її безвладно опущені руки, її червоні пристрасні вуста, що тягнулись до вуст його...

Іван Макарович махнув рукою, ніби відганяючи настирливу муху з лоба. Образ зник. Промінчик звільнився з сітки і з рештою проміння пропав за горою.

„Невже це правда? — бився з думками Іван Макарович. — Невже це правда?“

„Ні, ні,— не погоджувалось його батьківське серце.— Ні!“

— Де Таня? — спитав він удруге дружину.

— Я ж тобі вже казала. У нього.

— Вона сама там?

— Каже, що ні. Каже, що там буває завжди інженер або та, Груша.

— Піду я туди.

Ганна Степанівна не пустила.

— Ти знаєш її, яка вона. Не треба. Коли й сталось що, того назад не вернути. Ти знаєш її, не треба. Вона втече від нас. Я вже раз пробувала їй казати, так вона

погрозила, що, коли я ще раз скажу, вона покине нас і поїде до себе на посаду. Від неї всього можна чекати. Не йди!

Іван Макарович замислився.

— Горда вона. Я завжди вірив у її гордість, але пропала гордість, я завжди вірив в її стійкість, але пропала стійкість, розм'якла стійкість перед силою кохання. Воно сильніше за гордість, за стійкість, за все...

Іван Макарович чув досаду, що брехав дачникам, кажучи, що алтайці не знають кохання.

Повернувшись з подорожі на Кара-Кол, Ломов працював цілими днями, не виходячи зі своєї кімнати. Його невідступним гостем була Таня. Приходила вона зранку і просиджувала до вечора, а ввечері заходив інженер, і до пізньої ночі тягнулись розмови, тихі, дружні, і тільки іноді бурхливі, коли мова переходила на дразливі питання.

Ломов працював над новою картиною. Працював гарячково, бо час минав, і йому треба було вертати додому, до Москви. Таня з жахом думала про час його від'їзду. Щодня приходячи до нього і бачачи, що картина ось-ось буде готова, вона насилу стримувала сльози. Він ледве вламав її, щоб вона йому позувала. Спершу вона нізащо не хотіла зняти з себе одежі, але потім зняла, і більш не соромилась.

— Хто любить, тому не соромно. — Ти знаєш, — казала вона, — коли я віддалась, мені здавалось, що я наложу на себе руки. Мені здавалось, що з мене гори глузують. Здавалось, що цілий світ знає і сміється з мене. Я боялась тобі показатись на очі, але це тільки зразу. На другий день я прийшла до тебе і знов чекала твоїх пестощів і не знаю, чи зможу я жити без них.

Він тулив її до себе. Її молоде рожеве тіло дрижало, а він впивався ним до одуріння. Але скоро пригадував роботу і ніс її на канапку.

— Годі, годі, ми розпустились з тобою. Робота не чекає.

Вона надула свої дитячі губи.

— Ти любиш свою роботу більше, ніж мене, так?

— Що ти мила?

— Ні, ні, це правда, ти любиш її більше.

— Я люблю цю картину, дійсно, і люблю її більш, ніж усі, що малював досі, бо на ній ти.

Він зняв завіску з картини, і вони з Танею вдвох, задивились на неї. Перед ними сріблилося, як живе, Чорне озеро. Перед величезним камінням плазувала карлувата берізка, стелилась дрібна ялинка, а вище тремтіли в місячному світлі снігові поля. Могутні кедри повлазили на каміння й заглядають у воду, у Чорне озеро. Проміж кущі просуває свої крісласті роги гордий марал. Здається, чути, як шумить водопад, як пищить на зігнилій колоді скулений бурундук [1]. На березі дівчина. Вона в розпуці витягла руки вгору, жах скривив їй обличчя, здається, чути її розпачливий крик. Вона хоче втекти, вона рветься вперед, але її не пускають. Страшні машкари, духи озера й гір, тримають цупко за одежу. Вони зірвали вже її сорочку, і світять голі груди. Не вирватися дівчині з їхніх обіймів. Їх вилазить з води щораз більше, вони простягають до неї кістляві руки, ось-ось вони долетять, схоплять її і затягнуть у воду...

Таня здригається всім тілом від унутрішнього холоду.

— Холодно тобі? — питає дбайливо художник.

— Страшно...

— Страшно? — усміхається він ласкаво.

— Що, якби направду?

— Та воно так є.

— Що є?

— Тебе тягнуть до себе духи тьми, і ти не можеш встояти перед їхньою силою. Але я не дам тебе духам. Я витягну тебе.

— Правда? — питає вона мило.

— Правда, люба.

[1] Бурундук — рід білки.

— Він підходить до неї і ніжно цілує, як дитину. Вона кривиться, як до плачу.

— Чого ти, дурненька? — Тобі не подобається моя робота?

— Чудова вона, — каже зі щирим захопленням Таня. — Ти великий! Твій твір геніяльний!

— Так попозуй мені ще трішки.

— Не хочеться роздягатись — соромно.

— Ну, невже все соромно? Не вірю, не вірю, швиденько!

— Я не знаю, і соромно, і солодко.

— Ну, роздягайся без зайвих балачок, швиденько, — грозив він жартуючи.

— А, може, ти щось інше малюватимеш сьогодні? Домалюй ті Кара-Неме[1]. Вони в тебе ще неготові.

— Ні, я хочу тебе. Я хочу скінчити дівчину. Ще тільки сьогодні. Я викінчу і не буду тебе більше мучити.

— Відвернись тоді, — просила Таня.

Художник відвернувся до вікна, а Таня почала знімати одежу.

Постоявши пару хвилин, Ломов побачив, що з провулка вийшов Іван Макарович і прямував до його господи. Художник ніколи не чекав його в гості. Йому й на гадку ніколи не прийшло, що Іван Макарович може зайти.

Злий, швидко повернувся до Тані. Вона крикнула, бо була вже до половини гола.

— Одягайся швидше, батько йде, — сказав він грубо, не гамуючись зі злости.

Таня, як шалена, почала надягати на себе сорочку й блюзку. Щось рвалось і тріщало. Вона була червона від сорому і схвильована вкрай. В поспіху ніяк не могла знайти рукава блюзки. Аж тепер почула вона непереможний сором. Досі вона ніколи, ні з чим не ховалась перед батьком, не мала, здавалось, таких тайн перед

[1] Кара-Неме — чорні духи.

ним, що він не міг знати, а тепер вона не хотіла бачити батька, боялася його. Що, якби він знав, що вона півгола позує йому, урусові, вона, горда алтайка? Що, якби він знав, що та, що колись ненавиділа урусів, як найбільших своїх ворогів, тепер рабиня уруса і робить усе, що він хоче?

Таня почула омерзіння до себе. Вона спішно закінчувала свій туалет і поправляла волосся.

У передній почулись кроки, а за хвилину стук до дверей. Художник з пензлем стояв перед картиною, Таня холодна, спокійна з виду, сиділа в його кріслі з книжкою в руках.

— До кімнати, згорбившись, увійшов поволі Іван Макарович.

Вернувши з Улали, Манченко твердо вирішив вертати додому. Літо кінчилось, ясні теплі дні, що так гостинно стояли майже цілий місяць, могли скінчитись кожного дня, могли піти дощі, а тоді вже сидіти в горах, та ще без діла, не було ніякої рації.

— Банда, банда, — бурчав до себе інженер. — Хто б подумав, що в такій відсталій, дикій, несвідомій країні буде така свідома контрреволюція? Постарались добрі сусіди! І знов відтягли справу, знов відтягли, і, принаймні, на рік.

До Улали їздив Манченко виключно для доктора Теміра. Інженера страшно турбував стан хорого, що стратив здоров'я в боротьбі за рештки культурних здобутків інженера. З болем серця їхав Манченко туди. Вісті, що привіз Іван Макарович, стурбували його дуже. Але, приїхавши на місце, він застав доктора в задовільному стані. Рани від опеків на руках і ногах гоїлись, доктор був не в найгіршому настрою, і настрій його ще підвищився, коли він почув, що Ломов скоро виїжджає. Про Таню Темір не питав ні словом, хоч інженер наводив на запитання.

Манченко вернув назад задоволений, без докорів совісти. Він сів коло обсмаленого стола і почав переглядати рештки паперів, що їх так геройськи врятував Темір.

Зцілів проєкт залізниці до Чемала і міст через Катунь. Шкіци проєкту електростанції на Катуні згоріли, як згоріло багато його записок, листів і іншого. Проєкти, що він їх так старанно рисував, були заплямлені болотом, залиті водою, обсмалені.

Інженер старанно складав їх на дно валізки, перекладаючи папером, привезеним з міста.

Хоч би та карга[1] не зайшла, — подумав інженер, — а то не дасть нічого зробити. Причепилась же чорт, як реп'ях до кожуха, і ніяк від неї не відчепишся. Після показів тьоті Груші слідчому Манченко зненавидів її остаточно і терпів тільки ради давніх зв'язків.

Зложивши папери, він взявся до білизни, що лежала порозкладана на ліжку.

До дверей постукали.

„Невже вона“? — подумав інженер. Він швидко прикрив валізку, пхнув її під ліжко і кинув у бік дверей: — Заходьте!

Не заходив ніхто. Манченко повторив запрошення.

До кімнати всунула голову його сусідка, руська, що мешкала напроти інтернату.

— Можна? Ви вже приїхали? — спитала вона.

— Як бачите, а що вам?

— Та дама, що живе у Сіманова, просила післати по неї, як тільки ви приїдете.

— Не треба! — сказав грубо Манченко.

Сусідка змішалась. Вона не знала, що це йому неприємно.

— Я не буду. Я не знала, але вона просила, як приїде, мов, інженер, хай хлопець прибіжить сказати.

[1] Карга — алт. ворона.

— Не треба, — повторив інженер, замикаючи розмову.

Голова сусідки сховалась за дверима, а Манченко далі продовжував складатись.

„Значить, треба швидше звідсіль, а то проживеш ще кілька днів, то потім не спекаєшся. Надала ж лиха година“.

Не встиг він ще зложити половини білизни, як до кімнати не стукаючи, влетіла, як ураган, тьотя Груша. Червона, спітніла, з розгону кинулась на груди інженерові.

Вона так стужилась за ним, так стужилась...

Він легко відіпхнув її від себе і посадив на крісло.

— Ти не в гуморі сьогодні? — спитала тьотя Груша.

— Стомлений. З дороги...

Вона пильно розглядалась по хаті. Розложена валізка, а в ній поскладені речі наводили на різні мислі.

— Ти немов пакуєшся?

— Так, я їду.

— Ти знову їдеш? Куди?

— Я їду не знов, а назавжди, додому.

Тьотя Груша стояла хвилину ні в сих ні в тих. Вона досі вперто не погоджувалась з можливістю від'їзду Манченка, хоч знала, що він збирався ще тоді, як йому побили інструмент.

— Я не можу просто повірити, що ти їдеш, — вимовила вона насилу.

— Доведеться повірити.

— А я?

— І ти поїдеш.

— Куди? — скрикнула вона весело.

— Звісно, куди, додому, а зрештою — це діло твоє.

Веселість тьоті зникла, як водяна пара.

— Звичайно, тобі байдуже. Ти мене ніколи не кохав і не кохаєш.

Роблена наївність Груші викликала сміх, але інженер намагався бути серйозним.

— Ти колинебудь думала про те, що мені треба їхати? — спитав він. — Ще день, ще два нічого не поможе, нарешті. Доведеться ж колинебудь виїхати, тим більше, коли... ну, поки не вбили.

— Ти любиш мене, мій коханий?..

— Ой, скільки разів я це чув?

— А знаєш, що я надумала?

— Не знаю.

— А тобі не цікаво?

— Та кажи.

Інженер почув, що йому щось неприємно полоскотало спину.

— Я поїду з тобою.

— Куди?!

— До тебе, назавжди.

— Як то?! — спитав інженер перелякано.

— Я розведусь з чоловіком. Він зрозуміє. Я просто напишу йому і поїду з тобою.

— Ти вже з'їхала з глузду. Куди тобі, ще їхати?

— А ти не хотів би мене мати за жінку?

— Я просто ніколи не думав про це, ба й у сні не снив.

Тьотя Груша не здавалась. Що тут довго думати? Вона надумала скоро й усе.

Манченко готовий був кинутись на неї з кулаками. Він забігав по кімнаті, як опарений.

Це чортзнащо! Як вона сміла так думати! Це ж безмежне нахабство.

— У тебе дитина, — сказав, — яке ти маєш право позбавляти її батька?

— Ти його заступиш, — сказала спокійно тьотя Груша.

— Ні-ні! Я ніколи його не заступлю, я ніколи не збирався заводити родину, та ще в додаток чужу, я маю роботу, я маю ще час, нарешті. Ти з глузду з'їхала, чи п'яна? Опам'ятайся! Що ти говориш?!

— Ти, значить не любиш?

— Залиш мене. Я не знаю. Я ніколи не перевіряв свого почуття та й не мав часу на це. Зрештою, це, чортзнащо! Та про це не може бути мови.

Тьотя Груша водила за ним гострим пронизливим поглядом, і, коли він замовк, вона, відчеканюючи кожне слово, сказала:

— Так знай же, що буде мова.

Інженер зупинився перед нею.

— Ти мені грозиш, чи як?

— Приймай, як знаєш. Ти думаєш, що можна безкарно насміхатись над безборонною жінкою?

Манченко не витримав, щоб не розреготатись, хоч йому було далеко до сміху.

Безборонною?!

— Чи ти вдаєш, жартуєш, чи ти дійсно з'їхала з глузду? Ти безборонна?

— Так, я безборонна. Але в нас є відповідні закони, ти не забудь. Ти думаєш, що коли це на Алтаї, то з жінками можна робити все, що вам хочеться? Ні! Не діждете! Ти присилував мене жити з собою, а тепер відпираєшся?

— Хто тебе силував? На біса ти мені здалась! Опудало ти страшне!

— Ти силував! Ти забрав мені здоров'я!

— Перестань верзти дурниці, бо наговорю тобі таких компліментів, що не знатимеш, як вийти з цієї хати.

— Не дуже, пане інженере! Ви забуваєтесь! — Тьотя Груша скажено блискала очима. Її лице вкрилось цеглястим рум'янцем, на ніс виступили краплини поту, продершись силою крізь густий слій помади і пудру.

— Ви краще сядьте, а не бігайте по хаті, як підстрелений.

Інженер сів і почав лагідно:

— Ви перестаньте жартувати, Агрипино Петрівно. Тут не до жартів. Ніхто, звичайно, не повірить мені, коли б що й вийшло, що ви мене зґвалтували...

Тьотя Груша підскочила на кріслі.

— А що згвалтували — це факт, — сказав інженер. — Раз хотіли ви зробити в вашій хаті, де перешкодила вам дитина, а другий раз на горах. А потім усі рази ви ходили до мене, а не я до вас. Але забудемо це. Я не кажу, що мені це було неприємно, але не треба забувати, що у вас є чоловік, дитина. Як ви можете кидати їх і йти за незнаною вам людиною? Розводитесь з чоловіком. Як ви собі уявляєте таке життя? Я з вами не оженюсь ніколи. Ви на це не розраховуйте і не ламайте життя дитині й собі.

— Ви вже зламали його.

— Ще покищо ні, це ще нічого не значить, це ще не зламане життя.

— Я ж вас люблю!

— Це вам так здається. Я теж, може, думав так само, а тепер, наприклад, переконався, що ні, що не люблю вас ані крихти, а цілком навпаки, і не любив вас ніколи ні секунди.

— Полюбите, як дізнаєтесь, що ви кандидат в батьки.

— Що?!

— То-то, пане інженере!

— Перестаньте панькати, а говоріть ясно.

— Хіба це не ясно? Я вагітна.

— Ви збожеволіли?

— Ні, я вагітна від вас.

Інженер схопив себе за голову.

— Ви надто грубо жартуєте сьогодні зі мною.

— Які тут жарти? Ви могли цього чекати.

— Алеж ви мене запевняли, що цього ніколи не буде, ви казали, щоб я нічого не боявся.

— Видно, я помилилась. А боятись вам і тепер нічого.

— Це чортзнащо!..

— Ви, значить, не їдете, інженере?

— Та ви смієтесь з мене?

— Ні трохи.

Іронічний тон тьоті Груші вивів інженера з терпіння. Він кинувся до неї і вхопив за шию. Вона, перелякана, вчепилась пальцями в його руки.

— Сьогодні, — цідив інженер, термосячи її, — ви поїдете до Улали і зробите собі аборта. Чуєте ви?

Вона мовчала. Тоді інженер пустив її. Поліз до папеpовика, дістав папірець стокарбованцевої вартости і кинув на стіл.

— Ось вам гроші і їдьте завтра ж до міста. Я почекаю, доки ви не вернете.

— Я не поїду, — сказала твердо тьотя Груша.

— Поїдете! — заревів інженер.

— Не поїду!

Він скочив з-за стола, але тьотя метнулась надвір і гримнула дверима перед самим його носом.

Інженер, як підкошений, впав на крісло.

Ломов лежав горілиць на ліжку й нудився. Побіч нього валялась розгорнута стара, завожена книжка, взята від Тані, одна з не багатьох книжок скромної бібліотеки її батька. Був це роман Заґоскіна — „Юрій Милославський“, і ним Ломов мусів скорочувати нудні хвилини самотности. На кожній десятій сторінці красувалась печаточка з написом: „Із книгозбірні Івана Токпака“. Ломов кілька разів брався до читання і, доходячи до печаточки кидав. Тепер кинув остаточно і лежав без руху. На щастя, скуку перервав інженер, увійшовши до кімнати. Ломов зірвався і радісно підійшов до товариша.

— Як Темір? — спитав він, тиснучи руку інженерові.

Манченко привітався мовчки і сів на стільця.

— Темір? — спитав він, не розуміючи, що від нього хочуть.

— Поправляється? — спитав художник.

Манченко тільки тепер збагнув питання.

— Нічого, — відповів, оживившись трохи. — Перенесли його до міської лікарні. Ледве наламав тих самодурів, ледве доказав, що чоловік невинен.

— А це ж трагедія! Ви розумієте, це трагедія, — сказав Ломов.

— Якби не та дурепа, то, звичайно, його і не підозрювали б.

— Ого! — засміявся Ломов. — Чого ж це ви так нечемно відзиваєтесь про даму.

Інженер провів по ньому втомленими очима і не відповів.

— Чого ж ви мовчите і дивитесь, як вовк?

Інженер опустив голову. Що йому казати? Йому думати противно, не то що говорити.

— Звичайно, Груша тут причиною?

— Та вона, вона, хто ж інший? Груша, Груша! Ім'я то чого варте?

— Чого ж це ви? Груші бувають дуже смачні.

— Та не ця. Я мабуть, не їстиму груш усе життя. У неї тільки груди, як груші, що звисають з галузок, але й то тільки на вигляд, не на смак.

Ломов заходився від реготу.

— Інженер, видно, вивчав на практиці соматологію, — сказав він.

— Ідіть ви к чорту! Вам хочеться жартувати, коли мені до плачу доходить.

— Ну, що ж сталося?

Інженер почав розказувати про сцену, яку влаштувала в його ж хаті тьотя Груша. Під час оповідання Ломов реготався, тримаючись за живіт.

— Оце так справа! Танцюємо на весіллі?

Очі інженера, що блукали по хаті, намагаючись не зустрічатись з очима художника, впали на картину, що стояла в кутку. Красота картини дозволила на хвилину забути все горе. Інженер стояв розчулений повторюючи: „Яка красота! Яка красота! А Таня тут яка?! Це ж вмерти можна".

Ломов ріс від задоволення.

— Ви знаєте, одного, ви не зробили. Ви вже скінчили картину?

— Властиво, вже, а що?

— Жаль, що серед тих почвар ви не вмістили тьоті Груші.

Ломов зайщовся від сміху.

— Це була б найстрашніша почвара з усіх. Оця відьма, — показав він на картину, — красуня, порівнюючи з нею. Ну й ненавиджу ж я її. Давав їй гроші на аборт — не прийняла. Горда! Ви розумієте, горда! А що б тобі добра не було. І ви знаєте, я маю якесь нещастя. При мойому ідіотському характері завжди таке трапиться, я ніколи не маю сили пігнати під три чорти такої напасти, і вона користає з цього, а я страждаю, а я мучусь.

— Де ж ваша більшовицька твердість? — спитав іронічно художник.

— Оце й моя мука. Це по-мойому рештки буржуазного виховання. Ця м'якотілість мучить мене, мені здається, що я не справжній більшовик, бо я надто м'який. Розуміється з жінками.

— А що ж ви хочете, щоб кожний більшовик був людоїдом, чи як?

— Не те, але така слабохарактерність уже кари гідна. Ну, скажіть ви на милість. Баба захотіла, покорила мене, примусила говорити про всяке там кохання і іншу ерунду, робити міну закоханого і тепер хоче женити з собою.

— І ви одружитесь?

— О, ні, не дочекає! Вона мене лякала партією.

— Та що ви?

— Їйбогу! Її чоловік комуніст, так що вона вже знає, куди вдаватись у потребі. Тут тобі і ЦК і КК, співає, як канарок. Я її мало не задушив, так розізлила.

— Значить, не такий ви вже м'який?

— Та вивела ж із терпіння.

— Що ж буде?

— А я знаю, що? Я прийшов до вас, може, ви що порадите. Ви досвідченіший у таких справах. Чи, може, і ви в такому становищі?

— Я то, може, не в такому, але становище чортівськи важке.

— Ви б одружились.

— Боюсь.

— Чого? Прекрасна дівчина. Вам всі заздрити будуть, і жінка буде хороша. Я б на вашому місці не задумувався.

— Так то здається.

— Ви любите її?

— А чи я знаю?

— Значить, не любите. Хто задає собі питання, чи любить, — значить, не любить. А коли хто не може відповісти на задане питання — той не любить цілком, певне.

— Що ж його робити?

— І ви радитесь?

— Жаль мені її.

— Женіться — і не буде жаль.

Ломов і Манченко замовкли. Інженер тер лоба, а підвівши очі на картину, гірко всміхнувся.

— Оце мені наробило клопоту.

— Що саме?

— Та це Чорне озеро, щоб воно було висохло. Поїхав же я на свою голову.

Під вікном хтось кашлянув, а потім чиясь рука постукала в шибку. Художник підбіг до вікна.

— Лист, — почулось з-за вікна.

Художник вхопив листа і кинув листоноші карбованця.

— Дорогий, видно, лист, — промовив інженер.

— Зараз. Вибачте, на хвилинку...

Художник розірвав куверту. Нервово витягнув листа і швидко пробіг очима по сторінці, записаній нерівним жіночим почерком. Дочитуючи до кінця, він густо червонів. Інженер бачив його збентеження, але, ніби не звертаючи уваги, оглядав картину.

— Да, — сказав художник, прочитавши листа.

— Хто пише?

— Пише моя „владичиця“.

— Ви хіба одружені?

— Ні, але...

— Під пантофлем дівчини покищо, — закінчив інженер. — Він мав тепер нагоду зреваншуватись.

Художник замимрив губами, потім ще раз глянув на кінець листа.

— Листочок, що називається. Коли цікаво, послухайте кілька фраз.

— Давайте.

Інженер розсівся вигідніше на стільці, готуючись слухати, а Ломов ще раз пробіг очима по папері, вибираючи, що можна прочитати, а чого ні.

— Після всяких дорікань таке, — сказав він. — Слухайте:

„... Не вірю я, щоб не можна було написати і ні на що не придадуться викрути, що в вашій місцевості нема пошти. Я навела довідки і знаю, що в Чемалі пошта є...“

— Чуєте? Довідки вже наводила.

— Добре, коли тільки про пошту, — сказав з робленою повагою інженер.

— Слухайте далі:

„... Може, забув уже, чи закохався? Коли так — вітаю! А якщо це, в кращому разі, тільки лінивство, чи цілковита неувага до мене, то я в боргу не зостанусь“.

— Жінка рішуча, — вставив інженер.

— Там рішучости хоч відбавляй.

„... Я тоскую за тобою і щодня виглядаю тебе. Ти ж не забувай, що маєш деякі обов'язки і щодо мене. Чи може, забув про них?..“

— Пікантно.

„... У листопаді відкривається художня виставка. Для тебе залишили місце. Усі багато сподіваються від тебе, від твоєї поїздки, а головно я...“

— І найцікавіше:

„... Чи дуже була б я тоді на перешкоді, коли б з тобою поїхала? Того, що не взяв мене з собою, я тобі, мабуть, ніколи не прощу...

... Пиши негайно“ і т. д...

— Га? Що ви на це скажете?

Інженер мовчав. Він аналізував роман художника і Тані і щиро обурювався в душі на товариша.

— Що ж вам сказати? — відповів він по хвилині. — Поступили ви щодо Тані некоректно. Маючи якісь обов'язки перед іншою особою, ви не мали права робити того, що зробили. Ви ж обманювали бідну, гарну й чесну дівчину. Скористались з її недосвідчености, з її довірливости, і що ж далі? Покинете її, зламавши невинну душу.

Художник сопів і гриз нігті.

— Ви згодні зі мною? — спитав інженер.

— На жаль, так. Знаєте, в мене тепер такий стан, ніби я обікрав дитину.

— Що ж ви їй скажете на прощання?

— А чи я знаю?

— Ви ж обіцювали їй щось?

— Не обіцював нічого, але жінки завжди більше вірять у нашу порядність, ніж насправді слід вірити. Вона мені дорікала раз моєю скритністю і так делікатно питала, що я думаю на майбутнє, чи одружусь я коли, чи люблю я її? Чи я міг відповісти? Я казав їй, що женитись не думаю, що сім'єю обзаводитись теж не хочеться, посилався на ту збиту теорію, що художник не може мати сім'ї...

— А, приїхавши до Москви, одружитесь, — перебив інженер.

— Чорт його знає! Мабуть, так, не буду дурити.

Інженер замисливсь і сказав по хвилині поважно:

— Женились би з Танею.

Художник розсердився. Він чекав іншої поради.

— А ви чого не женитесь з Грушею? — спитав грубо.

— Ну, знаєте, теж порівняння. Хіба можна рівняти цього невинного янгола з тою старою відьмою?

— Одначе, Федоре Павловичу, ви не погорджували її ласками, ба навіть...

— Їйбо, я не винен.

Манченко зробив таку смішну міну і сказав це так щиро, що художник знов залився сміхом.

— Не викручуйтесь, — сказав, червоніючи від реготу.

Інженер здивувався, чого він сміється. Він гадав, що це буде просто невинна дачна розвага, а воно вийшло інакше.

— Дорого вона вам обійдеться.

Це було доливання олії до вогню і не давало реальної користи.

— Та чорт з нею, — сказав інженер, щоб покінчити з тією темою, — набридло про неї говорити. Ви коли думаєте їхати?

Художник подумав.

— Я хутко, — сказав. — Тільки підсохне картина, і я готов. А ви?

— Я вже хотів їхати, але через неї ще затримався. Може, вдасться наламати цього ідола, інакше я не уявляю собі, що буде. Тут може бути ще колосальний скандал. Чоловік дізнається і викине її. А вона вперлася, як ослюка, і ні з місця. Ви будете сьогодні в Токпаків?

— Зайду вечорком. Приходьте і ви. Мені якось страшно з Танею залишатись на самоті. Коби втекти як, їйбогу. Я не знаю, як бути. Заходьте ж, будь ласка. Я вас дуже прошу.

— А колись просили не заходити. Як змінились ті часи. Ладно, я зайду.

Інженер вийшов, а художник взявся ще раз перечитувати листа.

Коли покошене сіно лежить у скиртах і припиниться робота на широких гірських лугах, тоді алтайці святкують. Тоді п'ють вони багато араки, приготованої працьовитими господинями, їдять багато м'яса і співають пісень.

По селах відбуваються весілля, богам приносять жертви. Молодь зранку поглядає на сусідські юрти, чи не шелестить де на верхах їх березова галузка. Коли так, то це значить, що там камлання[1] або той.[2]

Звістка про такі свята розходиться із швидкістю кінських ніг широко по селах, і вже коло полудня видно, як із гір спускаються в долину гості. Усі їдуть верхи. Чоловіки в парадних кажухах, у круглих різнокольорових шапочках з кутасами. Жінки в розшитих верхніх одежах. Багаті — кожне на гарному маленькому гірському коневі, бідніші — то й по двоє на одному, а коли з дітьми, то й по троє. Їдуть не голіруч, а везуть подарунки. Найчастіше чвертку араки власного виробу, доведеної до найвищої міцности. По дорозі курять люльки або мугичать під носом своїх нудних, монотонних пісень.

Старий дід Токпак чекав на гостей вже зранку. Він кілька разів виходив з юрти і своїми старечими, затуманеними очима поглядав на гори, поглядав на вузьку стежечку на горах, якою щороку приїжджала до нього його єдина внучка Таня. До цього часу вона вже завжди була в нього. Іноді з батьком, а частіше сама. Досі вони встигли вже поснідати, наговоритись. Десь у цю пору старий Токпак стягав з жердки топшура і грав на ньому, розказуючи миччю билин і стародавніх казок. А вона слухала, лежачи на ведмежих шкурах, м'яко настелених на жіночій половині.

Старий Токпак дивиться на гори, мружить очі, заслонює їх рукою, але нічого не видно: стежка пуста, безлюдна.

„Чого вона не їде? — думає старий, — чи не захоріла, бува, часом. А може, вдома хто хорий?"

Йому робиться сумно на душі. Він швидко кліпає червоними від вічного диму очима, а з-під повік витікає по сльозині і біжить по старечому, зморщеному, як скеля,

[1] Камлання — жертвоприношення.
[2] Той — весілля.

обличчю. Він смокче беззубим ротом чорну від старости, закоптілу люльку, але вона погасла, як і надії на приїзд гості.

Старий іде до юрти.

— Нема нікого? — питає жінка.

— Нема! — каже сумно дід. — А може, я вже недобачаю? — займається надія. — Останніми часами цілком осліп...

Такий занепадницький настрій викликають у ньому завжди житейські невдачі.

— Недалека вже, видно, моя дорога, — докінчує він з жалем.

Дід бере з вогнища вуглика і запалює люльку наново. Смокче беззубим ротом, і з кутків вуст виходить синій димок.

— У тебе ще, здається, кращі очі, — каже він до жінки.

Стара Тумчугаш бере костур і, підпираючись, виходить за чоловіком надвір. Хоч її очі не кращі. Хіба жінка може мати що краще від чоловіка?

Вони обоє стають проти сонця, заслонюють очі руками і дивляться на гори, але і вдвох не бачать нічого.

З тінню від рук падає на їхнє старече обличчя невимовна туга і жаль.

— Не приїде — вирішає по хвилині дід.

Баба ще дивиться, ще не вірить. Але на горах, як і досі, безлюдно, і баба без слів поволі шкутильгає до юрти.

Сідають обоє на землю, кожне на своїй половині, на розстелені шкури і поринають у задуму. Не складні їхні думки. Обоє думають про любиму внучку, про Таню, і про одно: чому не приїхала?

Їхні думки схрещуються над огнем і з димом линуть догори, у безвісті.

У юрті тихо, тільки час від часу важкі зідхання: то діда, то баби.

— Їй вже заміж пора, — виказує голосно свою думку баба.

Дід прокидається від раптового голосу. Смокче люльку частіше і, не добувши з неї диму, знову шукає вуглика.

— Пора, — погоджується він поволі.

— Кажуть, урус хоче її брати, — мовить знов баба.

Дід нічого не відповідає. До його вух вже й раніше дійшли чутки, що якийсь урус буває в домі його сина, але він не розуміє гаразд, про що казали. Він знає інші способи брати дівчину за жінку. Але раптом почуває, що причина неприїзду Тані якраз той урус.

Серце спалахкує ненавистю до незнайомого.

— Багато їх розвелося в наших городах, — каже він глухо, неначе до себе.

Баба важко зідхає.

— Недарма ненавидять їх наші люди тепер...

Але щось не дає скінчити фрази... Дід ніби перероджується, обличчя ясніє, рот розхиляється, люлька падає додолу. Він швидко схоплюється з місця, а за ним баба. Вони почули кінський тупіт біля своєї юрти. На обличчях старих невимовна радість. Вони дрібочуть старечими ногами і обоє збігаються біля дверей. Дід відчиняє двері, але не встигає переступити порога, бо перед юртою вже стоїть молода жінка.

Обличчя старих зразу тускніє.

Жінка вітається, але вони навіть не відповідають, вони водночас питають про Таню.

— А її у вас нема? — здивовано Ійнечі.

— Нема, — кажуть обоє впалими голосами.

— Що ж трапилось?..

Ійнечі задумується.

— Ходи в юрту, — просить нарешті баба, — ти стомилась, відпочинеш.

Ійнечі поволі переступає поріг і йде на розстелені шкури на жіночій половині, а за нею тягне хорі ноги баба. Сівши, вона вдивляється в огонь і сидить нерухома. Вона не бачить, що бабуня заходилася вгощати її аракою і їжею, приготованою для внучки. Її молоде

смагле обличчя поблідло, ясніше, ніж звичайно, повидавались щелепи. Очі померкли, як вуглики, що зверху попелом беруться.

— Випий! — штовхає її легенько баба. — Для Тані готовили, нема Тані, пий ти.

Та Ійнечі не бачить мисочки з аракою, що дрижить у бабиних руках.

— Чого її нема? Мені треба її, — вирривається в молодої жінки.

— Ми думали, що ти знаєш, — каже баба.

— Звідки мені знати? Нікуди не їжджу, вдома багато роботи...

— Пий! — каже баба.

Ійнечі бере мисочку з рук баби і жадібно п'є холодний напій.

Баба силиться розважити чимось гостю, що сидить така сумна.

— Як твій Мабаш поживає? — питає вона привітно.

— Мабаш? — Ійнечі здригається, збирає докупи думки й відповідає:

— Він б'є мене, бабо.

Баба не дивується.

— Б'є тебе, доню? За віщо ж?

Дід і собі натягнув шию, слухає.

— Не знаю. Лютий він тепер. Щодня кудись їздить, пізно вертає. З Натрусом, камом, він тепер у приязні великій. Часто кам у нас буває, про щось радиться з Мабашем, та я не розумію, про що!

Баба мирно похитує головою, а потім сумно зідхає.

— Терпи, доню, на те ти жінка.

Але Ійнечі не погоджується з бабою.

— Досить натерпілись, — каже вона палко і поглядає на діда, чекаючи його заперечень. Та дід мов не чує. Він знов погруз цілком у власні думки. Нічого ж бо він не почув нового.

— Тепер новий світ настав, — каже Ійнечі.

Вона щось чула одним вухом, що дано всім рівні права.

Її фраза мухою блукає у темряві, і приліпає десь до закоптілої стіни.

Її ніхто не розуміє.

— Та він і не б'є певно, а так бавиться, — каже баба. — А ви молоді, нетерплячі. Жінці багато доводиться терпіти в житті Такий закон божий. Але не всі чоловіки б'ють жінок, та й Мабаш, мабуть, б'є не часто.

— Б'є бабо, і часто. Не бив раніш, але...

Іййнечі обриває і потуплює очі.

Мабаш дуже любив свою молоду жінку, та, довідавшись, що до неї заїжджав під час його відсутности художник і коли вона посміла захищати його в присутності кама, він почав її бити.

З того часу Іййнечі ще лютіше зненавиділа свого чоловіка. З огидою дивилась вона на його жовте кругле обличчя, на його маленькі очі, запливлі товщем. Як не раз хотілося втопити ніж у його бочкуватому череві, коли він спав, розкинувши ноги, і хропів на всі заставки. Вона ввесь час ненавиділа його, але тепер вона носить у своїм лоні непереможну жадобу помсти. Тепер вона вже почала розуміти зміст нарад Мабаша з Натрусом. Їй тепер зрозумілі відвідини Тріша, тієї зрадливої, продажної гадини. Вона знає їх люті заміри, та здійснити їх їм не вдасться.

Скориставши з відсутности чоловіка і свят, вона приїхала до діда Токпака, бо думала застати тут Таню. Вона хотіла порадитись з нею, все розказати їй. За віщо вони напустились на того високого русявого парубка?

Іййнечі пригадує, як він весело всміхався, побачивши її, як міцно тиснув руку, вітаючись, і тулив до грудей на прощання. Як грали його очі блакитні, як небо у соняшний день. І його вони хотять забити? Того, про кого вона стільки намріялась душними безсонними ночами, того, що з'являвся їй у тривожних снах?

Вона здригається і зривається на рівні ноги. Дід і баба, що сидять мовчки, похнюпившись, підводять голови.

— Куди ти? — говорять вони разом.

— Я їду.

— Почекай ще, — просить баба, — сумно нам самим.

Ні, уже скоро вечір, їй конче треба їхати. Їй треба якнайшвидше.

Вона швидко прощається, відходить, а за хвилину чути тупіт її бистрого, молодого коня.

У юрті знов стає тихо. Смуток звив собі тут тривале гніздо. Дід пробував розігнати його. Стягнув навіть топшур з кілка, але пальці відмовились від послуху, і топшур зсунувся з колін безвладно на землю.

На вулиці починалось життя. На широкий майдан у нових святкових одежах сходилась молодь: дівчата, хлопці й діти, вони збирались — окремо чоловіки, окремо жінки, окремо діти, ставали кружка, брались за плечі і в один голос затягали пісень.

Нескладні алтайські пісні, нескладні їх слова, нескладні мелодії. Розказують ті пісні про гори, про ліс і сонце, про місяць і блакитне небо, про коні і вівці. Оспівують озера і рибу в них, оспівують ріку, страшну й любиму — Катунь.

Але мелодія однакова, усі пісні на одну мелодію, на один тон. І зливаються голоси пискливі дитячі з тонкими, жіночими і грубими, чоловічими і йде долиною жалісне скигління, як скарга вітру у кедровім галуззю осінньої ночі, як квиління орлиці і малих писклят на високій скелі.

Ця пісня б'ється об засмалені юрти і доходить до старих Токпаків.

Дід і баба глибоко зідхають і мовчать.

Із-за гори сходить місяць і застає на майдані святковий нарід. Він цілує гори, вбогий аїл і його мешканців.

Батьки Тані здавна помітили переміну не тільки в характері дочки, що змінився до непізнання, але й у зверхньому вигляді. Личко їй осунулось, збридло, очі припухли, немов від вічного плачу, під очима зачорніли смуги. Вона стратила апетит і скаржилась на нудоту. Таня й сама бачила в собі фізичну переміну, але спершу приписувала її безсонниці, що приходила серед ночі і мучила до ранку.

Таня прочувала щось недобре. Вона прочувала, що зв'язок з художником не приведе до добра, але була безсильна порвати його, була безсильна перед величезною силою кохання. З кожним днем воно дужчало, міцнішало, і жінка з жахом думала про час розлуки, час, що мав наступити леда-день. З того часу, як батько застав її у художника, вона перестала ходити до нього, бо Іван Макарович просив, щоб вона не викликала своїм ходженням поговорів людських. Художникові ж було ще краще. Малюнок він скінчив, її позування було більше непотрібне, а залишатись з нею на самоті було страшно, бо розмова набирала діловішого характеру, і тут не можна було вже обмежуватись простими словами. Зате тепер вона чекала на нього в себе, у своїй кімнатці, завжди з тривогою, боячись, що він скаже, що розлюбив або про від'їзд. Вона не питала його, вона боялась спитати, а він не казав.

Побачивши через вікно художника в товаристві інженера, вона жалісно скривилась.

— Чого він не сам?..

Не витерпіла і побігла зустрічати. Зустрінула надворі. Ломов був сумний. Він ледве всміхнувся, довгим поцілунком поцілував їй руку, не затримуючи довше в своїй. Інженер, як звичайно, був веселий і життєрадісний. Його душевні переживання не зробили великих змін у його характері і обличчі.

— Прийшов попрощатись, — сказав він якось дивно, піднесено.

Таню неначе хто вдарив обухом по голові. Вона глянула благальними очима на художника, але не вичитала в його очах нічого. У грудях її зробилась пустка, неначе все, що було в них, обірвалось, бо хвилину не було чим дихнути.

— Правда? Ви їдете? — видобула зі стиснутого спазмою горла.

— Їду!

— А що ж з вашими плянами? Невже так швидко все закинули? Ви і мене захопили були під кінець, я вже вірила в здійснення їх, і що ж вийшло? Ви здались?

Це була остання і безнадійна спроба затримати інженера, а тим самим і художника, бо їй здавалось, що, коли залишиться інженер, залишиться і він.

— Я здався? — спитав інженер. — Нічого подібного. Пляни мої будуть переведені в життя.

— Коли? — добулось тихе, як зідхання. Воно вирвалось само, без її волі.

Ввійшли у світлицю. Тут не було нікого. Батьки Тані сиділи в саду. Вікно було відчинене, крізь нього долітали їх голоси. У кімнаті Таня взяла себе в руки. Вона не покаже інженерові своєї душі. Це може, коли схоче. Вона не покаже інженерові своєї душі.

— Де ж ваша електрифікація? — спитала вона таким тоном, ніби тільки це її цікавило.

— Буде, — сказав інженер.

Але „буде“ не задовольнило Тані. Вона і перше скептично дивилась на його роботу.

— Скажіть правду, інженере, ви вже не вірите в здійснення своїх мрій?

— Як не вірю? Вірю, вони мусять здійснитись!

— Через тисячу років?

— Та нічого подібного! Це питання кількох літ.

— Сказати легко. Чим я вам докажу, що ні? Правда ж? Тим більше, що ви поїдете і, певне, не вернетесь уже ніколи, а обіцянка якійсь алтайці?.. — вам і соромно не буде.

— Не так це, Таню, друже!

— А ваші роботи? Де вони?

— Частину я все ж таки маю. Ваші бандити настільки тупі, що не зуміли навіть знищити її як слід. Більшість моїх черновиків залишилась, бо була в моїй кишені при мені, як завжди, деякі пляни є; постраждали інструменти, це правда, але я не горюю. Удома, у тихому кабінеті, я все приведу в порядок, а тут мені збили охоту працювати, та й втомився я.

— Хто збив? — спитала з тінню іронії Таня. Та інженер не зразу її зрозумів.

— Хіба не знаєте? Та ваші ж рідні, прославлені камми, зі сворою своїх прибічників. Від культурних людей я, на жаль, підтримки мав небагато.

— Це в мій горо́д камінець?

— Чи тільки у ваш? Тут горо́дів більше знайшлось би, і запустив би я в них радо не одну камінюку. Ви — що? — Ви, властиво, ні сюди, ні туди, ви „посере́дині“, як сами колись зволили сказати.

Інженер усміхнувся своєю ласкавою, принадною усмішкою.

— Не забули? Недобрий! А більше ніхто вам не перешкоджав? — допитувалась Таня. — Ніхто, крім камів і їх прибічників?

— Не розумію.

— Ох, який же ви недогадливий. Ну, добре. Ви вже попрощались з дамами, що від'їжджають завтра?

Художник Ломов, що сидів досі мовчки, граючись ланцюжком від годинника, глянув на Таню, потім на інженера і, бачачи його заклопотання, моргнув йому. Він скоро зрозумів, про що йде мова.

— З якими дамами? — наївно допитувався інженер.

— Я тільки одну знаю, колишню нашу спутницю на Кара-Кол.

Інженер вдарив себе по лобі.

— А, он про кого ви? Хіба вона від'їжджає?

— Чула, що так.

— Звідки ви знаєте? — підскочив інженер, не можучи приховати радости.

— Дізналась випадково від сусіда, що везе її.

Інженер переглянувся з Ломовим. Той знов моргнув значуче.

Манченко замовк. Встав і підійшов до вікна. Він не міг не радіти, що тьотя Груша від'їжджає, але тут не давала спокою думка, як він розв'яжеться з нею, що вона йому скаже на від'їзднім. Поморщив лоба і задивився в далечінь. Вирішив пізніше зайти до неї неодмінно. Треба ж, нарешті, вияснити все.

— Вона дійсно їде? — спитав він Таню.

— Дійсно, дійсно. Я дивуюсь, як ви цього не знаєте.

— А чого я мусів знати?

— Я думаю, повинні були знати.

— Він, певно, знав, тільки скриває, — сказав художник.

Інженер вже не сумнівався, що звістка правдива. Вирішив не здаватись. Та мала дівчина ввела його в таке заклопотання. Підійшов близенько до Тані.

— Ви безкарно сміялися з мене, — сказав він. — А тепер дозвольте спитати вас, чого ви, добродійко, так зблідли останніми часами і збридли?

— Спасибі за комплімент. Ви переходите в наступ, інженере? — спитала Таня, густо червоніючи.

Інженер дивився їй бистро в очі.

— Тепер почервоніли...

— Бо ви мене збентежили.

— Бачу, бачу. — Не без причин, виходить.

— Цілком без причин. А чого ви сидите, як суп, не захищаєте мене? — звернулась вона до художника.

Ломов ліниво поворушився.

— Я звик, що ви сами вмієте захищатись, коли захочете, а часами і мені вашого захисту треба самому.

— От вам примірник мужчини! Полюбуйтесь! Скажіть, інженере, чого він такий сьогодні? У вас якась тайна?

— З чого ви взяли?

— Ні-ні. Скажіть!

— Кожна людина має тайни, Таню, — сказав інженер. — Багато тайн, малих і великих. І вони недоступні для іншої людини. Може, у вашій душі тепер велика трагедія, але ми не знаємо її.

— А ви хочете знати?

— Та ні, я ніколи не дізнаюсь, ніхто не дізнається. Щастя, що людина вміє маскуватись, вміє всміхатись тоді, коли важко стримати сльози. Ну ось я: сиджу з вами, розмовляю, сміюсь, а, може, я перед годиною бив свою жінку, знущався з дітей, а прийшов до вас — і по мені того не видно.

— У вас жінки і дітей нема, отже нема і тайни.

— Я не про себе, звичайно, в даному разі, але і в мене можуть бути тайни ще гіршого ґатунку.

— Я чула, що є вже апарат, що читає чужі думки, це правда?

— Є такий винахід, — сказав інженер, — він, правда, тільки в стадії розробки, але я гадаю, що його можливості будуть дуже обмежені. Це мусіло б бути щось на зразок кіноапарата. Мислі людські не стоять на місці, і, щоб їх прочитати, треба було б зробити сотні знімків.

— Уявляю, яка галіматья вийшла б, — відізвався художник.

— Не перечу.

— А мені хотілось би прочитати іноді людські думки, — сказала, червоніючи, Таня.

— Це рівнозначне підслухуванню під дверима, — сказав художник.

— Не все, звичайно, а дещо хотілось би знати. Ви знаєте, коли б людина могла читати чужі думки, вона могла б уникнути багато неприємностей.

— Або зробити ще більше злочинств, — сказав Ломов.

— Може. А от ви хотіли б, щоб я прочитала ваші думки?

Ломов байдуже глянув на годинника.

— Як то можна хотіти чи ні, звідома знаючи, що це неможливо.

— А так, не боялись би?

Інженер побачив, що художник завозився на кріслі і його вдавана байдужість нічого не поможе. Щоб вивести його з трудного становища, він встав і простягнув Тані руку.

— До побачення! — сказав.

— Що ви — вже йдете?

— Іду. У вас є тепер приємна тема, яку ви, сподіваюсь, будете розбирати до вечора, а я піду.

Він усміхнувся. Художник благально подивився на нього. Таня не помітила.

— Не забудьте ж попрощатись з деким, — промовила вона.

— Дякую, дякую. Ви дуже уважні. Постараюсь. Ви ще не йдете? — звернувся він до художника, бачачи, як той скривився.

— Ні, я ще трохи посиджу, — сказав той.

Інженер вийшов. Таня відразу прояснілa, вона взяла Ломова під руку і повела до своєї кімнати на канапу.

— Чого ти такий? — спитала вона.

— Який, люба?

— Ти сумний такий. Ти їдеш уже? Лесю, ти їдеш?

— Поїду, дитинко моя чорненька. Уже всі строки минули. Довше сидіти не можу.

Таня почала плакати. Як вона буде без нього?

Плач дівчини був цілком не по нутру художникові. Він завжди викликав незадоволення, а сьогодні викликав просто відразу до неї. Завозився нервово по канапі, застібаючи застібнутого піджака і поправляючи краватку. Він не знав, що сказати, щоб заспокоїти її, і чув, що плачу її не перенесе. Ганьбив себе за це в душі, бо відчував, що мало вже для неї залишилось у нього місця. Машинально гладив ще її голову, а голова аж трясласъ

від ридань. Треба було щось доконче сказати, чимсь потішити, та в голові його зробилось відразу так пусто, неначе мозку не було в ній, не то що якоїсь думки. Така сама пустота царила в серці. Збирався з мислями, примушував себе думати, але все чогось даремне. Його очі блукали по килимчику, що висів над її ліжком, і підраховував квадратики нескладного взору.

— Я боюсь без тебе, — сказала Таня крізь плач.

Що це ще за новина? Він запам'ятав нараховану цифру 77 і спитав: чого?

— Не знаю. Я чую, як вірно сказав інженер, що я на середині, моє життя зламане. Я не бачу перед собою нічого. Я відбилась од свого берега і не пристала до чужого... Навіщо я пізнала тебе?

„Сімдесят сім, сімдесят сім" — блукало в голові художника.

— Я приїду, — збрехав він якось безвідчитно. А в голові: „сімдесят сім, сімдесят сім..."

— Слова це тільки.

— Правда, — переконував художник, думаючи про своє.

— Коли це буде? Ти забудеш, виїхавши за гори. А тут мене чекає...

— Що? Що чекає? — а тихо: „сімдесят сім, сімдесят сім..."

— Смерть.

Ломову пробігли по спині мурашки. Слово „смерть" отверезило, і настирлива цифра вилетіла з голови. Він боявся смерти і саме слово було йому вже страшне. Тим більше, що він не чекав такої відповіді. Він почав заспокоювати розстроєну дівчину, але таку тепер чужу, таку далеку.

— Ти хора, що ти говориш? Хіба можна так піддаватись хвилевим настроям?

Він знав, що цим не заспокоїть, але рад був, що може сказати хоч таке.

Ах, нічого він не знає.

У голосі дівчини дрижали нотки розпуки.

Що йому знати? Вона просто перебільшила. Кого їй боятися? Хто їй що злого зробить, у неї ж батьки є, нарешті.

Його починали нервувати ті жалі.

— Потішаєш мене? — сказала Таня.

— Не потішаю, а просто я не розумію, чого тобі боятись, — сказав він холодно й різко.

— Ти не можеш знайти інших слів потіхи, як тільки ті, що в мене є батьки? А ти? Чого ти про себе нічого не скажеш?

Ломов нервово поліз до кишені за цигарками, і, хоч вони лежали на звичайному місці, він не міг знайти їх і нервувався ще гірше.

Таня перестала плакати і подивилась йому в очі.

Відіпхнув очима її погляд. Він казав їй вже, що поїде до Москви, улаштується, а тоді приїде.

Але Таня не вірила. Її не переконували більше його слова.

Значить, вона не любить, коли не вірить, — навіть обурювався художник.

Таня жалісно скривилась. Коли б він любив, то не шукав би таких слів потіхи.

— Ти ще дитина, тільки дитина, нічого ти ще не розумієш, — сказав Ломов.

Усе вона розуміє. Усе. Більше, ніж він гадає.

— Боже мій, після того всього залишитись одній?

Художникові не зрозуміла її раптова безнадійність.

— Що тут страшного? Ніхто нічого не бачив, не знає.

— Не знає? — сказала вона гірко. Не знає? Цього не сховаєш?

— Чого?! Хай вона скаже, нарешті.

Ломов почув страшенну тоску. Що він дав би за те, щоб увійшов хто до хати і вибавив його від тої неприємної сцени. Йому стало страшно жаль себе. Чого він тут, чого він приїхав сюди? Він зідхав і мріяв про той бажаний час, коли він сидітиме у вагоні, а паровик везтиме

його далеко звідси, і він ніколи не почує ні плачу, ні нарікань, не бачитиме цієї нудної провінціялки, що щось крие перед ним чи просто хоче своїми нехитрими маневрами витягти від нього якусь обіцянку, чи що. Він цікавився, що вона йому скаже, хоч боявся, щоб вона не сказала чогось неприемного, бо і так він має досить цих неприемностей.

— Чого ти боїшся? — запитав він ще раз.

— Сорому, — вимовила вона тихо.

— Ха-ха-ха! — засміявся щиро художник і зідхнув легше. — Так он чого?

Він зараз був вдячний за її наївність, за її невинний, наївний страх.

— Та ніхто ж нічого не знае, дурненька.

— Побачать...

— Що побачать?

— Ти недогадливий.

Недавня туга почала повертати ще з більшою силою. Чого йому догадуватись?

Вона знов, ще сильніше заридала і сховала голову в долоні. Обличчя зачервоніло, чорне волосся здригалось від плачу.

— Я... я вагітна, — видушила вона крізь сльози.

Художник почув, як у скроні відразу стукнула кров. Йому зробилося душно, руки змокріли, на лобі виступили краплинки поту.

„Груша видання друге" — майнуло в голові. Він відчув раптом дику ненависть до цієї дрібної істоти, що так безнадійно плакала, скулена, як песик, у куті канапки. Він глянув на її голову і побачив крайчик червоного від плачу, мокрого від сліз обличчя і відчув непереможне обридження до неї. Він скривився і з лютою огидою відсунувся від неї. Йому хотілось вдарити її, зігнати з канапи на землю, як пса.

— Перестань плакати, — сказав він сухо. — Хтось може увійти. Нічого страшного ще не трапилось.

— Нічого?!.

Йому знов пригадалась Груша, інженер, його розмова, і він почав вираховувати, скільки може лишити їй грошей на аборта. Вийшло, що небагато.

— Ну що ж тут страшного? Є ж засоби помогти лихові.

— Ти про засоби?

— А що ж інакше? — крикнув він. — Та не можна ж допускати, щоб аж факт звершився.

— Он як!

— Як же інакше? Ти, може, думала, що коли ти вагітна, то негайно женитись треба, чи як? Я не кажу, що це неможливо, але не зараз, не зараз, ні!

Таня відразу перестала плакати. Вона випростувалась. Обличчя зблідло, в очах запалали вогники, яких він давно не бачив, хіба ще тоді, як вони тільки познайомились.

— Я дозволю вам більше не турбуватись моєю долею, — сказала вона гордо. — Від сьогоднішнього дня ви вільні.

Художник не чекав такого. Він гадав, що вона проситиме, а тут такий грізний тон збив його відразу з пантелику. Дістати відставку від жінки першому — не належить до приємних речей.

— Що ви, Таню?

Він почав виправдуватись, але Таня стукнула кулаком по столі. Вона розмову скінчила.

Художник встав. Він не міг дивитись їй в очі. Вони палали вогнем. Зігнувшись, він чогось заходив по кімнаті, шукаючи капелюха, що висів у передній.

— Ви, може, зле мене зрозуміли? — попробував він ще раз, але холодний погляд Тані зупинив його негайно.

— Зробіть мені одну ласку, — сказала вона. — Залишіть мене саму.

— Коли так, я, звичайно, піду, але...

— На все добре! — крикнула голосно.

— Чого ж так, Таню?

— Чи ви хочете, щоб я вискочила через вікно?

Цього було забагато. У художникові заговорила гордість самця. Як вона сміє, якась нещасна алтайка, проганяти його, Ломова, гордість московських сальонів, славетного художника, чиєї ласки запобігали всі, дорожили його знайомством?

Він випростувався на ввесь зріст і зміряв свою жертву холодними очима.

— Не раджу вам тепер скакати, — сказав він тоном повним презирства і ненависти, — бо тепер трюк міг би вам зашкодити, а може... і помогти. Так що робіть, як знаєте. Щастя, що це у вашій хаті, інакше...

Та йому не дали докінчити.

Таня зірвалась, як ранена кішка. Вона вхопила мідяний ліхтар, що стояв на столику біля канапи, і несамовито крикнула: — геть!..

Крик Тані поразив художника громом. Він стишився, задом подався до виходу і, грюкнувши дверима, зник за ними. В ухах дзвенів ще довго її крик.

Опинившись надворі, він машинально поправив капелюха і пустився додому, але раптом спинився, бо на вулиці, куди лежала його дорога додому, побачив Івана Макаровича, що розмовляв із селянами. Зустрічатись з ним тепер художникові не хотілось нізащо. Він різко звернув ліворуч і пішов через майдан у поле. Хата Тані стояла на краю аїлу перед широким майданом, де звичайно паслися коні і вівці. Стояв чудовий літній вечір. Спека улягла, сонце зайшло, на небі красувався блідий місяць і переморгувався з самітною покищо блідою зіркою.

„Кінець прийшов швидше, ніж я думав, — міркував художник не без задоволення. — Скажена баба“.

Він жалів, що нема під руками інженера, якому можна розказати цю історію. Він почав навіть усміхатись уявляючи, як то він буде розказувати. А хотілось неодмінно поділитись з інженером. Правда, він не скаже всього,

бо це... просто якийсь хоробливий стан цієї баби. Інакше вона б собі не дозволила так поступити з ним. Зрадіє інженер, що має товариша нещастя. А може, буде лаяти? Та чорт з ним. Тепер треба якнайшвидше рушати з цього проклятого місця, з цього зачарованого кола.

Він ішов швидко вперед, гнаний найрізноманітнішими настирливими думками, що хмарами сунули на голову. Фінал розмови таки мучив. Страждала самолюбивість. Як то? Погнала! „Прошу мене залишити саму!“ Така може й ножакою пирнути, найкращий доказ — ліхтар. От і Алтай. Усі вони в змові. Да-да!

Він почав уже добачати в тім і контрреволюцію, і замах на своє життя, зв'язок Тані з камом і його однодумцями, вирішав навіть зробити ужиток з цього, але дальші роздумування доводили про абсурдність таких тверджень, і він злостився і червонів. У своїм запалі не зчувся, як опинився на бомі, що круто вився над Катунню. Дійшовши сюди, він зупинився й глянув перед себе. У тумані, що підносився з ріки, побачив, що з протилежного горбка спускається на коні якась фігура, прямуючи до нього. Якийсь незрозумілий страх пішов по тілі. Але з кожним кроком коня страх збільшувався. доходячи до велетенських розмірів. Перед очима промайнув привид смерти. Невже це можливо? Невже можливо, щоб він умер? Він завжди вірив у свою судьбу, алеж фортуна сліпа. Скільки то убивств на світі? Чому саме він має бути застрахований від них? Це ж Натрус! Це той страшний кам, що накликав на нього гадюк, що заприсяг йому помсту, це він або хтось з його прибічників, а тут, як на біду, нема револьвера, нічого. І треба було одному йти вночі в поле. Оглянувся. Села не видно, коли б хащі які — сховався б. Хотілося втікати. Страх опановував його щораз владніше. Кинувся назад і почав утікати щосили, але, пробігши невеличкий шматок дороги, став. Утікати було недоцільно і смішно — цим можна було тільки показати свою трусість і заохотити їздця

до рішучішої акції. Сів при дорозі і вирішив чекати. Між тим їздець виїжджав на горбок, бо через хвилину захитались над горбком конячі вуха, потім голова кінська потім цілий кінь і їздець. Виїхавши на горбок, їздець нагнав коня, і вже до вух художника долетів кінський тупіт. Художник почав пильно приглядатись, і страх поволі відлягав від серця. Це їхала жінка.

Художник встав. Утікати вже не треба було. Жінка наближалась швидко і, через кілька хвилин порівнявшись з художником, стримала коня. Чорні очі її впились у нього. Ломов придивився і крикнув...

Радість його не мала меж.

— Ійнечі? — спитав він. — Ти це?

Із вдячности, що це вона, а не кам, хотів поцілувати її руку, але вчасно стримав його її серйозний тон.

— Слухай, — сказала вона по-алтайському, — утікай звідси швидше.

Вона оглянулась навколо. Усюди було пусто й тихо. Він уважно ловив її слова.

— Я їхала до Тані, — казала вона поволі, щоб він розумів, — їхала просити, щоб вона тобі передала, але ти тут — так краще. Я вже не поїду, щоб ніхто не бачив мене в селі. Ти розумієш мене?

Художник стояв глибоко зворушений.

— Ти їхала так далеко з тим, щоб мені сказати?

— Так.

— Ійнечі, добра моя, хороша! Кого мені стерегтись, може скажеш?

— Усіх стережись, і добре. Утікай, кажу тобі ще раз. Утікай, бо — смерть.

— Добре, Ійнечі!

— Скоро поїдеш?

— Скоро.

— Будь здоров! Прощавай!..

Вона повернула коня назад. Художник ухопив її руку.

— Що ж я тобі на пам'ятку залишу?

— Нічого не треба. Таню не забудь.

— Ійнечі!..

Поки Ломов опам'ятався, Ійнечі була вже далеко. Стояв здивований, розгублений. Маса вражінь, що звалились так несподівано цього вечора на його голову, гнула своїм тягарем до землі. „Таню не забудь?" Навіщо вона це сказала? Чи знає вона що? Що робити? Куди йти тепер?

Не знав куди податись. Та, в чиїх очах горіло щастя при появі його, погнала його, як підлого зрадника, як боягуза. Вхід до неї був закритий. При самій згадці тієї сумної сцени лице йому пашіло соромом.

„Не забудь Таню..." — шуміло в ухах.

Куди мені податись? — думав він. — До цієї бідної хатки, де живе безконечне щире кохання, чиста душа, упасти на коліна, благати пробачення, чи втікати туди, в столицю, де чекає холодна, владна пані, страшна в своїх ревнощах, мстива й нелюбима?"

Стояв посередині... Перший раз у житті стояв на роздоріжжі.

Як кам'яний стовп серед дороги, бовваніла в тумані його постать. Не міг рушитись з місця. Незримі шнури в'язали його до землі. Нарешті шарпнувся, як кінь, що всією силою зрушує важкого, навантаженого воза, і, хитаючись, подався до села. Ноги отяжіли, ледве пересунув їх, як старий дід. Поки дійшов, стало вже темно. У вікнах Таніних горіло світло.

Проходячи повз двір інтернату, художник відчинив хвіртку і заглянув до середини. У кімнаті інженера світилось. Те, що Манченко вдома, здивувало художника чимало.

„Невже він удома? — подумав Ломов. — Не ходив ще „прощатись", чи вже вернув?".

Розмову з розумною чутливою людиною він вважав за найкращий бальзам для своєї хорої душі, а до того

йому було страшно цікаво, як розв'язався інженер із своєю настирливою Дульцінеєю. Хотілось розказати свою біду та попередити інженера, що і йому зогрожує небезпека, про яку довідався від Іїнечі.

Постоявши хвилину перед хвірткою, ввійшов у двір. Вікно інженера було відчинене, і сам інженер, зваблений рипом хвіртки, виглянув через вікно.

— Ви, майстре? — спитав він весело.

— Я, — ледве чутно відповів художник.

— Так швидко? Не сподівався! Заходьте!

Але художник не хотів заходити.

— Я прийшов за вами, хотів, щоб зайшли до мене.

— А хіба не все 'дно, хто до кого? Сталось що хіба?

— Розкажу вдома.

— Ви мене інтриґуєте, майстре.

— Боже збав, і не думаю. Ви вже зібрались?

— Я вже. Я хочу позавтра виїхати.

— Прекрасно. Я от буду збиратись і вам дещо розповім. Зайдете?

— Зайду, зайду з охотою, тим більше, що мені вже нічого робити. Я просто хотів лягати спати, хоч спати абсолютно не хочеться. Така ніч сьогодні, яка буває тільки раз на рік, а може раз на все життя. Але це романтика, правда?

— Ви зачекайте секундочку, майстре, я тільки позав'язую ці пакуночки, а щоб вам не було нудно, будь ласка, я вгощу вас листом, і тут до речі, і в цьому зреваншуюсь. Лист, як кажуть, що нада.

— Вам буде видно? — спитав.

— О, так. Цілком видно. Що ж пише ваша дама?

— Прочитайте, прочитайте, розповісти тут не вдасться. Можете наголос, я ще раз з приємністю послухаю.

— Так ось чим пояснити ваш романтичний настрій.

Художник розгорнув листа і, наткнувшись зразу на заголовок, почав непримушено сміятись.

— Читайте, читайте!

Художник почав читати:

„Зневажений мною інженере!"

— Стиль, стиль! — вставив інженер.

Художник, потакнувши головою, читав далі:

„Ніколи не думала я, що ви людина з освітою, інженер і в додаток партієць, а така наволоч..."

Художник знов перервав читання.

— Вступ прекрасний, — сказав він, блискаючи зубами, — лист, певно, буде цікавий. Треба продовжити насолоду.

Він вигідніше оперся на підвіконник, так що світло лямпи падало просто на папір.

— Це шедевр, — реготався інженер.

Художник читав далі.

„... Я просто не можу спокійно писати цього листа, бо гидка мені сама думка про вас, я дрижу на саму згадку. Але хіба можна було чекати благородного вчинку від такого хама, як ви? Тільки я, сліпа в своїх почутях, могла ідеалізувати таку мерзоту. Ви ж навіть не почервонієте, прочитавши ці рядки..."

— Вгадала, — сказав художник.

„...Ви будете сміятись, бо ви ж усюди, навіть у найважливіших справах і найповажніших, шукаєте елементу гумору.

„А я, дурна, мріяла про спільне життя з вами, готова на пожертви. Я думала силою свого кохання, нарешті — фізичним зближенням, примусити вас полюбити себе, але ви гидко використали мою слабість..."

— Зважте! Слабість! — вставив інженер.

Художник усміхнувся, і читав далі:

„...Хотіли сотнею карбованців спекатись мене за мою відданість і материнство?

„Я щаслива, що можу кинути вам, що я казала неправду. Я видумала цю брехню про вагітність, щоб переконатись, чи любите мене. Я не знала, що у вас не людська, а просто песяча психологія. Тепер я переконалась,

що це так. І це ви вдавали такого невинного? Це ви робились таким чесним?! Ваші сто карбованців на аборт красномовніші за всякі докази, які б ви з вашою підлотою могли подати. Жалкую, що кинула їх вам у цілу, а не розбиту, пику. Не думайте, що це злоба обманутої, слабої жінки. Я глибоко презираю вас і, коли була б нагода, не забуду з вами порахуватись.

„Ну що ж, досить з вас? Думаю, що навіть забагато, бо вас словом не проймеш, надто грубошкурий. Будьте прокляті ви! Я не страждаю більше...“

Художник скінчив. Інженер чекав, що той розсиплеться сміхом, чекав, що він скаже на це, але Ломов мовчав.

— Що ж ви на це? — знетерпелився нарешті інженер.

Художник вимушено всміхнувся.

— Ви легко її позбулись, — сказав він поволі! — Я був би щасливий, коли б і в мене такий кінець.

Інженер здивовано підніс брови.

— У мене значно гірше.

— Не розумію.

— Збирайтесь швидше — зрозумієте.

Вийшовши з двору, товариші „нещастя“ подались до дому Ломова. Художник розказував по дорозі про пригоду з Танею, про клопіт, що так несподівано впав на його голову. Інженер слухав уважно, не перебиваючи. Йому жаль було Тані і досадно на художника. Іншим разом він міг би був його сильно докоряти, але, опинившись у подібному становищі, мовчав, не маючи чим крити.

— Ви ж могли того сподіватись, — сказав нарешті інженер.

— Чорт його знає! Якось ніколи не думав, що дійде, аж до того.

Художник голосно засопів, як завжди, коли йому псували настрій.

— Недосвідчена вона, бідна, — промовив інженер. — Жаль мені її, страшно жаль. Чого вам було туди пхатись? Вийшла б вона собі заміж за Теміра, і жили б, як живуть тисячі подібних їй, а тепер що?

— Не знаю, — сказав глухо художник.

— Женились би ви з нею, майстре. Їйбо, правда! Прекрасна жінка. Прекрасна пара. Були б щасливі все життя. Подумайте над цим. Ще не пізно.

— А та?

— Що та? Тій легше буде помиритись.

— Не кажіть. Та страшна. Я боюсь її. Та так легко цього б не забула. А, зрештою, хіба я можу виректись усього? Москви? А з нею я туди їхати не можу. Там мені кінець.

— Що ж буде?

— Не знаю. Мені треба звідси якнайшвидше виїхати, а там, чорт його знає, побачу.

Невдальці ввійшли до кімнати художника. Він відчинив вікно. Потім витягнув із шахви пляшку вина, чарки і поклав на стіл.

— Вип'ємо по одній?

Інженер не перечив.

— Вип'ємо за те, щоб більше не вертатись сюди, — промовив художник, допитливо дивлячись у вічі інженерові.

— Не вертатись?.. — спитав задумливо інженер. — Ні, коли мені дозволять, я верну сюди. Я роботи не кину. Я працюю тут на користь пролетарській культурі. Треба розложити вогонь у всіх кінцях Союзу, і він поповзе, як низовий у тайзі по сухому листю, захоплюючи щораз більшу територію, і нарешті, коли зійдуться всі вогні разом, бухне такий стовп, що його побачить цілий світ.

— Фантазер! Але вас приємно слухати.

— Гм! Жаль, що тільки слухати.

— Будете, значить, піонером алтайської культури?

— Пролетарської, — додав інженер. — Мені, як українцеві, може, і приємніше було б працювати на Україні, але мене післала сюди партія, дала мені таку відповідальну роботу, виявила стільки довір'я до мене, то чи міг би я, наприклад, працювати тут менше, ніж на Україні.

— Так, а чи повірять вони вам, що ви не з власної вини, не вив'язались з дорученого вам завдання?

— Як же ні? Я ж телеграфував до Москви після кожної невдачі і писав, і листи мав звідти.

— Вас закликають уже назад, чи з власної волі вертаєте?

— Я написав, що довше сидіти тут недоцільно, і мене покликали назад.

— То ви можете виїхати кожної хвилини?

— Авжеж.

— Тоді чудесно! Тоді можна вже думати й про підводу.

— Замовити не важко. Юнаяков обіцяв відвезти коли захочемо.

— Це гаразд. Так коли ж тоді, завтра?

— Позавтра, я думав.

Художник глянув на годинника.

— Так. Уже дванадцята минула. Так що це вже фактично і є завтра. У такому разі ми на Алтаї ще дві ночі і один день.

Під час того, як інженер і художник спокійно розмовляли за чаркою вина, на подвір'ї інтернату з'явились дві підозрілі особи. Вони пролізли через діру, яку тільки вчора хтось виламав у паркані, і обережно підійшли до хати, де мешкав інженер. Один з них взяв з-під паркану кола і підпер ним двері знадвору, другий такими самими колами підпирав віконниці на вікнах. Кілька хвилин вони ще покрутилися біля дому і зникли у тій самій дірі, якою ввійшли. Собаки нового ще не було, а старий, що з часів останньої пожежі ходив із сторожем, вірний друг його, згинув учора, не знати, з якої причини.

Глянувши ще раз на годинника, інженер встав, щоб іти додому. Але раптом якесь незрозуміле сяйво вдарило у вікно. Гість і господар не надумуючись вибігли надвір. Тут вони почули людський крик, що вилітав з подвір'я інтернату. Це був крик сторожа. Інженер пізнав його голос відразу. У тому ж місці, звідки вилітав крик, стояв

вогняний стовп і хмари чорного диму. Небо покрила червона заграва і освітила околишні гори.

— Це ви горите, — сказав схвильований художник, — я забув сказати. Ійнечі була і радила берегтись, бо на нас є змова.

Інженер стояв, як закам'янілий.

— Чого ж ви стали? — збудив його художник, — біжимо.

Інженер і художник, голосно волаючи на рятунок, побігли на пожежу.

Поки приятелі добігли до дому, то він уже ввесь стояв у вогні. Дах провалився, і крізь чорний отвір бухало червоне, безпощадне полум'я, воно шуміло, сичало зловіще, як стадо тисяч гадюк. Червоні вогняні язики висувались на всі боки, шукаючи, кого б ще лизнути, і не зустрінувши нічого, лизали чорну ніч. Раптом, як на зло, подув ранковий вітер. Виповз із мокрої білої Катуні, як вуж, підповз догори і дунув у вогонь. Вогонь стрепенувся. Чорний дим заклубився хмарами і, відділившись від полум'я, полинув під небо. Раптом загуло щось, затріщало, звуглілий дім розсипався, як паперова коробка, чиї стіни не витримали внутрішнього напору.

Полум'я весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дує. По стіні, що проти нього, побігли вогники, як морські хвилі. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щури, побігли на покрівлю. Чорна, стара покрівля вмить зацвіла вогняним квітом.

Купа жінок і чоловіків, що повибігали з найближчих хат у самих сорочках, босі, так, як спали, підняли вереск. Художник та інженер бігали, як божевільні, суетились, організовували рятівничу дружину, закликали до роботи, але безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, але вода в такій кількості була лише каплею

в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвін на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпучливі звуки полинули в село благати рятунку. Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці. Вийшовши, довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу. Прибігли й дачники, що в невеликій кількості залишились ще, поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, звабленні полум'ям і загравою, прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Інженер зорганізував рятівничу дружину з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він знав, що з ними багато не зробить. Видавши відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь рятувати машини, знаряддя ремісничі, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень. Удвох з художником виносили вони швальні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибіг Іван Макарович і Таня. Тепер стало відрадніше. З'явилось двоє активних людей. Інженер поставив зараз Івана Макаровича на місце — захищати від вогню клюб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. Через кілька хвилин появилися на даху місцеві вчителі, секретар аймацької ради, секретар осередку і кілька комсомольців. Вони на команду інженера покрили ряднами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви. Інженер влаштував конвеєрну подачу води з Катуні. Він вишикував дві шеренги з чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідтам порожні вертали через руки жінок.

Таня брала в рятунковій акції найактивнішу участь і рівночасно стежила за геройською роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму, вони бігали,

кричали, видавали розпорядження, і всі їм корились, усі їх слухали... Через них тільки вогонь дальше не пішов, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли до тла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер вирішив піти спочити. Цілу ніч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав він у художника, бо його постіль, одежа, як і всі роботи, крім записів, що були з ним, пішли з димом. Він пильно шукав художника, але того не було ніде.

„Невже він сам пішов?" — подумав інженер і змучений поплентався до його кватирі. Нарід уже порозходився, залишилась тільки групка сторожів із комсомольців і молоді, що дбала за те, щоб огонь дальше не перекидався. У хлопців появилися заступи, лопати, і вони згортали вугілля і недопалені балки на купу.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що вулицею пішли вперед дві постаті: жіноча й чоловіча. У них він легко пізнав художника і Таню. Побачивши їх разом, здивувався не мало, бо після оповідання художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

„Бідна Таня — погадав він. — Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще шукає від нього? Ще порції брехні? У цьому він не поскупиться".

Йому було досадно на художника. Навіщо було починати, заходити так далеко, коли не було ніякої гадки бути разом, коли там, у Москві, чекає друга.

„Не може бути, щоб він не обіцював їй нічого. Не може бути, щоб вона не пам'яталась і йшла на все, не маючи ніяких перспектив. А може, він розпалив її дівоче серце і воно згоріло для нього?"

Він раптом пригадав тьотю Грушу, і йому зробилось досадно й на себе.

„Я не винен, — виправдувався він перед собою. — Тут справа цілком інша. Це інтриґанка, яка шукає тимчасової розваги, якій потрібний був „дачний муж". Правда, вона була б не від того, щоб його затримати на довше, але зірвалось..."

Думки ворушились мляво, як і ноги. Він насилу доплентався до дому художника, вмився і ліг упоперек ліжка. Він аж тепер почув страшну втому в усьому тілі. Очі злипались, його морозило від невиспання і втоми.

Встав, щоб узяти пальто художника, і заточився як п'яний.

Накрившись, почав дрімати. Йому марились недавні події. Перед заплющеними очима палахкотів вогонь, клубився дим, гинули в огні його пляни... Ось він бачить, як береться вогнем його валізка, а з неї повзуть і в'ються струмки диму, як гадюки.

„Уся робота пропала" — думає крізь сон інженер. А з диму виринає злорадна постать тьоті Груші і каже: „Відкинув мене, як щось непотрібне, а я могла врятувати тобі все. Послухав би, поїхав би зі мною — і цього б не було..."

„Пропало" — знов каже він тьоті Груші, але чує, що краще, що все згоріло, ніж він мав би їхати з нею.

— А може, ще не все пропало? — чує чийсь голос над вухом.

Він зривається, розплющує очі і бачить перед собою художника. Серце б'ється сильно, мало не вискочить.

— Ви б роздягались і лягали по-людськи, — каже художник.

— Вставайте, ми вдвох примостимось якось.

Інженер встає покірно, як заспана дитина, і сонно виправдується:

— Я не чув, коли ви ввійшли, — каже, скулившись і дрижачи з холоду.

— Тут був Іван Макарович. Хотів запросити вас до себе на ніч, але я сказав, що ви заночуєте в мене. Завтра вони прийдуть вас потішати.

— Хто „вони"? — не розуміє інженер.

— Таня і її батько.

Інженер дивиться непритомними очима і ніяк не може зловити думок.

— Ви помирились? — питає він, сам не розуміючи, чи запитав упопад.

— Як вам сказати? — відповідає Ломов. — Не помирились, але вона, видно, не може довго гніватись, має ще якісь надії, а може...

Художник щось нудно розказує, а інженер не може дочекатись, коли він скінчить.

— Завтра розкажете, як виспимось, — перебиває він і чує, як проти його волі злиплись повіки. Він пробує ще раз розплющити їх, але даремне.

Через кілька хвилин вони обидва хропли на всю хату.

Перед вечором прибув до Чемала слідчий з кількома кінними міліціонерами з Улали.

Іван Макарович, побачивши військові коні перед аймацькою радою, поспішив туди.

Слідчий, той самий, що збирав недавно покази на доктора Теміра, сидів стомлений на кріслі, покурюючи цигарку, міліціонери ж сиділи на довгому ослоні під стіною і ліниво розмовляли.

— Ви знов у нас? — сказав Іван Макарович, простягаючи руку слідчому. — З приїздом вас!

— Спасибі, — відповів втомлено той. — Погано ви стараєтесь, Іване Макаровичу. Колись цього у вас не бувало

Іван Макарович зіщулився. При чому тут він?

Привітавшись із слідчим, Іван Макарович поздоровкався до міліціонерів і сів на вільного стільця.

— Що у вас тут робиться? — Спитав слідчий. — Ваші чемальські контрреволюціонери активізуються?..

— А що я зроблю? — оправдувався Іван Макарович, неначе він був тут винен.

— А ваші дачники ще не поїхали — спитав слідчий.

Збираються їхати. Я рад, що нарешті доказана невинність нашого дорогого доктора Теміра.

— Ми не сумнівалися в його невинності, — сказав слідчий.

Все ж таки ви його взяли.

А що ж він міг зробити? — Після показів тієї дами він мусів його арештувати, алеж його негайно випустили, себто перевезли до цивільної лікарні і оточили найбільшими стараннями і найніжнішою опікою.

— Він уже одужав?

— Цілком. Довідавшись про пожежу, хотів навіть їхати з нами. Але лікарі затримали його ще на кілька день.

— Уже так? Значить, стан здоров'я цілком задовільний?

— Не турбуйтесь — майже цілком. Є ще маленькі рани, алеж ви знаєте, що рани від опеків дуже поволі гояться. Ви були під час пожежі? — спитав.

— Був. Коли б не дачники, згоріло б усе. І школа, і клюб. Тільки через них ці два будинки вдалося відстояти. Можна сміливо сказати, що це вони їх врятували.

— Що ж згоріло?

— Учительський будинок, де мешкав інженер і майстерня.

— Усе це через нього сталось, — промовив раптом старий алтаєць, що непомітно, мовчки сидів у кутку і, здавалось, не звертав уваги на розмову. Був це чисто одягнений дід, з молодими проникливими очима. Очі присутніх звернулись до нього.

— Чому ви так думаєте? — спитав слідчий, зацікавлений дідом.

— Його не люблять, — сказав дід понуро.

— Хто не любить?

Старий зам'явся.

— Алтайці не люблять.

— Які алтайці? Хто? Не можете назвати, хто саме?

— Усі не люблять — і старі, і малі.

— І ви теж не любите? — спитав лагідно слідчий.

Дід зразу не відповів. Він кляв себе за те, що почав цю розмову.

— Мені байдуже, — сказав по хвилині.

— За що ж не люблять цих дачників алтайці? — почав нечекано свою роботу слідчий, радий, що є вже за що зачепитись.

— Не знаю певне, — бовкнув старий.

— Як то не знаєте? Ви кажіть, що люди кажуть.

— Люди різне кажуть, — почав він, оживившись, ламаною руською мовою. — Одні кажуть, що руські хотять знов заселяти гори, а нас вигнати звідси.

— А другі?

— А другі... що вони хочуть копати золото в горах.

— А ви цьому вірите?

— Як не вірити? Сами бачили, є свідки, що бачили, як той, що жив у спаленій хаті, ходив по горах, щось міряв, чогось шукав.

Слідчий радів, що без зусиль знайшов свідка, а може, і замішаного в це незвичайне злочинство. Покази діда він старанно почав записувати і тим увів діда у велике заклопотання. Дід не рад був на себе за свою говірливість і вирішив мовчати.

— А нащо ж вони спалили будинки, добро народне, вони ж хотіли школу спалити і позбавити сотні дітей змоги вчитись, вони спалили майстерні, де вчились діти алтайців. Не скажете, чого це так?

— Не знаю, — буркнув алтаєць.

— А не знаєте, хто це зробив? Хто брав участь у тому чорному ділі?

— Не знаю, — бурчав глухо алтаєць і встав з лави, немов закриваючи тим дальші дискусії.

— Ви арештовані, — сказав несподівано слідчий.

Один міліціонер устав з лави і підійшов до діда.

— За віщо? — схопився старий.

— Це ми вам потім скажемо. Відведіть його до другої кімнати, — сказав до міліціонера слідчий, а ми допитаємо ще декого.

— Хто він? — спитав слідчий у секретаря, як тільки алтаєць вийшов.

— Наш місцевий багатій. Він тут заходив лаятись за неправильно наложений податок. Син його — бувший бандит, що воював колись із Кайгородовим проти червоних. Може, чули? Тріш його ім'я. Чоловік не дурний і проворний. Йому пальця в рота не клади — відкусить, хоч і зубів не має.

— Пішліть негайно за сином! — розпорядився слідчий.

Тільки секретар вийшов надвір, щоб післати за Трішем, як до кімнати ввійшли інженер і художник. За ними післали були раніш.

Слідчий радісно привітався з ними і просив сідати.

— Чув про ваші подвиги, — сказав він весело.

Інженер приязно всміхнувся.

— Це майстер доказував чудес, — показав він на художника.

— Обидва герої, — поспішив Іван Макарович, — їм ми завдячуємо те, що вціліла школа й інтернат.

Але, мабуть, і пожежу нам завдячуєте?—спитав інженер.

— Чому? — здивувався слідчий.

— Ясно чому! Не будь нас — не було б і пожежі.

— Ну, знаєте, це так само, якби сказати, що не будь сірника — не було б і вогню. Ні, це не те. Усе треба завдячувати некультурності нашій, — боронив Іван Макарович, — люди не розуміють, що вони хотіли добро робити.

Багато ще тут праці треба, щоб вони уяснили собі значення вашої роботи.

— Я думаю, — почав слідчий, — що тут чиясь звичайна контрреволюційна робота. Тут ясно видно чиюсь агітацію. Не може ж бути, щоб у всіх зародилась зразу одна думка. Це, що казав отой заарештований алтаєць, повторюють усі, на території всієї країни. Це я чув при першому слідстві в справі доктора Теміра.

При слові „Темір“ художник скривився, немов проковтнув цю гірку пілюлю, але цього не помітив ніхто, крім інженера.

— Я гадаю, що підпал зробив не чемалець, — сказав слідчий, запалюючи цигарку. — Як ви думаєте? — моргнув він на інженера.

Тут важко було сказати, чиї здогади правдивіші. Інженер погоджувався із слідчим, але не зовсім. Він певний був, наприклад, що підпалом керував хтось із Чемала. І за це він міг би голову дати. Йому, як не тутешньому мешканцеві, важко сказати, хто саме, але що такий чоловік тут є, нема сумніву.

Слідчий дивився на Івана Макаровича.

— Ось хто, — сказав він, коли інженер скінчив? — Ось хто знає. Ви, Іване Макаровичу, нікого не назвете з таких підозрілих?

Але Іван Макарович заперечив. Він не знає і не догадується навіть. Як прийде Тріш, його можна випитати, він певно щось скаже.

— На нього є підозріння? — спитав слідчий.

— Не то що підозріння, а чоловік він якийсь непевний.

— Я маю деякі відомості, — сказав художник, що досі мовчав. Усі здивовано звернули голови до нього.

Художник розповів, що йому сказала Іінечі. Він не назвав її імени, а сказав, що за селом, куди він вийшов прогулятись, під'їхала до нього верхи якась дівчина чи жінка і веліла берегтись. Він пригадує, що бачив ту жінку в Аносі.

Повідомлення художника справило велике враження на всіх.

Як її ім'я і хто вона, він не знав, але радив шукати винуватців перш за все в Аносі, а потім на заїмках, що недалеко від Аноса, бо звідтам виходять усі нещастя. Він пригадав свою хоробу, напад на лікаря і повторив ще раз попередження Іінечі. Художник говорив обережно, не називаючи нічиїх прізвищ, але більшість присутніх зрозуміла, про кого йде мова.

— Треба просто їхати в заїмку й арештувати Натруса, — вирішив слідчий. — Це не завадить, і я певний, що помилки не буде.

У цьому ніхто не сумнівався.

— Прихопіть і Мабаша за одним заходом, — сказав художник. — Це теж рідка пташка.

— Іван Макарович тепер уже певно догадався, що то за жінка приїжджала до художника, але не подав ніякого виду. До художника він чув нехіть і певну ворожість за власні кривди, за кривди, заподіяні його дочці. Учинок Натруса він, безперечно, вважав за шкідливий і ворожий, але йому боліло те, що саме художник видав його. Таж такі, як він, первопричина всіх бозпорядків, а він помагає карати за них людей, жорстокою рукою мстячи за себе.

Коли секретар увійшов до кімнати, всі вичікуюче глянули на нього.

— Нема Тріша, — сказав він. — Недавно кудись поїхав.

— Значить, утік, — сказав слідчий. — Тепер нема сумніву, що дід у спілці з ним.

Написавши протокола із свідченням художника та інженера, слідчий встав і почав складати папери.

— Вечерком, як смеркне, ми виїдемо в Анос. Погодуйте ж, товариші, коні, — звернувся він до міліціонерів.

Корм для коней був приготований заздалегідь, і міліціонери вийшли надвір із секретарем. За ними подався Іван Макарович.

— Ви скоро виїжджаєте? — спитав слідчий, коли вони залишились утрьох.

— Ми з майстром їдемо завтра, — відповів інженер.

— Жаль.

— Ми ж вам більше не потрібні. Що ж ми вам більше скажемо?

— Подивились би завтра на вашого ворога.

— А ви думаєте, що завтра його зловите?

— Я певний.

— А я навпаки.

— Почекайте — побачите.

— Ми вже краще почитаємо в газетах, — сказав художник Ломов.

Бачачи втому на лиці слідчого, приятелі попрощались з ним і вийшли надвір.

— Завтра як ніколи треба виїхати, — промовив художник, опинившись за дверима.

— Чому саме завтра?

— Сьогодні почнеться погоня за злочинцями, і вони будуть так зайняті собою, що не зможуть напасти на нас у дорозі.

— Майстер боїться, як я бачу. Ви думаєте, що вони нападуть?

— Без сумніву. Не могли ж вони покинути розпочатого діла, що так до речі не вдавалось.

— А мені це не прийшло на гадку.

— Отут то ваша безпечність нічим не мотивована і непотрібна, ваше ризикування життям. Так що не треба пропускати нагоди, а краще зайдімо до Юнаякова, хай завтра везе.

Інженер погодився без заперечень.

— Тепер мені вже тут нічого сидіти, — сказав він, пригадавши, що тут він уже нічого не має. Не то що даху над головою, але і сорочки зайвої.

— Тим більше, — ухопився художник. — Їхати негайно.

— А досадно, — сказав сумно інженер, — скільки праці пропало?!

— Вам уже відпала охота сюди вертати?

— Верну.

— Та що ви?

— Початого діла я не кину. Може, і з вами тут побачимось?

— О, ні. Я вже маю досить.

Приятелі спинились перед домом Юнаякова.

Кам Натрус сидів у своїй юрті насуплений, суворий, як голодний пугач. Огонь, що палахкотів на середині, освічував його грізне обличчя. Малі блискучі очі встромились в одну точку. Він здається, не помічав свого

гостя, що скулившись сидів боком до вогню. Коли б він не рухався і не дрижав, як мокрий пес, можна б було погадати, що це просто купка лахміття, накрита круглою шапочкою, з-під якої виглядає чорна тоненька кісочка, як корінець засохлої петрушки. Але він увесь час у русі. Він шморгає носом, пихкає маленьку люлечку і зідхає, а кісочка за кожним його рухом підскакує на згорбленій спині. Огонь нарешті припікає в один бік, і гість повертається до нього передом. З лахміття визирає маленьке жовте, зморщене, як печена ріпа, лице, довгасте, віспувате, без заросту, із скісними широко розставленими очима, що зосереджено дивлять в мідяну люльку, як сорока в кість.

Кісочки не видно було тепер, але так само, як вона, дрижить кілька волосків, що казна для чого примостились на самому кінчику бороди.

Чоловічок тільки на вигляд такий байдужий, а насправді, він думає: він сильно хоче, щоб кам перший відновив перервану розмову, бо самому страшно починати, а кам мовчить вперто, і, дивлячись на обличчя його, здається, що він не заговорить ніколи.

Гість, мабуть, те саме чує, бо раптом сильно метушиться, скімлить, як змерзле щеня, і з очей йому капають сльози.

— Поможи, — скрипить він жалісно, як немазане колесо, і дивиться в очі покірно, щеням.

Кам зустрічається очима з його поглядом, змушує ними гостя спустити очі і сам поглядає на нього згори довго, з обридженням і презирством.

Гість в'ється під камовим поглядом, як вуж, придавлений палицею.

— Поможи, — благає він.

— А ти помагав мені? — питає кам.

Він цідить кожне слово крізь зуби, як сир через густий мішок, і слова розбризкуються, як краплі сироватки на дні миски. Чоловік дрижить від них.

— Чим же я міг помогти? — молить він. — Знаєш, який я бідний?

— Раз бідний, так мовчав би. А то ні, і йому треба своє слово сказати. А як припекло, то прийшов? — Нечиста свиня.

— Я ж і не казав нічого такого. Я казав, що бідному нема чого багачів підтримувати, що ситий голодного не знає, а про вас, хай мене Ерлік скарає, не казав ніколи нічого.

— Не казав?!

— От щоб я з цього місця не встав, — клявся гість.

Кам важив, чи правду він каже, чи ні. Важив довго і мовчав.

— Вилікуй, — почав знову молити гість. — Один він у мене на світі. Хто догляне мою старість? Вилікуй і бери що хочеш. Буду тобі служити вірно. Що захочеш, зроблю.

Кам кинув на вагу сказане — переважило. Подобалось йому. Був задоволений, що має нову жертву в руках, але відразу не хотів цього показати.

— Ти погана людина, — сказав він повагом, несподівано для гостя. — Ульгень віддав тебе Ерлікові, а Ерлік не хоче нічого зробити для тебе.

Слова кама ще нижче прибили до землі згорбленого чоловічка.

— Обіцяй йому коня не весні, — кинув слова, як останній рятунок.

Кам вишкірив гнилі зуби.

— Довго ще чекати, — сказав.

— А що ж я зроблю? Дав би зараз — немає. Усе забрали злі духи. Одно лошатко лишилось. Може, воно підросте до весни, тоді й бери. Тепер, сам знаєш, воно не годиться.

— Ну добре, — мовив кам, — попробую попросити бога, але чи вийде що — не знаю. Ерлік — бог впертий, а коли вже завзявся, то його треба довго просити. Давно твій син хорий?

— Давно, батечку. Ще з весни. Щось трапилось з очима. Думали від диму, але де там.

— Чого ж ти не приходив досі?

— Та я...

Старий захлинувся, заковтав слину і замовк.

— Кажи! — наказував кам. — Я все знаю.

— Та порадили, так я повів...

— Ну що ж, поміг?

— Поміг, зразу стало легше, але треба було дальше лікувати, а тут з ним самим нещастя скоїлось.

Кам вдав, що не розуміє, про що мова.

— Яке нещастя? — спитав, не дивлячись на чоловіка.

— Та, кажуть, хата зайнялась, а Темір бери її рятувати. Попікся і сам зліг. У лікарні, кажуть, тепер аж в Улалі.

— А ти почекав би, доки вийде.

— Ой, не можу я чекати, — заплакав старий, — Дитина сліпне. Поможи, врятуй мені сина.

Він раз-по-раз кланявся, сидячи, камові в пояс і повторяв свої мольби, а на брудному обличчі часті сльози вижолобили два рівчаки до самої борідки.

Кам, видно, розм'як. Недавня суворість сповзла з його лиця, як чорна хмара зі скелі.

— Лікарства готового я не маю, — сказав поважно кам, — але дам тобі раду, де його дістати і як приготовити.

Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово, як та краплини води. А кам, дивлячись у вогонь, казав:

— Найкраще лікарство на очі робиться з птаха тас-куш, з його крил. Треба тобі насамперед убити цього птаха. Як уб'єш, вирвеш з його крил найгрубші пера і настружиш у посуд. Доллєш туди масла і звариш. Як вистигне, мастнтимеш очі. Це лікарство має помогти.

Чоловічок повторяв за камом упівголоса кожне його слово, а як кам скінчив, він знов поклонився йому в пояс.

Кам, дивлячись у вогонь, не звертав уваги на його поклони.

— Коли б це не помогло, — продовжував він, — а це може бути, бо ти вже лікував свого сина у лікаря, пускай в очі порошок: тинь-ду-тана називається. Знаєш?

— Знаю, тинь-ду-тана, знаю, — закивав головою чоловічок.

— Так ось порошок. Це лікарство добре. А коли б і це не помогло, доведеться чекати до зими.

— До зими? — чоловічок так злякався, що навіть забув поклонитись і сидів, як поражений громом.

— До зими, — тягнув безжалісно кам, — тоді треба шукати гнізда птаха рамези, а в його гнізді бурульок. Знайдеш їх — відтаюй і пускай в очі. Ті вже і сліпому поможуть.

Заледве він вимовив останні слова, як перед юртою залопотіли кінські копита. Кам змішався і вмить зірвався на ноги, як сполошений звір, що лежав у барлозі.

— Іди вже, — сказав він до гостя, — іди і роби, що кажу, а я поговорю з духами.

Чоловічок встав, і його маленька яйчаста постать покотилась до виходу, але при виході зіткнулась з Трішем. Пропустивши нового гостя в юрту, чоловічок оглянув його з ніг до голови і зник за дверима.

Тріш грізно подивився йому вслід, вичекав, поки той відійде дальше, а щоб упевнитись, що він не підслухує, виглянув за ним надвір. Та чоловічок вже далеко закотився від юрти.

Кам Натрус не спускав допитливих очей із свого нового гостя. Він не чекав сьогодні Тріша і чув, що його очі під насупленими бровами не ворожать добра. Почував, що приїзд його був недаремний.

— Чого мовчиш? — спитав кам.

— Утікай! — випалив Тріш замість відповіді.

Камові заграла на вустах зла іронічна усмішка.

— Що знов? — спитав він без видимого збентеження.

— Міліція в Чемалі.

— Міліція? — перепитав кам.

Тріш блиснув очима.

— Міліція. — Не знаю, чого ти дивуєшся? Ти, певне, не сподівався? Через пару годин вона приїде за тобою.

Кам зареготався, аж задрижали стіни юрти, і перервав сміх, зустрівшись з Трішевими очима. Очі Трішеві не подобались камові, як і його тон. Таким тоном він з ним не говорив ніколи. Спершу він прийняв його тон і повідомлення за жарти, хоч і рідко чув його жарти. Але тепер переконався, що до жартів далеко. Тріш сильно хвилювався і насилу стримував хвилювання. Видно, і йому грозило таке саме нещастя.

Кам спитав:

— А ти? Що ти робитимеш?

— І я мушу через тебе втікати, — сказав незадоволено Тріш, — а ти регочешся.

І це зауваження було грубе і било по самолюбстві.

— Що там таке сталось? — спитав суворо кам.

Тріш розказав, що приїхала міліція із слідчим, що заарештувала його батька і посилала за ним, але він встиг утекти, щоб попередити його.

Кам сів у задумі на землі. Він часто засмоктав люльку і густо заплював у вогонь.

— Нам нічого втікати, — сказав кам надумавшись. — Нас ніхто не бачив при цьому.

Тріш скривив губи в іронічну усмішку.

Не бачив? Ти б послухав, що кажуть у Чемалі. Ти б послухав! Ти сидиш собі тут і нічого не знаєш. Там уруси, як оси, гудуть, а наші за ними. На тебе валять усю вину за пожежі. Вони кажуть, що тобі дорого доведеться платити за майстерні, за шкоди, що ляжуть тягаром на село.

— Чому тільки мені?

— А кому ж ще?

— І тобі.

Тріш скочив на ноги.

Он як?! Так винен він, Тріш, і більше ніхто?!!

Кам сидів по-давньому, з підігнутими ногами, не звертаючи уваги на злість і хвилювання Тріша.

— Ти підпалив, — сказав спокійно кам.

Тріш кинув у кама дикими очима.

— З чиєї намови? — просичав він.

— Ти не маленький, — сказав не хвилюючись кам.

Тріш заскреготів зубами.

— Так ти такий? Ти бунтував нарід, підпалював, посилав на убивство, а тепер хочеш звалити вину на інших, на тих, кого ти купив своїми намовами, обіцянками? І ти хотів ще, щоб за тобою пішов нарід! Ти дивувався, чому він так кволо рахується! Та він зрозумів тебе швидше, ніж я. Він розумний, не послухав твоїх закликів. Ти мене тільки зловив і Мабаша. Тепер ти залишишся сам, бо ти боягуз. Але знай же, гаде, я порахуюсь з тобою.

Тріш так близько підсунувся до кама, що цятки слини бризкали йому в лице. Кам, видержуючи його дикий погляд, мацав руками довкола себе, шукаючи ножа. Та Тріш зрозумів його рух, і, поки кам опам'ятався, Тріш копнув його ногою в груди, і кам повалився на землю. Поки він встав і вибіг надвір, то Тріш уже скакав конем назад.

Дорогою до Бійська їхала запряжена парою коней підвода, а на ній, крім візника алтайця, — два чоловіки одягнені в европейські одежі. Попритрушувані пилом, стомлені довгою триденною дорогою, вони сиділи мовчки, похнюпившись, і немов дрімали. Дрімав візник на передку і прокидавсь, здавалось, лиш на те, щоб час від часу підігнати мокрі від поту коні, не менше втомлені від людей, що сиділи на возі. Був уже кінець серпня, але день видався надзвичайно душний, і сонце, хоч вже хилилось до заходу, припікало ще добре. На заході росла густа дощова хмара, затягаючи, щораз більші простори неба. Дощ був неминучий, і показувало, що випаде

не малий, бо цілий місяць дощу не було. Подорожні з тоскою поглядали то на хмару, то на дорогу, якій, здається, не було кінця. У хмарі глухо загриміло і по землі покотилась луна. Европейці глянули враз тоскно на хмару.

— Чи скоро кінець тій дорозі? — спитав чоловік у кашкеті, у якому, приглянувшись, легко можна було пізнати інженера. Питання було звернене до візника, але той не чув.

— Він спить, — сказав художник Ломов, що сидів поруч з інженером. — За три дні хоч кого заколише.

— Товариш Юнаяков! — крикнув інженер, — прокиньтесь!

Юнаяков прокинувся, оглянувся і закліпав вистрашеними очима.

— Далеко ще до Бійська?

— Мало-мало терпіння, однако, — сказав похапки візник. — Рахуйте по стовпах. від Шульгиного логу до Бійська сімдесят п'ять кілометрів. Скільки в'їхали? Читай на стовпі, — показав він кнутовищем на телеграфний стовп, що минаючи їх, сунув назад.

— Шістдесят дев'ять — сказав інженер, прочитавши запилену цифру.

Юнаяков швидко порахував.

— Ще шість кілометрів залишилось, — сказав він.

— А доїдемо перед дощем?

— Доїдемо! Н-н-о! — крикнув він на коні, і втомлені конята, вибиваючись із сил, побігли жвавіше.

— Тепер можемо сказати, що доїхали щасливо, — промовив художник, мимоволі оглянувшись на лісок, що вони тількищо минули. Тепер знов пішов рівний, як стіл, степ аж до Бійська.

— Тепер ми вже дома, — згодився інженер.

— От розстанемось і, може, ніколи більше не побачимось, — сказав художник, і в голосі його забреніла якась сумна нотка, що зворушила інженера.

— Чому? Хіба то так важко, живучи в одному місті, побачитись? Зайдемо один до одного, побачимось.

— Так заходьте ж. Ви мені стали страшно рідні.

— Майстер сипле компліменти, — усміхнувся інженер. — Воно вам, мабуть, тепер так здається. А там, заглибившись у власні інтереси, швидко забудете і не згадаєте ніколи.

— О, ні! не забуду, і без компліментів — ви ж не жінка.

— Та ніби. Я вірю, що зараз ви щирі. Ви одна з таких натур, що швидко прив'язуються і ще швидше забувають. Так і з жінками ви робите. Ви скоро закохуєтесь, добиваєтесь взаємности, запалюєтесь, невдачі розпалюють вас, підбадьорюють, спонукують до чиннішої дії, а одержавши „перемогу", ви знеохочуєтесь, і ідеал ваш стає вам тягаром. Я не помилився? Ви мені вибачте за дослідження вашого характеру. Може, ті дослідження такі невдалі, як мої роботи в горах?

— Навпаки. Вдалі і ці, і ті. Це, що ви сказали, правда. Характер у цьому в мене вбійчий, і я іноді ненавиджу себе, але що можна зробити? З характером родимось.

— Не кажіть. Характер виковує життя.

— Знов не я винен, а життя.

— Треба його гімнастикувати. Це повинна бути свого роду фізкультура характеру. Ми маємо розум на те і при допомозі його можемо доказати чудес.

— Коли б ми були євнухами, — сказав художник, — забуваєте, про „слабу плоть чоловічеську". Ви забули про чуття.

— Буржуазні забобони.

— Це тим гірше для вас, бо, значить, і ви не позбавлені їх.

— До деякої міри так.

— Ви давно в партії? — спитав несподівано художник. Інженер здивовано подивився на товариша.

— Чого ви так дивитесь? Не дивуйтесь. Я багато знаю комуністів, маю багато товаришів серед них, але ви якось не подібні до них.

— Чому? Я можу образитись.

— Ні, ні, будьте таким, яким ви є. Я вас не хочу образити, бо ви ніяк не заслуговуєте на те. Ви маєте у свойому характері таку масу додатних рис, що вони цілком заглушують ваші вади.

— Не помилились, — засміявся інженер, — ні.

— Це як людина, а як комуніст, ви немов стоїте окремо.

— Он як? Цікаво!

— Перш за все немає в вас почуття кастовости, замкнутости, чванства, у той час коли деякі з ваших товаришів замикаються у вузьке коло своїх інтересів, не визнаючи людей позапартійних у масі майже цілком за людей. Вони люблять підлиз, прихвоснів усяких, а людей, що мовчки, без крику помагають партії будувати соціялізм, вони не помічають. „Безпартійна наволоч“ — це був колись найулюбленіший вираз рядового партійця. Він виїздить на цій „наволочі“, використовує її знання, працю, і в той же час він не може погодитись, що часто неосвічена людина сумнівного походження, але з партійним квитком, вивчивши саму абетку комунізму, щоб показати свою силу і своє „я“, нівечить твої пляни, нівечить твою роботу, не даючи взамін нічого. Ви погоджуєтесь?

— Вам так здається, — почав інженер, та Ломов не дав йому виказати своєї думки.

— Ви не такий, — перебив він, — бо ви людина освічена, ви інтеліґент, якого слова так бояться комуністи.

— Ви, майстре, хватили, як кажуть, через край. Ми видно, з вами різно розуміємо слово інтеліґент, бо я не чув про страх перед інтеліґентом, навпаки...

— Чекайте, дайте мені висловитися. Я розрізняю дві категорії комуністів: перша й найнебезпечніша — це будуть

вискочки, що напором пруть у пани. Візьмімо, наприклад, якогось червоного директора. Робітник від верстату — любимий епітет, до речі — хоч він, може, і при верстаті не стояв, але, як кажуть, „парень ловкий“. Через рік дивишся, а це вже бюрократ, панок, він важно возсідає на м'якому кріслі в окремому кабінеті і грубо командує тим же робочим, хазяїном країни, не маючи його за людину, і інтеліґентом, не маючи його ні за що.

— Якщо і є такий, — перервав інженер, то ж сами кажете, що його походження сумнівне.

— Так, ви ж не заперечите, що серед партійців є чимало сумнівних осіб, яких ви ніколи не вичистите, бо вони невловимі.

— Г друга категорія комуністів: це робучі воли, що тягнуть безпросвітньо-тяжелезний вантаж партійної і іншої роботи, фізично не в силах виконати її як слід.

— До чого ж ви це кажете?

— А ось до чого: та перша категорія, той накип, руйнує всю роботу партії. І справді, робота повинна б швидше й успішніше розвиватись. Усі ж прийняли революцію й партію. І робітник, хоч він ще іноді ремствує, і селянин, хоч він ніколи ні з чого не задоволений і безсловесний, затурканий трудінтеліґент. Усі вони думають — революція наша, компартія наша, партія своя. Винятків можна не брати в рахубу, полівіння всього населення Союзу пішло стихійно. Тепер ніхто не чекає вже на інтервенцію, хіба ще беззубі буржуазні бабусі. Здобутки революції великі, але хиби, хай це царська спадщина, не зжиті досі, а їх, безперечно, можна було б поконати, коли б оті поконування не проводилось тими сумнівної якости людьми і не мали такого казенного характеру. Можна б згадати хоч ті кампанії, що відбувались раніш мало не щомісяця, як от кампанії за режим економії, за зниження цін тощо, які так, як виникали, так і зникали, не давши великих позитивних наслідків.

— Як то не дали? Дали величезні наслідки.

— Вони могли б дати, коли б у нас було менше шкурництва, а більше патріотизму, як у німців, наприклад. А чогось нема його у нас. Я вже говорив і не хочу повторюватись, що хтось підточує здоровий організм партії і основи революції. Мені здається, що саме та категорія абеточників, вискочків підточує їх. Глянеш з боку — і здається, що хтось свідомо робить всю руїнницьку роботу і не можна чи нема сили дошукатись його. Через таких, на мою думку, і кризи щомісяця нові, і яких їх тільки не було. Ви знаєте, мені їх не треба перелічувати, їх було багато. А все то цих криз, цих економічних неладів, що обурюють малосвідому часть населення, себто більшість населення, можна б уникнути. Це не розвиває, як ви знаєте, симпатій до влади, якій тих симпатій треба.

За десять років був час навчитись господарювати. Інакше хто понесе відповідальність перед поколінням?!

— Це не так, — сказав інженер. — Ваші думки в основі не вірні. Треба б заглянути глибше. Ми не хочемо стати колонією, ми хочемо власними силами піднести зруйноване війнами господарство, а це вимагає жертов. Ми перша в світі пролетарська держава, оточена з усіх боків економічною бльокадою, і життєздатність її видно вже з того, що вона тримається так довго, як не втрималась би за таких умов жадна інша влада, і росте. Росте! Чуєте? І не впаде. Період реконструкції, індустріялізації вимагає напруження всіх ресурсів. Але цікава ваша думка далі, що ви радите в цій справі?

— Не затирати безпартійної інтеліґенції, — сказав художник. — Це перш за все. Дати їй змогу працювати, довіряти їй і, ще раз скажу, треба виробити в робітникові і інтеліґентові більше патріотизму — це найголовніше.

— Що ж ви розумієте під „патріотизмом“? — зацікавився інженер.

— Це складна справа. Її не розкажеш у двох словах, але прошу, грубий приклад: наш робітник, пан становища, господар держави, подивіться, як він працює. Він робить, щоб день до вечора. Йому байдуже про якість продукції, що він виробив. І звідси крики, що все радянське погане. Німецький робітник працює інакше, він робить свою роботу так, щоб не тільки він, але його нація не соромились за неї, щоб кожний знав, що цю роботу зробив німець. Ви скажете, що він це робить під гнітом свого буржуазного хазяїна, але мені здається, що це не цілком так. Ми мусимо виробити в нашім робітнику замилування до праці на користь Росії...

— Пролетарській державі, — перервав твердо інженер.

— Мені це майже однаково.

— Це я давно знаю... Але, коли прийняти моє формулювання, то ми й робимо те, до чого ви прагнете. Ми хочемо, щоб дійсний господар країни, пролетар, почував себе за такого. Ми ж боремось за культурну свідомість робітничої маси. Ми знаємо, як і ви, що без тієї боротьби на культурному фронті, без боротьби з пиятвом, з прогулами, з релігією, з халатністю не можна здійснити завдань, що стоять у галузі соціялістичного будівництва, і це не тільки в місті, але й у селі. Реконструкція сільського господарства, поширення кращих культур, тракторизація, нарешті — втягнення в апарат держави мільйонів робітників і селян, оце тільки знищить ті хвилеві труднощі, що в нас, не заперечую, ще є.

— Коли воно буде? А втягни ви з самого початку в апарат інтеліґенцію — робота пішла б успішніше...

— А хто саботував з самого початку? Може, це художникам і не обов'язково знати, але це так — сама інтеліґенція звільнила нас від себе... Та це, мабуть, і краще, бо вона, чи не довела б революцію до загибелі?

— Чого ж ви так вороже настроєні?

— А мало було прикладів в історії? Чи мало їх і тепер на кожнім кроці? Ви чули щонебудь про донбасівську контрреволюцію?..

— Це пережиток, — замахав руками художник. — Це виняток. Це робота буржуазних спеців. Ви знаєте, яке було обурення після того інженерів радянських? А врештою, у такій великій сім'ї не можна бути без виродка. Я вам назву членів партії контрреволюціонерів, розтратників, ґвалтівників, бюрократів, але це не значить, що вся партійна маса така. Безпартійних більше — і більший відсоток злочинств. Безпартійна інтеліґентна маса хоче працювати, вона має силу, але вона вимагає довір'я до себе, бо без цього не може бути продуктивної праці.

— А хто ж їй не дає працювати? Товаришу, працює вона і довір'ям користується, але це не значить, що ми маємо обмежитись тією інтеліґенцією, що в нас є, що не маємо втягати в державний апарат мас із пролетарського середовища. Розуміючи політику партії, ви не повинні були заводити розмови на ту тему і боронити своїх дивачних думок. Ви, видно, просто не розумієте її. З ваших слів бачу, що ні. Ви говорите, не маючи ні підстав, ні достатніх доказів, це що ви тут наговорили, це ідеологія перекупки з базару, притиснутої податками. Ви ж знов забуваєте, що в нас диктатура пролетаріяту, що прийшла на зміну диктатури буржуазії і наймита її — інтеліґенції. Та і хто ж по вашому має бути виразником тієї диктатури: робітники і селяни, чи колишній наймит буржуазії? Знайте, я можу знайти виправдання ваших слів хіба в тім, що вас чимсь скривдили і, так би мовити, злоба в вас говорить. Чи вгадав я?

— Та хоронь боже! Я говорив не про себе. Я не „іскушон" у політиці і говорив тут я, як пересічний обиватель, інтеліґент, якому дорога радвлада. Я — художник, людина свобідної професії, мені живеться добре. Радвлада більше, ніж уся влала в світі, дбає про розвиток усякого роду мистецтва. Мені особисто живеться прекрасно, але я також боюсь за цілість тієї влади. Ви говорили про самокритику, а я скажу: рука руку миє.

Ви не забувайте ще одного зла. Не забувайте, що пануюча планета за нашої ери — протекція. У нас утворилася каста, чи як її називаєте, людей шкурної породи, які сидять у партії ради теплого місця, і їх справедливо назвала колись Таня червоносотенцями.

— Не перечу, що є такі, — сказав інженер, — але даремний ваш страх. Партія розправляється з такими безщадно. Вона має такі сортувальні машини, такі куколевідбірники, що, будьте певні, з часом ні одної куколини в партії не залишиться. Важче їй справитись з такого сорту безпартійною масою, з масою хамелеонів, що так уміло використовують дар мімікрії... А, ви згадали Таню? Ви прощались з нею, говорили їй що?

— Та прощався, але краще було б не прощатись...

— Слів не жалкували?

Художник мовчав. Він чув велику провину перед Танею і уявляв собі її зараз заплакану, опущену, самотню, хору.

— Що ж ви їй, все ж таки, сказали? Невже не лишили їй ніякої надії?

Художник понурив голову.

— Які тут надії?!

— Надія — велика річ, — підхопив інженер. — Скільки людей мусіло б покінчити з собою, коли б не мали ніякої надії.

— Я, властиво, сказав їй правду. Я сказав, що напишу їй все з Москви. Коли я почуватиму, що я люблю її, що вона мені конечна — я негайно приїду за нею. Коли ж ні, коли покажеться, що це тільки тимчасове захоплення, я теж напишу. Звичайно, я не забуду допомагати їй, коли вона приведе дитину.

— До цього, гадаю, вас змусять? — сказав інженер.

— Нехай так, але помагав би і без примусу.

— Я боюсь, — сказав інженер, — що вам і не доведеться платити, вона надто горда і знайде, певне, радикальніший вихід з важкого становища.

— І я боюся... Думав і я про це.

Художник сумно задивився в даль.

— Ех, ви! Чого вам не взяти її? Я, здається, був би страшно щасливий, коли б ви взяли її за жінку. Вона мені дуже подобається.

Художник зробив головою рух, як баский кінь, що віджене головою муху і дальше хрумає овес.

— Коли б мені не та, що в Москві, — сказав він знов спокійно.

— Ви хоч любите її?

— Чорт його знає.

— Боїтесь?

— Може, і так.

— От ви, інтеліґент, вибачте на слові, низької проби, щоб не сказати, як у нас кажуть, гнилий інтеліґент; більшовик справжній так не робить.

— А Груша?

Юнаяков, на якого не звертали уваги, захоплені своєю розмовою европейці, аж перехилився назад, щоб краще чути розмову, що його дуже цікавила. Він, правда, не розумів усіх слів, але сенс розмови він вловив і, почувши про Грушу, хотів перевірити свої здогади.

— Це ж не те, — сказав по хвилині інженер. — А подруге — я ж вільний.

Юнаяков був задоволений з відповіді, але художник ні.

— Оце ваше щастя, — промовив він. — А що б ви робили на мойому місці?

— Я вже казав вам.

— На той рік приїдете? — спитав раптом Юнаяков, не відвертаючи голови від коней.

Пасажири здивовано переглянулись і значуче всміхнулись один одному.

— Він чув усе? — спитав пошепки художник.

— Мабуть, усе. — Приїдемо! — відповів інженер голосно Юнаякову.

Юнаяков, видно, повірив, бо повернувся і дякував киваючи головою.

— Добре, — говорив він, — ви корисні люди. У нас нема таких. Нам треба таких учених якнайбільше.

— За це ви хотіли нас побити? — бовкнув злісно художник. Але, видно, це до Юнаякова не стосувалось.

— Дураки, — сказав він, — нарід їх покарає. Це Натрус, кам наш, і ще кілька людей. Тепер він сам. Його всі опустили, як прокаженого.

— А ви вірите в камів?

— Я то? Ні! Я не вірю. Вони ошуканці. Це там, далеко в горах, де нарід ще дуже темний, там вірять, а у нас — ні. Приїжджайте до нас на той рік. Ми вам поможемо. Усі підуть за вами. Наш Іван Макарович розказував нам про вас. Ми йому віримо, він наш алтаєць.

— Гляньте, скільки може зробити тут один чоловік, — сказав художник. — Тихий, скромний, чи чув хто колинебудь про якогось Івана Макаровича? Не чув же, а він працює і працю його видно.

— Коли б не його зоологічний націоналізм, він міг би зробити ще більше.

— Ви можете радіти: під вашим впливом він дуже здався.

— Не дуже, правда, але його переробити не тяжко, себто не дуже тяжко! А Таня казала вам що? — спитав інженер Юнаякова.

— Таня? Юнаяков замислився і відповів аж по довгій надумі.

— Нема вже тієї Тані, що була.

— Чого?

— Не знаю.

Юнаяков усміхнувся, але подорожні не бачили.

Спускались у долинку. Через кілька хвилин показалась очам подорожніх величезна холодна Бія. Пором, притягнений катером, приймав вози і піших. Наші дорожні пострушували з себе пил, повиправляли пересиджені ноги і стали в чергу. За рікою на високому березі розкинулось

невеличке сибірське містечко Бійськ. Черга була невелика, і хутко їх віз затарахкотів на дерев'яному пороні. Ледве вони в'їхали у місто, як на землю впали великі краплі дощу. Візник затяв коні, і, поки пустилася злива, вони вже були під шопою заїжджого двору „Селянського будинку".

Натрус уже третій день блукав горами, скриваючись від погоні. На ніч незнаними нікому проходами, під прикриттям густих кущів спускався він у долину і, спинившись неподалік від своєї юрти, довго виглядав, чи не покажеться з неї ворожа постать. Коли ж було тихо, він повз на животі до юрти і надслухував ще деякий час під дверима, а не почувши нічого підозрілого, заходив до середини. Тут він не сидів довго, бо могли накрити. Жінка з кожним його приходом говорила, що за ним заїжджали вже кілька разів і пильно шукали в цілій околиці. Водить їх Тріш.

Кам сердився на жінку, набирав у торбу провіянту на цілий день і знов ішов у гори. Так він був удома двічі. Останнього ж разу він набрав поживи на два дні, бо заходити так часто боявся. Тріш міг підглянути його ходи, і тоді вже, без сумніву, його піймають і уб'ють, бо погрози Тріша не на вітер, він знав.

Поївши холодної баранини, що її взяв із дому, кам розлігся на моху під навислою скелею і думав над своїми невдачами, над провалом своїх замислів, а з ними і всіх обіцяних вигод. Він, що мріяв стати за проводиря народу, за другого Чет-Чалпана, опинився в ролі звичайного палія, бандита, за яким ганяють по горах, як за скаженим псом. Та найбільше мучили його погрозливі слова Тріша тоді на прощання і його зрада. Коли б не він, то міліція йому нічого б не зробила.

„Нова влада пустила сильне коріння"—думав тоскно кам. Він не знав тієї влади, за десять літ він ні разу не бачив її в горах. Він жив так, як жили сотні літ тому

його предки, славетні ками, тримаючи в страху й покорі весь нарід, що жив в околиці. Сягнувши думкою у глибину століть, його серце сповнилось гордістю. Він був славний потомок предків. Він пам'ятає, він знає свою силу, він знає, яких вона доказувала чудес...

Кам розлігся вигідніше, немов під ним був не мох, а соболині шкури, і думав.

„Влада для тих рабів рівнин, урусів, але для алтайців, синів гір, немає влади. Один владар тут — бог і той, що розуміє його мову"

Але раптом рін здригнувся, як від дотику холодної змії.

Він сів і витер рукавом холодний піт з чола. Нова думка була гірша за змію. Кам мав себе досі за всесильного. Він знався з богами, він умів підноситись у їх сфери, він бував на розмовах з духами, він відчував їх присутність на кожнім кроці. Досі його боявся і слухав нарід, і раптом нарід зрадив і раптом боги покинули, і раптом він, як злодій, скрадається по горах, боячись шелесту ящірки, здригаючись від шуму відірваної шишки, скриваючись від міліції — рук тисячорукої чужої влади.

— Ерліку! — починає він молитись, але вриває молитву. — Це ж неправда, — шепче він. — Ерлік йому ніколи не поміг. Хіба він поміг йому знищити урусів? Тих двох він не знищив навіть. Вони безкарно гуляють тепер, а він, кам Натрус, гроза околиці, ховається в горах. Нема, видно, Ерліка, нема Ульгеня, а як і є, то безсилі.

Але нараз, неначе у відповідь, очі його сліпить блискавка, і по горах прокочується зловісний грім.

Кам здригається й виходить з криївки. Його проймає жах. „Помста Ерліка" — думає кам. Він хоче знов молитись, перепросити бога за хулу, але не може. Тепер він у владі страшнішого бога, у владі жаху. Він думає тепер про рятунок. Тут перебути бурю неможливо, бо коли піде злива, то залле його криївку; з навислої скелі потече водоспад, що заб'є її, занесе намулом і камінням.

Кам виходить на простір і розглядається навколо. По небу суне важка дощова хмара, швидко затягаючи рештки синіх клаптиків небес. Вона грізно клекоче від вогню, що, не можучи поміститись в ній, намагається дістатись наверх. Кам бачить вогняні язики, що тут і там, ревучи, продираються крізь сіру гущу. Гір не видно. Їх до половини затягнули хмари. Раптом сліпуча блискавка і ще страшніший рев. Здається, що гори потріскають пополовині, здається, що в безвісті покотяться цілі скелі, здається, що ламаються півтисячолітні ліси. Сині клаптики небес щезають один за одним, і на землі робиться темно.

Горами, як вуж, звивається вітер, за ним женуться менші вітри. Наткнувшись на перегородку, крутяться на місці, підносять голови догори і ревуть, як дикі марали, як бугаї до чорних корів, що важко пересуваються по небу.

Кам стоїть як завороженийй. Стоїть на місці і тільки водить безнадійно згаслими очима. З такого стану будить його велика крапля, що паде перед його ногами і робить у піску ямку. За нею падає друга, третя. Різної величини, у різних місцях. Кам притомніє, щось пригадує і починає бігти в долину. Він пригадує що недалеко звідси є печера в скелі. Тисячу літ тому зробив її алтайський багатир, заскочений бурею в дорозі. Кам і раніш хотів ховатись і жити в ній, але зрадник Тріш знав її і міг показати ворогам. Тепер кам цього не боявся. Тепер усе живе ховається де може, і погоня, яка б вона не була, у таку погоду горами не піде. Він біг швидко, щоб добігти, доки дощ не розмив стежки над кручею, бо тоді дістатись туди було б важче.

Біг, перескакуючи спритно, як сайгак, через коріння кедрів, що виступило з землі, як жили. Перескакував через каміння, потоки, що здувшись, бігли шалено з гір. Дощ лив щільною, безперервною масою, шумливим водоспадом. Громи ревли, стогнали гори, здригались долини, небо спускалось до землі щораз нижче, якась невидима рука зв'язувала його з землею водяними шнурами, збивала золотими, вогняними цвяхами. Ще трохи — і небо впаде на землю, зіллється в одно, і буде світові край. Кам біжить, розбризкуючи незграбними алтайськими чобітьми воду. Його одежа промокла до тіла, він чує, як по голому тілі струїться вода. Він кляне цілий світ, а найгірше Тріша і міліцію, і урусів, що через них йому доводиться стільки терпіти, кляне свою долю і біжить, біжить...

Надворі робиться щось невиносиме, щось невидане, незнане. На землю сходить із чорних хмар вечір швидше, ніж завжди, бо хмари так близько від землі.

Стомлений, вибитий з сил, Натрус добігає, нарешті, до печери. Зроблена вона в стіні стрімкої скелі, і вхід до неї на висоті людских грудей. Кам став перед входом, щоб перевести дух. Вискочити на кам'яний поріг, як на коня, не було сили. Із стіни безперервною, одностайною струєю лилась вода. У хмарах час од часу порикували громи, блискавки яркіше освічували темне небо.

Кам стояв перед печерою, набирав сил, надслухував. Не був певний, що там нікого нема. Там могли бути міліціонери з Трішем і могли тільки чекати на нього. Але які не бистрі були в нього слухи, він не почув нічого. Дощ своїм шумом, каскади потоків, заглушували всі звуки, і тільки ревіння громів перемагало цей шум.

Набравши трохи сил, Натрус обперся руками об поріг, що виступив, як бар'єр, і вмить опинився на ньому. Постоявши одну хвилину і не почувши нічого підозрілого, зник у пітьмі печери. Ступив крок і став. Уроджена обережність не дозволяла заходити далеко вглиб. Ставши біля отвору і загородивши його до половини собою, кам почав розглядатись. Очі ще не звикли до темряви, і він не бачив нічого, але враз йому видалось, що в одному кутку щось дише. Натрус стрепенувся. У першій хвилині подумав, що це він сам дише, але, затаївши дихання, переконався, що ні, що тут щось таке є. Машинально ухопився за ніж.

— Хто тут? — крикнув він, не пізнавши свого переляканого голосу.

У відповідь щось засопіло, і камові, як стогін, зірвалось з уст: — Аю!..[1]

Це був дійсно ведмідь. Кам бачив його тепер докладно, і йому видалось, що аю готується до бою. Але переляканий ведмідь цього не думав. Він заліз сюди перед бурею і, побачивши небажаного пришельця, хотів просто звільнити йому місце, та кам перелякавшись, стояв, як прирослий до стіни біля отвору, і, заслонивши його до половини собою, не дав аю свобідно пролізти. Ведмідь мусів прийняти виклик. Великий, косматий, як копиця сіна, звівся на задні лапи і посунув до кама. Цей уже чекав спокійно. Він зрозумів своє становище і уявив хід боротьби, що через хвилину мала початись. Присів, вп'ялив очі у ведмедя, і як тільки аю наблизився до нього на два кроки, кам скочив враз йому назустріч, і, поки ведмідь опам'ятався, ніж кама по держално був у його нутрі. Ведмідь довго, протяжно зойкнув, але не звалився з ніг. Кам не потрапив у серце. Ударивши ведмедя, кам кинувся в бік, але аю зачепив його лапою і, здерши шкуру з тім'я, повалив на землю.

Минуло пів хвилини страшного напруження. Пристрасті розгорялись у людині і звірю.

Кам не почув болю зразу. Він зірвався з землі, скочив, як вуж, і завдав ведмедеві другий удар. Ніж пройшов легко, послизнувшись по ребрах, але серця знов не зачепив.

Аю заревів від скаженого болю і кинувся на напасника. Тепер він переходив у наступ. Він зайшов від виходу до печери. Кам підскочив і хотів вдарити ведмедя втретє, але в темряві не розрахував і полоснув ведмедя по черепу. Ніж відскочив, зробивши на голові криваву борозду. Від удару кам подався вперед і, поки

[1] Аю — ведмідь.

зрівноважився, ведмідь вхопив зубами його руку і розтрощив її, як тріску. Тепер кам завив з болю. Рештками сил він четвертий раз пхнув противника ножем і впав на землю. На нього з передсмертним стогоном звалився мертвий аю...

З двох теплих джерел випливала кров і творила один червоний потік.

Умите вчорашньою зливою, з-за гір виходило сонце і освічувало трудний шлях кільком людям, що з великою обережністю посувались по стромій гірській стежці. Попереду йшов чоловік в алтайській одежі, а за ним чотири чоловіка у військових уніформах з рушницями за плечима.

— Гей! — далеко ще там? — спитав чоловік, що плентався з самого заду, важко сопучи від незвички.

— Тихо! — гукнув передній, що йшов зараз за провідником з рушницею напоготові.

Тріш, а читач певно сам догадався, хто був за провідника, оглянувся і показав на мигах, що недалеко.

Дорога була дуже важка, даремне ходження набридло і знесилило всіх, і на позитивні наслідки ходження ні в кого не було вже надії.

— І сюди ми йдемо даремне, — сказав один міліціонер до другого. — Це ж гори. І кому тільки прийшла в голову гадка шукати його тут. Може, він сидить за цим каменем, а ми пройшли повз нього і не заглянули. Хоч би були собаку взяли, а то й до того не догадались.

З ним мовчки погоджувались товариші, погоджувався і старший, але не міг того показати.

— Яка ж твоя рада? — спитав передній.

Той, що заговорив перший, почув із тону запитання, що і старший сам знеохотився, і це додало йому більше сміливости.

— Я сказав уже своє слово, — відповів він незадоволено, — і ще раз повторюю: треба засісти коло юрти

і чекати доки прийде. Довго він в горах не втримається. Я певний, що коли б сиділи в юрті, ми вже мали б його в руках.

Міліціонер мав безперечну рацію, старшина погоджувався, алеж не можна було нехтувати тим, що людина береться його знайти і знає, де його можна шукати.

Це не цілком задовольнило міліціонера.

— Не всякому чоловікові вірити, — сказав він, — а тим більше його спільникові.

— Колишньому додай, — сказав старший, — не забудь, що це тепер його заклятий ворог. Він ціною своєї голови мусить знайти його.

— Не знайшов же досі, — сказав втомлений товариш.

— Не все ж зразу. На ту печеру я маю все таки великі надії.

Міліціонери говорили пошепки, і Тріш не чув їх розмови, а може, і чув, та вдавав, що не чує. Він був зайнятий своєю функцією і, йдучи попереду, бачно розглядався на всі боки, розрізняючи своїми орлімі очима кожний предмет, кожну каменюку на сотні кроків.

Раптом підніс він руку догори — знак, щоб усі спинились. Сам пішов тепер обережно, намагаючись не зачепитись за камінь чи за кущ, щоб не зробити шуму і не сполошити ворога. Пройшовши ще кілька кроків, став. Недалеко від цього місця була печера. Тріш побачив її вже давно, а люди, що ніколи не були тут, не бачили ще нічого.

— Ідіть тепер наперед, — сказав тихо Тріш. — Рушниці напоготові. Кроків за сто ліворуч в стіні є печера. Її добре було б зайти з двох боків, але обійти неможливо. Вихід один. Коли б він вискочив — втекти не зможе, уб'єш.

Узявши Тріша всередину, міліціонери почали ще обережніше скрадатись до печери. За кожним кроком їм здавалось, що ось-ось вискочить з неї чоловік, але що дальше, надії опускали. Печеру вже видно залишилось заледве кілька кроків, а ніхто з неї не вискакує.

Перед самим виходом стали.

— Що робити? — спитав старший. — А що, як він там з рушницею і мірить уже в нас?

— Давай крикнемо.

— Можна, — сказав старший.

— Гей! Хто там у печері?! Виходь! — крикнуло кілька голосів.

Але їм відповіла тільки луна, що, перелетівши пропасть, відбилась від сусідньої скелі і через хвилину вернула назад.

— Виходь! — закричали всі ще раз.

Знову тільки луна.

— Нема нікого, — сказав старший і тепер сміло пішов уперед.

Дійшовши до отвору, глянув туди і онімів з подиву. Такої картини він не сподівався бачити. Його спутники, підійшовши, теж порозкривали роти.

— Це кам? — спитав старший, ледве опам'ятавшись.

— Кам, хіба не бачиш?

У голосі Тріша згучала досада, бо перед ним лежав його ворог мертвий.

Тріш поскуб шерсть ведмежу й сказав:

— Шкура ще не добра, шкода аю.

Через кілька днів по виїзді двох дачників із Чемала повертав до дому з лікарні доктор Темір. Дізнався він про їх від'їзд тільки в дорозі, від візника і щиро радів, що їх нема вже в аїлі.

Усю дорогу бавив його візник своїми оповіданнями. Він докладно розказав докторові про пожежу, розказав, звідки взялась, що згоріло і як гасили її два дачники, описував їх геройство. Темірові не конче приємно було слухати похвали на дачників, але не показував цього і слухав, як здавалось, задоволений. Він чекав, що мова зайде і про Токпаків, та візник чогось не згадував про них, і Темір мусів нагадати.

— А Іван Макарович гасив пожежу? — спитав Темір із вдаваною байдужістю.

Візник, здається, тільки на це й чекав, бо зразу ж ожи-вився.

— А як же! — гасив, і Таня була, — відповів візник з повагою. І, немов підібравши свіжий матеріял, почав дальше оповідати. Він докладно описав, як інженер зорганізував подачу води, як через нього вдалось врятувати головні будинки.

Темірові хотілось ще чогось дізнатись про Таню, але візник про неї не говорив. Він мав стільки цікавих новин, багато цікавіших за Таню, і намагався переказати їх перший, поки доктор доїде до села і дізнається там. Він оповів також про трагічну смерть кама і зраду Тріша.

Доля цих двох людей щиро зацікавила доктора. Він пригадав, як Тріш напав на нього у лісі, пригадав перший підпал будинку, де жив інженер, і зрада його була йому мало зрозуміла.

— Чого він зрадив? — спитав Темір.

— Не знаю, — відповів візник. — Але добре зробив. Ками обманюють нарід. Після тієї пожежі його всі стали ненавидіти. У нас були такі, що вбили б власними руками. Чого він хотів знищити школу? Школа потрібна алтайцям. Алтайці мають учитись, щоб не були дурніші від інших народів. Розумний завжди переможе дурня.

Це були не заучені фрази. У цього забитого візника-алтайця говорило переконання.

— Розумно говорите, — сказав з приємністю доктор.

Візник радів, що вчений чоловік похвалив його думку.

— Не знаю, чи розумно, — сказав він скромно, — але я так думаю.

Теміра дивували відповіді цього простого алтайця, йому радісно було їх чути, і він в душі дорікав собі тим, що досі не знав своїх земляків, уділяв їм так мало уваги, вважаючи їх за тупих і неписьменних, а тут такі розумні, здорові думки.

— Ви письменний? — спитав доктор.

— Гей! Коби я був письменний, — сказав гірко візник. — У тім то й біда, що про те, про що я слухаю, не можу сам прочитати. Що гарне я міг би прочитати двічі, тричі, а так, дякуй богу, і за раз.

— А кого ви слухаєте?

— А кого ж би, як не Івана Макаровича, — сказав візник, дивуючись, як цього можна не знати.

Доктор був зворушений.

„Добрий Іван Макарович, — думав він, — велику справу він робить. Хто навчив так думати і говорити того неписьменного чоловіка, сина віками туманеної нації? Що помогла б боротьба уряду з шаманізмом, з релігією, без допомоги тих чулих, добрих сівачів нової культури Іванів Макаровичів? Ті прості, невчені слова, що сіє такий Іван Макарович, входять у глибину душі, як зерна паростками в чорнозем, сходять і цвітуть буйним квітом“.

Зі згадкою про Івана Макаровича виринула в пам'яті Таня, „і Таня буде така, як батько“ — подумав доктор.

Усі думки Теміра, куди б вони не заходили, повертали завжди до Тані.

— А Таня вже скоро їде, — сказав раптом візник, немов відгадавши думки свого пасажира.

Доктор схаменувся. Спершу не знав, чи він тільки думав про неї, чи говорив з візником.

— Куди їде? — спитав він, прибравши себе до рук.

— До себе на посаду. Вакації вже кінчаться.

Візник сказав це байдуже, а доктора Теміра стиснуло щось за серце.

„Скоро відлетить вона, як перелітна пташка, і настане така осінь, така осінь...“

Коні, почувши близькість дому, побігли швидше з гори. Горами гуляв синій вечір, по небу бігли сріблясті хмарки. Залицявся місяць до зірки. Перед кіньми біліла дорога. Віз грюкотів по камінні, колишучи мрії у змученій голові пасажира.

„Як вона мене зустріне? — думав Темір. — Може, по від'їзді того — вернеться до мене? Може, зрозуміє підлість його, оцінить мою відданість, безкорисність? Таню, Таню! — немов говорив він з нею, — голівочко моя рідненька, чи притулишся ти коли до моїх грудей?..“

— Вперед! — гукнув візник на коні.

Доктор Темір широко розплющив очі і глянув уперед. З темряви виринали рідкі вогники; між ними пізнав вікна Тані. Хто зна, що робилось із серцем? Якась невиносима тоска сиділа в ньому, невимовний жаль.

Проїжджали біля хати Тані, доктор своїми короткозорими очима шукав її на подвір'ї, шукав її силюета в тьмяно освітлених вікнах, але не побачив. За пару хвилин коні стали коло його дому, а доктор і не почув.

— Ми приїхали, — сказав візник, — бачачи, що той сидить без руху.

Доктор Темір встав і почав злазити з воза. Йому назустріч вийшла з юрти, шкутильгаючи, стара Тібан, і він із сльозами радости і смутку впав на її груди.

Повечерявши, доктор довго сидів на розмові з матір'ю. Вона знов розказала йому докладно і про дачників, і про пожежу, і про смерть кама, а про те, що його так безмежно цікавило, не сказала ні слова.

„Нарочито не кажуть, — думав доктор. — Знають усе, бояться, щоб не ранити самолюбства. Видно, мало вже надії“.

Цього всього було забагато, він вирішив спитати прямо.

— Що Таня робить?

Мати зігнулась, як від раптового болю в спині.

— Хіба я знаю, сину? — сказала тихо. — Ти ще не забув її? Покинь її сину. Чи мало на світі жінок, що полюблять тебе? Та й що вона, та любов? Звикнеш до кожної.

— А чому забути, мамо?

— Ти ж знаєш, вона того уруса любить, того, що ти вилікував.

— Любить?

Та сам же ти казав колись.

— Казав. Тепер нема ж його.

— Певне, повернеться. Казала Ганна Степанівна, що обіцяв приїхати.

— Обіцяв?

— Я йому не вірю, сину. Останніми часами я вже їх удвох не бачила. І не ходила разом, і вона у нього не бувала, і він до неї не заходив. Оце тільки на пожежі я бачила їх удвох. Кажуть люди, що посварились, що, не прощавшись, поїхав, бо, кажуть...

Стара Тібан не скінчила, і слова забились у горлі, як голуби в стодолі перед нагло запертими дверима.

Баба опустила очі додолу, не зносячи погляду сина.

— Що кажуть? — спитав він.

— Нічого, сину.

— Що кажуть? — закричав доктор, — кажіть, будь ласка, я і так хорий, не можу я всім мучитись.

— Не всьому вірити, що кажуть, сину.

— Так що ж таке, нарешті? — не пам'ятався Темір.

Тібан злякалась.

— Кажуть, що вагітна вона...

Доктор Темір заточився, як п'яний, і впав на крісло. Він лежав кілька хвилин нерухомо, а його мати очима, повними невимовного жаху, дивилась на нього. Їй здавалось, що він умер.

— Теміре! — промовила вона жалісно.

Доктор Темір підніс голову. Його мутні, п'яні очі блукали по хаті, по матері.

— Що таке, що ви сказали?

Він збирав докупи думки, що враз розбіглись, розсипались на всі боки, як курчата, що на них упаде з гори яструб.

Мати мовчала, боячись заговорити.

— Мамо, — устав він нарешті, — то правда?

Стара Тібан заплакала.

— Не знаю, синочку, люди кажуть.

— Уже і люди знають?

— Не всі, сину. Сусідка, стара Делдис, повитуха казала. Вона недалеко мешкає від них, але я сама не вірю.

Він знав, що мати жалкує його і тому говорить неправду.

— Вірте, мамо, — сказав — вірте! То правда! Те, чого я найбільше боявся, сталось. Тепер уже все пропало, тепер усе пропало, усе...

Він знов упав у крісло і затрясся, як кедр, завислий над кручею, від подиху бурі.

— Заспокойся, сину, — просила мати. — Заспокойся, забудь. Знайдеш кращу.

Син був блідий, як стіна. Стара Тібан дивувалась, чого він так горює. За її молодих часів не горювали так за дівкою: її брали. А що вагітна вона — хіба це горе? Сина вродить. „Ти теж незаконний" — хотілось їй сказати, але цього вона ніколи не скаже. Ніколи!

— Може, ти ляжеш, сину? — спитала вона тихо. — Сон — найкращий лікар хорої душі.

— Ляжу, мамо. Ви йдіть теж спати. Я ще посиджу пару хвилин і ляжу.

Він говорив таким рівним голосом, що стара майже цілком заспокоїлась. Вона погладила кістлявими руками синові голову й вийшла.

Доктор радився зі своїми думками. Що його робити? Куди дітись? Коли б убити його, можна б заспокоїтись. Тільки таким способом можна змити наругу. А, може, він верне, а може, забере її і зробить щасливою? Може, відкриє їй новий світ, який вона знає тільки з книжок? Чи має він право убити його і тим убити її щастя?

„Ти її любиш" — свердлить думка...

— Я не маю права так думати, — бурмоче доктор. — Я люблю її, мені дороге її щастя. Хай іде, живе, родить дітей, пестить тричі на тиждень чоловіка, хай тішиться, хай радіє... А я? А я що зроблю?..

Його голова паде знов на поруччя крісла, не знаходячи відповіді, бовваніє, і в ній замість думок повстає пустка. Але це недовго триває. Якийсь унутрішній клич — і доктор знов тверезіє. Він встає, хитається, непевними кроками іде до шахви, витягає шклянку, розв'язує з пакуночка вино і починає пити одну шклянку за одною.

Стара Тібан стоїть під вікном і крізь щілинку стежить за сином. Вона бачить, як пустіє одна пляшка і появляється друга. Тібан закриває очі і йде до юрти.

Вставши вранці, вона бачить, що в кімнаті сина ще горить світло, хоч надворі вже давно світить сонце.

Доктор Темір прокинувся пізно від розмови, що відбувалася під відчиненим вікном.

„Хто міг відчинити вікно? — подумав Темір. — Видно, мати заходила вранці, і він не чув".

Темір підняв голову і почав прислухуватися. Говорила з кимось його мати. Властиво, говорила тільки вона, а хтось слухав. Розмова йшла про нього. Хто був слухач матері, він не догадувався.

— Пізно приїхав учора? — спитав нарешті другий голос.

Темір пізнав зразу голос Івана Макаровича і почав прислухатись ще з більшою цікавістю.

— Не пізно, — сказала мати. — Приїхав, як тільки смерклося, але заснув, видно, пізно, бо до ранку горіло світло.

Доктор пригадав, що хотів загасити лямпу, але не міг встати.

— Добре виглядає, поправився? — спитав голос.

— Поблід, бідний, змарнів, але каже, що здоров'я нічого.

Темір почав нашвидку одягатись. Він помився холодною водою, що вже давно наготувала мати, і, освіжившись, виглянув через вікно. Його не бачили.

— Перший добрий, дорогий гість! — сказав доктор за спиною Івана Макаровича.

— Любий докторе! Приїхали, нарешті. Як здоров'ячко?

Іван Макарович усміхався своєю доброю широкою посмішкою і там же, під вікном засипав доктора запитаннями.

— Заходьте, Іване Макаровичу, поговоримо в хаті, — запросив доктор, як потік запитань вичерпався. Йому видалось, що Іван Макарович дуже змінився. Обличчя йому постаріло, у чорному волоссі появилось багато сивих волосків.

„І він переживає не менше від мене, — подумав доктор Темір, — бідний батько".

Він похапки поправив постіль і поховав пляшки. До дверей стукав Іван Макарович.

Увійшовши в кімнату, він ще раз привітався з доктором і щиро тиснув його руку.

— Як же ви себе почуваєте? Так пусто було без вас, я просто не знав куди дїватись.

Доктор з виду був цілком спокійний і навіть жартував.

— Мало дачників було?

Іван Макарович зразу якось потускнів.

— Чуже це все. Не те, докторе, — відповів з жалем. — Ти чуєш, що він тебе має за нижчого від себе. Люди іншої раси, ба й кляси іншої... — Доктор Темір поклав руку на його йлече й глянув у вічі.

— Не кажіть. Ви ж одружились з руською і щасливі.

— Бачите, ці руські, що живуть на Алтаї, інакші, ніж ті, що приїжджають до нас на дачу — виправдувався Іван Макарович. — Вони вигодувані нашим повітрям, нашою водою, нашими стравами, та й у крові їх хоч дрібка алтайської крови. Їх і руськими не слід звати. Мало в них руського. І мова в них інакша. Сами дачники це кажуть. Руські степовики, бачите, споконвічні, а це верховинці.

— Наші любі гостоньки, — всміхнувся Темір.

— Ні, докторе, тих, що вже давно живуть, що тут понароджувались, і батьки їх тут понароджувались, тих можна за гостей не вважати. Тих можна вважати за повноправних хазяїнів. Народу в нас мало, народ вимирає. Як не важко до цього признатись, це правда. Щоб спасти наш народ, змішання крови конечне. Нам треба мішатись, асимілювати його, затирати його національні риси, і аж тоді можна сміло сказати, що існування нашої нації забезпечене і зріст певний

— А напливовий елемент страшний? — спитав з тінню іронії доктор.

Іван Макарович не дочув іронії. Він так щиро був захоплений своїм докладом, що не помітив її.

— Да, сказав він з почуттям, — його треба боятись.

— Але ви його не дуже боїтесь!

— Я не боюсь? — не зрозумів ще Іван Макарович.

Доктор перестав іронізувати.

— Вибачте, Іване Макаровичу, не гнівайтесь, — сказав він дружньо, алеж ви тих напливових приймали в своїй хаті, годували...

Настрій Івана Макаровича помітно впав. Він догадувався, чого хотів доктор.

— Вони ж були гості, — сказав він глухо, — та й знав я, що вони не залишаться в нас і хтозна коли повернуть.

— Хіба не повернуть ніколи?

— Думаю, що ні.

— А інженер? Він же стільки проєктів наробив, стільки наобіцяв, невже на марне?

— Той ще приїде. Це людина праці. Гей, докторе! багато він змінив моїх поглядів. По кожній розмові з ним я чув, що перероджуюсь. І знаєте, так то непомітно все йшло...

— Мало якось віриться, — сказав, усміхаючись, доктор, — але що ж — побачимо. Правда, що вся його робота пішла з димом?

— Правда. Крім чернеток, усе погоріло. Але він мені подобається. Він не горює. Обіцяв мені прислати свою друковану роботу про Алтай.

— Яка ж це буде робота? Без даних, без матеріялів?

— Видно, що залишилось щось, крім чернеток, і в голові.

— А художник нічого вам не обіцював? — спитав знов Темір, не дивлячись у вічі.

— Він мене знищив.

— Знищив?

— Так, Теміре, знищив. Важко про це говорити. Багато я перемучився, багато передумав, поки зважився сказати вам це, але сказати мушу.

— Що ж таке? — спитав Темір з робленим спокоєм.

— Ви ж знаєте, докторе, знищив він мені все, що я мав цінного, що все життя леліяв, — мою доню.

— Знищив? Не розумію.

— Чого тут не розуміти? Ви просто делікатна людина. Ходив до неї, залицявся, влюбив у себе дівчину і кинув. Стара історія. Оповісти її легко і слухати можна, але коли це стосується до тебе, батька тієї дитини, о, тоді це не так легко. Вам цього, може, і не зрозуміти, бо ви ще не були батьком.

— Ваша вина, Іване Макаровичу, — сказав доктор.

— Моя вина? — здивувався Іван Макарович. — А що ж я міг зробити? Що я міг порадити? — питав він із жалем. — Ви ж знаєте, був я проти того. Просив я Таню, впливав як міг, вмовляв її, що це несерйозно, що це — „невинний“ жарт сильнішого, приводив їй сотні прикладів, доказів нещирости її кавалера, але що ти з нею зробиш? Серце не раб: не знає кайданів. А ще при Таниному характері. Як я гордився нею, як мені подобався цей її владний, строгий характер, живий темперамент! Я виховував її, я впоював у неї ту гордість, неприступність, стриманість — і що ж вийшло? Коли заговорило серце, розум стишився, стушувався, а наслідки? Сами бачите.

— Я ще нічого не бачу, — сказав Темір. — Усе ще можна поправити. Вона побачить нарешті підлість свого недавнього божка і викине його на смітник, як полетіли

вже з багатьох юрт дерев'яні фігурки Каршита і Ханимдеса.[1] Я не змінився, Іване Макаровичу. Я такий, як був. Ви знали і про мої почуття до Тані. Я не говорив, бо це було зайве. Ви бачили. Я такий же. Я готов усе забути, якби тільки вона вимела його геть із серця, коли б викинула із своєї пам'яті.

— Вимела? Докторе, докторе! Не виметеш. З серця ще можна, вона вже, мабуть, і викинула його, але з пам'яті?.. Тяжку він залишив пам'ять по собі. Він запустив ще й інше коріння...

Іван Макарович заплакав.

— Вона вагітна? — спитав Темір несміло.

— Здається,

Токпак швидко витер сльози і сів рівно, немов готуючись відбивати удари, коли б вони посипались. Але Темір не думав нападати. Він щось міркував, тер голову, сопів, потім заложив на ніс окуляри, і з таким виглядом, ніби збиравсь оглядати пацієнта, тихо сказав:

— І на це є рада.

— Про що ви думаете? — спитав безнадійно Токпак.

— Я лікар і маю на це раду. Треба тільки згоди самої Тані. Покищо є ще час, — дальше може бути пізно.

— Усе 'дно її доля зламана, — сказав Іван Макарович зрезиґновано.

— Не конче.

У серці старого блиснула надія на мить, як промінчик сонця грудневого хмарного дня, як сірник у полі осінньої вітряної ночі. Обличчя його широке прояснилось, і він з запалом промовив:

— Любий! Ви беретесь врятувати її?

— Коли вона цього захоче — так, — сказав крізь стиснуті зуби блідий Темір.

Іван Макарович із сльозами в очах обняв лікаря і щиро поцілував.

[1] Каршит і Ханимдес — божки алтайські, пенати.

— Ви врятуєте її, ви славний, чесний. Як я безконечно поважаю вас, добрий мій.

— Тільки скоро, — сказав лікар, висвободившись з його обіймів.

— Ясно, ясно, скоро. Вона вже дуже швидко від'їжджає на посаду. Канікули вже, властиво, скінчились. Вона не казала, але мені здається, що вона зволікає з від'їздом, щоб побачитись з вами.

— Мені можна буде зайти до вас?

— Таке питання. Це буде найбільший празник для нас, старих. Заходьте якнайшвидше, обов'язково сьогодні. Я піду попереджу, переговорю з нею і матір'ю.

Він встав із стільця.

— До побачення, любий докторе. Як ви мене, бідного старого, потішили, дай вам бог здоров'я. Приходьте ж сьогодні.

По відході Івана Макаровича доктор Темір довго ходив узад і вперед по хаті, роздумуючи про майбутню зустріч з Танею. Тепер вона нарешті оцінить його й полюбить. Він усе простить їй, усе забуде і ніколи не згадає про те, що було. Не сумнівався, що вона прийме його пораду. Бідна вона, скільки їй доведеться витерпіти, скільки вона вже натерпілась, але мукам кінець, він звільнить її від них, він, доктор Темір.

— Таки добре бути лікарем, — проказав він уголос.

Глянув на годинника. До вечора було ще далеко, але обличчя йому помітно прояснилось. Почув, що навіть хоче їсти. Ухопив кашкета і вийшов з кімнати. Ішов на сніданок до материної юрти, у якій не був уже так давно.

Художник Ломов по тижневій подорожі опинився нарешті на Московському вокзалі, щиро розпрощався з інженером і зідхнув щасливо.

„Нарешті, подорож скінчена“.

Він з приємністю констатував, що алтайські перипетії останніх днів залишились кілька тисяч кілометрів позаду,

що муки подорожі — теж позаду, і, розсівшись вигідно в новенькому таксі, наказав везти себе на Кузнецький міст, де була його шиковна кавалерська квартира.

Через кільканадцять хвилин машина підкотила перед указаний будинок і стала. Ломов розплатився з шофером, вийняв обережно з автомобіля картини і невеличку валізку і, м'яко коливаючись, подався сходами на другий поверх, до своєї кімнати.

Увійшовши до середини, він радісно привітався з кімнатою. Усе тут було знайоме, усе вигідне, усе рідне; він з любов'ю поглянув на м'яке ліжко — німого свідка багатьох приємних пригод, м'які крісла, м'які стіни, обвішані килимами і картинами, очі побігли по вазах і зісохлих квітах у них.

Художник відчинив вікно і заходив по кімнаті. На меблях і всіх предметах лежав пил, бо ніхто тут з дня його від'їзду не був. Покликавши убиральницю, щоб навела який-такий порядок, художник швидко зайнявся собою. Утоми великої не чув і відзначив це з задоволенням: „є ще порох у порошницях“.

Через годину-дві він, уже викупаний, виголений, натертий одекольоном, сидів перед дзеркалом і зав'язував уже третю краватку, бо всі чогось не пасували.

„Потовстів я, — думав він, — а це мені не до лиця“.

Покінчивши нарешті з краваткою, він провів кілька разів щіткою по новенькому чорному піджаку і закінчив свій туалет. Про Алтай він забув уже і не хотів думати, щоб не псувати собі настрою. Він згоряв тепер од нетерпіння побачити Ніну, бо боявся її. Двомісячна мовчанка його не могла пройти безкарно, і він якнайшвидше хотів прийняти кару.

Сонце сідало на спочинок, коли художник дзвонив до дверей своєї коханої. Стоячи у коридорі і чекаючи, поки йому відчинять, поглядав через мале кольорове вікно, як червоне велике сонце поринало в золотисто-блакитній емалі.

Стара служанка, відхиливши двері на довжину ланцюжка, сказала, що нікого нема вдома, тільки баришня і та, мабуть, відпочиває у своїй кімнаті.

— А ви мене не пізнали, бабусю? — спитав художник.

Няня довго дивилась своїми підсліпуватими очима і, пізнавши художника, крикнула з радости:

— Боже мій! Та це ж Петрович! Скільки радости! Заходьте, будь ласка. От несподіванка!

Вона від хвилювання не могла зняти ланцюжка, а він не міг дочекатись, поки вона відчинить.

Ніна Миколаївна лежала на канапі і читала книжку. На стук до дверей поправила сукню і попросила до середини, вгадуючи тим часом, хто б це міг бути, бо для знайомих гостей її не було вдома.

Побачивши художника, якого вона не чекала сьогодні, Ніна Миколаївна зробила великі очі і сіла. І злість, і радість зійшлися разом і вкрили лице густим рум'янцем.

— Ви приїхали?

Ломов підбіг до неї, впав на коліна і прилип до руки. Усе це було заздалегідь обдумане і складалось як не можна краще, бо він, як хотів, застав її на тій самій канапці, ба в такій самій позі.

— Золотко моє, я так стужився за тобою...

У голосі звучала навіть правда, навіть щире захоплення. Цієї хвилини він готовий був усім твердити, що він обожає її, що любив її завжди і любитиме до смерти. Але вона прийняла вирази його почуття холодніше.

— Годі, сідайте, няня певно підслухує, — сказала впівголоса.

Він сів. Він увесь час дрижав від ненаситености і тільки чекав, щоб ухопити її в обійми.

— Чого ви така? Не рада, що я приїхав? Ніночок! Нінок, мій любий!

— Давно ви?

— Тільки з потягу. Ледве переодягся і летів до вас, але я не думав, що ви мене так зустрінете.

Він зробив по-дитячому скривлену, ображену міну.

— А ви то, ласкавче, не чуєте нічого за собою? — спитала вона, дивлячись йому пильно в очі.

— Я?

Він витримав її погляд, але почув, що страшно червоніє, що лице горить, як обпечене жаливою.

— Я не провинився перед вами, здається, нічим? — сказав він якомога спокійнішим тоном.

— А те, що ви не писали?

Ломову стало легше. Тепер він був відважніший. Коли тільки це, то ще можна витримати. Він говорив їй, здається, від'їжджаючи, що з листами може бути важче. Хай вона не забуває, що це дика країна, в якій немає жадного залізничного полотна, що з того місця, де він жив, двісті кілометрів до залізниці.

— Але пошта є?

— Що з тієї пошти, коли лист іде з місяць?

— За два місяці я могла дістати два листи!

— Ну, не сваріть, не треба, я так тужив за вами.

— Не видно.

— Повірте, щастя моє, я так тоскував. Скільки ночей я не спав, думаючи про вас, а ви така недобра, може, й не любите?

— Ха-ха-ха! Звідки він узяв, що вона його любить? — Ніна розсміялась щирим сміхом.

Художник скорчив ґримасу, і в очах блиснули злі вогники.

— Я, здається, мав деякі докази любови, — сказав він поволі, — зробивши натиск на останніх словах.

У першій хвилині вона трохи збентежилась, але зараз же вернула рівновага.

— Це могло бути колись, — сказала, — тоді, може, я трішечки й любила, але це не значить, що люблю вас і зараз. Тим більше, коли ви будете так поводитись, як ось тепер. Бач, яку ґримасу скорчив. Не досить, що винен, ще примхи показує. Злюка! Цілком не люблю, ані трішечки.

— Нінуш, досить жартів! Любите — і все. Я ж знаю, Ніночок!

— Звідки така певність?

— Ви ж писали.

— Ах, так? Листа мого ви одержали, а не відписали?

— Я ж швидше приїхав, ніж дійшов би той лист. Облишмо краще це питання.

— Ні-ні! Не так скоро. Я ще не знаю, що ви там робили.

— І я не знаю, що ви тут робили, але не питаю.

— Питайте, будь ласка. У мене батьки, вони знають кожний мій рух, усі мої поступки.

— Чи всі?

— Звичайно...

— Так ви все їм розповіли? Усе?

Ніна почервоніла.

— Дурник!

— Значить не все?

— Ладно. Не все. Розказуйте, що ви там робили.

— Чому ж то „ви"? Ніночка, здається, мене інакше називала? Цим „ви" вона і мене примушує величати і її на „ви". Чи не можна простіше?

— Це не важно, ви не викручуйтесь — разказуйте.

— Дайте поцілувати хоч ручку.

— Цілуйте і кажіть.

— А більше нічого не можна?

— Не можна, сказала вам!

— Ну, не буду.

— Так що робили?

— Працював! Працював до втоми! Ви подумайте! Є у мене картина: водоспад у горах. Я малював її при сході сонця. Скільки ночей я мусів недоспати, щоб до сходу сонця заїхати на місце, а це не близько.

— Значить, не спали не через мене, а через водоспад.

— Бачите, не даете говорити. Ясно, що через вас. Для вас я малював її. Помучився я, але за це картинка — красота. А друга — ще краща: „Чорне озеро". Ви уявляєте: десь на шпиці гори — озеро... Вода чорна, дика околиця...

— Котра картина моя?

— От тобі й на! Ви не цікавитесь, які вони, а чиї?

— Я люблю все знати.

— Коли не любите мене, то картинками нічого цікавитись.

— А коли люблю?

— Тоді...

— Що тоді?

Вона показала свої білі зубки, і художник кинувся до неї, але вона заслонилась руками.

— Стійте, стійте, ще ні...

— Чого ж ще?

— Ви мене не зраджували?

— Боже мій, з ким? Там же самі ведмеді.

— Котра ж картинка моя?

— Обидві твої, бо ти моя...

Вона розкрила свої руки, як крила, і він кинувся їй на груди.

Доктор Темір ледве дочекався вечора і попрямував до оселі Токпаків. У кухні, що йому доводилось переходити, він застав Ганну Степанівну, як звичайно, заняту біля печі.

Вона зустріла його зворушливо, по-материнському ніжно.

— Любий докторе, — раділа вона, — ми вже забули, які ви. Так довго не бачили вас. Здорові ви вже? Міцні?

Їй хотілось спитати, чи міцний він уже настільки, щоб перенести це горе, що його спіткало. Доктор з вигляду тримався бадьоро.

— А ви як тут поживаєте? — спитав.

— Ох, не питайте, — сказала вона пошепки. — Сами зрештою побачите. Заходьте в хату, — додала голосніше.

Доктор Темір почув раптом такий острах, ніби він переступав поріг старинної святині. У лице вдарив давній, приємний запах кімнати, запах Тані, що так хвилював його завжди. У кімнаті стояли сутінки. На дерев'яному сундучку, покритому домотканою кольоровою плахтою, як завжди, сиділа Таня. При вході доктора вона сильно змішалась, але, на щастя, цього доктор не помітив. Вона мовчки подала йому руку і мовчки опустила її додолу. Тепер вона вже не мала права трактувати його звисока, вона не мала права показувати своєї зарозумілости. Її зарозумілість була зламана. Її рознузданість зануздана, вона була роззброєна, покорена, побита. Так здавалось їй. Доктор міг тріюмфувати. Але він не думав про це. Він хотів бути якнайделікатніший, щоб не вразити її самолюбства, яке все ж таки ще не цілком згасло. Він говорив з нею лагідно, підшукуючи делікатніших виразів, звертаючи мову на буденні теми. Таня брала в розмові пасивну участь. Вона відповідала тільки на задані питання, сама їх не задаючи.

— Де ж знову Іван Макарович? — спитав Темір, коли розмова, така чужа й непотрібна, раптом обірвалась. Ганна Степанівна поспішила врятувати ситуацію.

— У школі, докторе, — сказала. — Скоро початок занять. Почались усякі наради, збори. Казав, що скоро прийде, казав перепросити вас, що не міг бути, і просив почекати. Але чого то я сиджу? Чайку поставити б. Вибачте, докторе!

Вона вийшла, не глянувши на дочку, боячись зустрінутись з її поглядом. Вона не бачила молючих очей Тані, що благали залишитись, не відходити. Вона вийшла. У кімнаті лишились Таня і доктор Темір, удвох. Спочатку розмова не клеїлась. Доктор крадькома поглядав на її стан, але в кімнаті було сіро, і він не добачив помітних змін, зате, як звик до освітленння, розглянув її зблідле лице, на якому давно погас рум'янець, і чорні смуги під очима. Це був відбиток її переживань, довгих

безсонних ночей. Йому хотілось говорити, хотілось почути від неї слово, але не міг почати розмови. Опинившись з нею сам-на-сам, він знов почув, що він маленький, принижений, такий, що благає ласки, як тоді давно, коли ще вона мала над ним непереможну силу.

Таня зрозуміла доктора, вона знала, яка мета його приходу. Одна згадка — і їй відразу вернулась сила, енергія, як жили на руці, виступили тверді риски її характеру, затерті через художника, затерті через кохання до нього. Вона гордо труснула головою, як колись, і подивилась прямо в очі докторові. Не витримав її погляду. Навпаки, почув, як ґрунт утікає з-під ніг, як валиться на ньому будівля, що він вибудував, ідучи сюди.

— З чим прийшли, шановний докторе? — спитала Таня.

Питання було поставлене руба. На нього не відповісти було неможливо. Доктор Темір змішався. Такого тону він не сподівався.

— Прийшов провідати вас, давно не був. Хіба вам і тепер неприємний мій прихід?

— А не лікувати мене часом, докторе? Ви майстер лікувати.

Тон Тані набирав різких, грубих форм і примушував зайняти відповідне становище.

— Перш за все ви не хорі, здається, — сказав спокійно Темір. — А друге, дозвольте спитати, що це за натяки і чого такий нездоровий тон?

— Тон? Не подобається тон? Ви не звикли до нього?

Таня засміялась штучним, вимушеним сміхом.

— Я, мабуть, забув його просто, — сказав доктор так само спокійно.

— Ви, певно, гадали застати заплакану, пригноблену жінку, що шукатиме вашої допомоги і заступництва?

Причіпки ставали болючі, нестерпні. Він не розумів їх і злякався.

— Звідки така думка? — боронився він слабко. — І в гадці не було, як би я смів, нарешті, так думати, з яких причин?

— А з тих причин, що вам, певно, дещо сказав мій батько, який без мого відома взяв на себе невдячну ролю посередника, що він і спокутував.

— Яка ви все ж таки жорстока!

— Це не жорстокість.

— А що ж? Це, крім жорстокости, ще непростиме, брутальне, хоре самолюбство. І люди, яких ви змушуєте покутувати за свою посвяту до вас, люблять вас і люблять правдиво, не так...

— Як хто?!

Вона зробила гострий наголос на слові і зі злости аж встала з місця. Доктор сидів спокійно.

— Як той, — сказав він поволі, — кого ви так незаслужено любите. Думаю, ви позбавите мене прикрости вимовляти його ім'я?!

— О, так, я цілком зрозуміла. Так мета вашого приходу тільки провідати?!

— А як не тільки провідати, то що?

— Тоді я вийду з кімнати. — Вона встала, але доктор заступив їй дорогу.

— Ви сядете! — сказав він.

Таня зміряла його очима.

— Он як! Ви вже навчились наказувати?

— Я завжди вмів. Але кохав вас, і мені приємно було слухати ваших наказів. Та з того часу, як ви потоптали моє кохання, як зрівняли його з болотом, я більше вам не слуга, я більше ваших наказів не слухаю.

Вона кинулась до дверей, але він затримав її силою.

— Пустіть мене! — крикнула. Доктор не послухав.

— Зараз, — сказав. — Сядьте! Я тут останній раз і хочу поговорити з вами. Ви мусите вислухати мене. Ви маєте обов'язки переді мною.

— Обов'язки?! — Таня здивувалась. Вона не знає, про що він говорить.

— У вас, видно, коротка пам'ять, — сказав доктор. — Я вилікував того, знаєте? Ви пам'ятаєте нашу умову?

Згідно з нею я мав право просити вас дечого. Ви обіцяли виконати все, що не переходитиме меж можливого. Пам'ятаєте? Тепер я прийшов по борг. Я прошу вислухати мене, і ми розстанемось. Ви згодні?

— Говоріть!

Темір закинув голову назад і думав. Вона мовчала. Важку, тягучу тишу нарушив його тремтячий голос:

— Скажу, скажу, — почав він сумно. — Такою ціною я здобув собі право говорити з вами. Такою ціною, Таню! І чому то так? За що така ненависть до мене? Завіщо? Я кохав вас, кохав до самозабуття. Я готовий був на всякі офіри. Це не на словах тільки, ні я, простий чоловік і не люблю зайвих слів. І за це я нажив собі ворога в вас. Я став настільки ненависний, що від мене ви втікали крізь вікно...

Таня всміхнулась. Він не помітив і тягнув дальше, як сумну казку:

... І прийшов чоловік. Пустий, тупо зарозумілий, панок, сальоновий лев, прийшов і зробив фурор! Заімпонував! Зробив перелім! Заворожив! Заволодів душею й тілом жінки, що її я мав за найсвятіший ідеал, до неї молився щохвилини! Він обплював, схулив мого бога, поконав, знищив і кинув! І хто ж цей чоловік, крім усього? Великодержавний барин! Він з тої породи, що не визнає права націй на самовизначення. Він з тої породи, що нас досі за калмиків, за сартів має. Він наших обшарпаних діток вважає за щенят, а їхніх батьків розцінює нижче худоби...

Доктор Темір на хвилину замовк і страшними очима дивився на Таню, чекаючи її протестів чи заперечень, але Таня мовчала все так же.

— Отой чоловік, — тягнув він по хвилині, — прийшов до нас. Нахабний, підлий, переодягнений розбійник. Через простоту алтайців пришов сюди непізнаний, а прийшов щоб познущатись над ними. Він вибрав собі жертву, і почалось... Ви бачили його в алтайських юртах? Ви бачили його там? Спитайте тих, хто був там. Він нахабно

знущався над їх вогнищем, над бідною одежею, над їхніми святощами. Він заходив у юрту як завойовник, а не гість. Він мав право заглядати на жіночі прикраси, рухаючи їх руками, він мав право заглядати в їх горшки, він мав право сміятись в очі господарям з них же самих, будучи їх гостем. Він зрадник! Він тим зраджував владу, він зраджував усіх на кожному кроці. Він зраджував, бо зрада в його крові. Він хам! Він зрадив, нарешті, вас. Він обплював вас, споганив вас і кинув, як непотрібну ганчірку.

— Не забувайтесь, Теміре! — сказала, випростовуючись Таня.

— Слухайте! — блиснув очима Темір. — Я маю право говорити, бо я лікував його. Ви чуєте? Щоб догодити вам. Я мав убити його, а я лікував, бо ви хотіли. А тепер ви мені хочете заборонити говорити? Ні, ні! Я не випущу вас звідси. Я мовчав. Я все знав і бачив, але мовчав. Я хотів, я думав, що ви пізнаєте його, розкусите і викинете, як червивого горіха, що ви, порівнявши його зі мною, оціните нарешті і мене, але я, виявилось, був нижчий від усякої критики. Тепер його нема. Він обіцяв вам, певно, що верне, але мені здається, що ви не повірите йому більше. Він не верне. Він має другу чи десятки їх у столиці. Там столичні є, чи ж може він думати про дику алтайку? Так, він не верне! І я прийшов до вас... Не привітатись тільки, як я сказав, прийшовши, ні, у мене була інша мета. Я прийшов вам сказати, що я... такий, як був...

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Не дивуйтесь, Таню!

Він знизив голос, і дальше полилась його мова так лагідно й тихо, так покірно і ніжно, що Тані витиснула сльози з очей.

— Таню, моя рідна! Я люблю вас! І навіть тепер, і після всього, що трапилось. Мені здається, що люблю вас більше, ніж любив, бо тепер ви така бідненька, така

скривджена, ви так потребуєте ласки, теплого слова. Таню, послухайте мене. Будемо говорити, як люди дорослі. Я все знаю. Не скривайте від мене нічого. Я — лікар. Коли не від людини, то прийміть від мене допомогу як від лікаря.

— Яку? Про що ви думаєте?

— Не розумієте? Здайтесь з усім на мене. Поки не пізно. Під якоюсь зачіпкою поїдемо до Новосибірська, ви ляжете в лікарню, вам зроблять операцію, і все забудеться...

— І ви мене зможете кохати після всього?

— Я кохаю вас і тепер.

— За віщо ж?

— Не знаю. Не розумію. У тім то й біда, що, кохаючи, ми не розуміємо, за що кохаємо.

— Це вам тепер так здається, Теміре. Але тоді, коли б я стала вашою жінкою, я мусіла б завжди боятись ваших докорів. Я мусіла б їх чекати при найменшій сварці, бо цього забути не можна.

— Ви не хочете мене й тепер?

— Я боюсь, чи зможу вас поважати після цього, бо досі я поважала вас глибоко.

— Аж так?! Хіба за мою щирість, за мою любов ви могли б перестати поважати мене? Ви подумайте, Таню, що ви кажете?

— Я одверта з вами.

Доктор сховав голову в долоні.

— Що ж ви будете робити? — простогнав він.

— Ах, докторе, щось зробимо, не бійтесь.

— Так ви не дасте мені ні іскорки надії?

— Які я можу дати надії, коло я вже не маю їх сама.

— Що ж буде?

— Щось буде.

— Я не розумію вас, Таню. Що ви замишляєте? Це не вихід із становища. Я це приймаю за жарт, чи що. Ви маєте ще людей, що заступляться за вас у потребі.

Ви ще не самотня. Ваші думки покиньте. Це безглуздя. Ви мені дозволите хоч приходити до вас, хоч порадити вам чимнебудь. Вам треба конче когось мати, з ким можна б поділитись думкою, коли не горем.

— Не доведеться заходити, докторе, я скоро їду.

— Я міг би приїжджати до вас.

— Як хочете, я не забороняю вам.

Доктор засумувався.

— Ішов я сюди з надіями, — сказав він сумно, — а вертаю...

— Не горюйте, любий Теміре. Почекайте трохи. Зараз я вам нічого не можу сказати, крім того, що вас дуже, дуже ціню і поважаю.

— Дякую вам, Таню. Я буду сподіватись, що не зробите ніякої дурниці.

Доктор встав. Таня простягла йому руку. Він затримав її довше, завагався хвилину і припав до неї вустами.

Художник Ломов сидів у м'якому кріслі і нетерпеливився. Кілька разів поривався читати першу сторінку нового роману, одержаного разом з гучним написом від товариша, молодого романіста, і, дочитавши її до кінця, переконувався, що нічогісінько з прочитаного не тямить. Бачачи безкорисність такого читання, Ломов відклав книжку на стіл і задумався...

За вікном гриміло місто. Дзвінки трамваїв, скрегіт коліс по рейках, сирени автомобілів, стукіт ніг на пішоходах, гамір людської мови, церковні дзвони і рев паровика зливались в одну вечірню міську симфонію.

Художник не слухав пульсу міста, не чув його музики. Він увесь увійшов у себе, зайнявся своїми думами, бажанням, що охоплювало, розслаблювало.

Його обличчя порою блідло, очі бовваніли, вуста розхилялись, і він тягнувся на фотелі, як кіт, витягав руки, ноги, аж хрустіло в суставах. Переміг себе і встав. Запалив цигарку і глянув на годинника. Показував шосту

годину. На вулицях горіли вже ліхтарі, хоч надворі тільки починало сіріти. Жовте світло падало крізь вікно до його кімнати.

„Запізнилась...“ — подумав художник. Він окинув оком стіл і задоволено всміхнувся. Там стояло все, що вона любить. Там були її любимі трубочки з кремом і любимі шоколядні трюфелі, сливи, яблука, груші, виноград звисав з вазочки-бакара, а на середині у зеленому відерці, обложена льодом, потопала пляшка шампанського. У двох кутках на мольбертах, прикриті полотном, розставлені до світла, стояли картини, які вона мала оглянути й оцінити.

Кожний шелест, кожний стук на сходах примушував його серце голосніше битись. Художник схоплювався, біг до дверей, але даремне. Вона все ще не йшла.

Раптом ще щось пригадав, метнувся до дзеркальної шахви з червоного дерева і, відчинивши її, дістав фляжкон одекольону. Обережно зняв корок, вложив у пляшечку пульверизатора і почав парфумувати ліжко, канапу і місця, де вона могла сидіти. За хвилину кімната наповнилась її любимим запахом конвалії. Не встиг сховати пляшечку, як грюкнули парадні двері, і через хвилину, не чекаючи дозволу, війнула до кімнати легка, як вітер, Ніна Миколаївна. Поки він дійшов до неї, щоб привітатись, вона звичним оком вмить окинула всю хату.

— Красуня моя, — пролепетав художник, цілуючи її руки, — ви неточні.

— Ви, може, часу не маєте? Тоді я...

— Ніно! Не будь така жорстока!

Він осипав її руки поцілунками, але вже роблено, бо від її слів запал минув безслідно. Роздягатись помагав їй мовчки.

— Ви на кого чекаєте? — спитала вона, оглядаючи стіл.

— На вас же.

— Більш ні на кого? Признайтесь!

— Та ні на кого, що ви говорите?

Вона не хотіла б, щоб їх тут хто застав. Вона, зрештою, має дуже мало часу, бо сказала своїм, що йде до кіна на перший сеанс.

— Ви ж можете на перший сеанс спізнитись, не так же?

Ні-ні! Їй казали не спізнюватись.

— Ну, гаразд, про це потім. Сідайте, їжте. Зробіть мені ласку, їжте все, що любите, щоб мені не просити, бо я не вмію.

Хай він не турбується, і це цілком не потрібне: вона їсти не хоче. Хоч шампанського вип'є з охотою, але пізніше. Тепер хай він покаже картини і швидше.

— Уже темно, я думав, що вони вас більше цікавлять і ви прийдете раніш.

Ніна здвигнула плечима.

— Ну не могла ж я! Ви ж знаєте, що я ще не можу цілком розпоряджатись собою.

— Положим, ви всіма домашніми розпоряджаєтесь, але нехай.

— Не балакайте ж довго, показуйте картини!

Художник підійшов і зняв одно покривало. Ніна глянула і рота одкрила із здивування. Перед нею, як живий, біг по чорній, місцями замошеній, зморщеній скелі водоспад. Він був так живо зроблений, що, здавалось, наповнив відразу кімнату своїм шумом, здавалось, що колихається травичка, на яку падуть бризки води, а чорна колода, умита водою, здавалось, запахла відразу лісною сирістю, порохом і цвіллю.

Художник поглядав то на картину, то на Ніну. Він бачив її захоплення, і серце його наповнювалось солодкою гордістю. Він мовчав, Ніна ж не могла добути з себе слова. Не відриваючи очей від картини, вона, нахилившись, простягнула йому обидві руки. Він поспішив поцілувати їх вже з більшою щирістю, ніж раніш. Її захоплення так приємно лоскотало.

— Це буде моя? — спитала вона.

— Твоя.

— Мій!

Вона рвучко поцілувала його в уста, і до нього вернулося вмить дике бажання. Але вона знов сіла. Художник закусив губи.

— Чудова річ, — сказала вона, звільнившись з його обіймів.—Прекрасна. Я не маю слів, щоб висловити свого захоплення. Ти поб'єш всі рекорди. Знаю вже приблизно, хто і що буде на виставку давати. Бачила вже деякі картини, але такої, як це, не буде.

— Радий, — сказав художник, — радий, що, нарешті, догодив.

— А тепер друга, друга як називається?

— „Чорне озеро“.

— Показуй, показуй!

Художник взяв покривало і з другого полотна. Він чекав ще більшого ефекту, але на цей раз жорстоко помилився. Глянув на Ніну і побачив, що вона встала із стільця, вп'ялила очі в полотно, пригнувшись, як кішка, що має кинутись на мишу.

— Хто ця дівка? — спитала вона холодно.

— Яка? Оця? — вдав, що не розуміє. — Це продукт моєї буйної фантазії.

— Майстре, не вдавайте дурника. Я хочу знати, хто вона.

— Хіба ви не бачите? Алтайська дівчина, яку переслідують чорні духи. Це символ...

— Ви не про символи, ви мені скажіть, з кого ви рисували цю дівчину.

Художник побачив, що його викрути ні до чого.

— З алтайської дівчини, я вже, здається, сказав вам, — промовив він серйозно.

— Хто вона така? — наглила Ніна Миколаївна, вимагаючи, видно, солідніших пояснень.

— Алтайка. Її імени не знаю і не цікавився, — сказав він, не скриваючи роздратовання, — і просто дивно, що

це вас так цікавить. Хіба я перший раз оце нарисував голу жінку? Мало їх тут перебувало в моїй робітні? Про це ви знаєте?

Та Ніну це не задовольнило. Переміна настрою художника наводила на деякі підозріння. Так, вона знає, але це зовсім не те. На Алтаї, де нема навіть залізниць, нема жінок для позування. Хай він не викручується і скаже правду.

— Що вам казати? За гроші ця дівчина мені позувала.

— Не вірю, щоб полудика дівчина, та ще жінка Сходу, роздягалась перед чужим чоловіком.

— Я зрисував з неї тільки обличчя, а тіло я дорисував сам.

Явна брехня художника обурила її.

— Знаєте, що? — сказала вона твердо. — Я не маленька і цим мене заспокоїти не можна.

Вона підійшла до картини.

— Скажіть, цю родинку, цей залім ви нарисували з пам'яті? Та й форма грудей тут своєрідна. Ви дурите мене. Ви кажіть правду!

Художник стояв як приголомшений ударами її запитань.

— Що ж вам ще сказати? Я вже сказав, що пішла вона позувати за гроші. Доповню, коли так дуже хочете, що це була дівчина легкого пошибу і, щоб сказати правду, рисував я її півголу.

— Ви кохали її?

Тепер художник у свою чергу щиро обурився. Як йому сміли завдати таке питання?

— Слухайте, — сказав він, беручи її за руку. — Чого ви хочете? Ви хочете, щоб я закохувався у кожну проститутку? Ви подумайте, що ви кажете? Ви ж не шануєте себе.

— А вона вас кохала?

— Ніколи не цікавився, але думаю, що ні.

— Тоді ви поганий психолог. Ви гляньте на її очі. Це ж очі закоханої. В них жах і безмежне кохання. Ні,

тут щось не так. Ви мене обдурюєте. Ви кохали цю дівчину. Я не вірю вам.

Вона сіла в крісло і почала плакати. Художник злякався.

Прикривши полотно покривалом, він побіг до неї: сліз жіночих, капризів він не зносив.

— Нінусю! — просив. — Не будьте дитиною. Чого ви плачете? Смішно, їй богу. Ви казали, що не ревнуєте, і раптом така сцена.

— Ви любили ту дівчину, тому й не писали. Ви мене обманювали. Ви, певно, і зараз кохаєте її.

— Ніночко, клянусь тобі, що ні!

— Не вірю я, — плакала вона.

— Ну чим поклястися тобі? Як доказати тобі, що я не винен? Я тільки одну тебе кохаю і тільки тебе, мою прекрасну. Для тебе я і рисував цю картину, про тебе думав, рисуючи її, думав, що ти зрадієш, а ти плачеш. Я не знав, що тобі так сподобається водоспад, і хотів тобі подарувати цю. Скільки я намучився, поки знайшов ту дівчину. Там взагалі жінок красивих нема. Ця випадково заїхала туди і за допомогою знайомого, — один інженер, між іншим, залицявся до неї, — от за допомогою того інженера, партійця, до речі, і за гроші, наламав її позувати. І ще повинен тобі сказати, що цей інженер ревнивий страшно, так він сидів у моїй кімнаті під час роботи.

— Що то ще за інженер?

— Та дачник, звичайний собі дачник, що не давав мені працювати, вічно лазив до мене.

— Ти правду говориш?

— Клянусь тобі, що правду. Я не знаю, як можна було таке припускати. Я ж тебе так кохаю, золотко моє. Я так стужився за тобою, така там скука, в тих горах, така дич, така темрява. Оцю темряву я і хотів відтворити в своїй картині. Ти дивися...

Він встав і знов підійшов до картини.

— Дивись! — сказав він, знімаючи покривало, — ці потвори, що вилазять з води Чорного озера, це водні духи Алтаю. Ці ось на березі — це лісні почвари і духи гір. Вони женуть за проблиском культури, яку символізує ця дівчина. Вони хочуть її втягнути в свою чорну воду, затопити в царстві тьми. Вона вириваеться, ось вони порвали їй сорочку і видно голі ноги і руки.

— Проститутка — символ культури! — промовила злосливо Ніна.

— Ти не розумієш. Ніхто ж не знає, що позувала така.

Ніна витерла заплакане лице і почала пудрити щоки, забувши вже про картину.

— Чого ж ти не кажеш, чи гарна картина?

— Звичайно, прекрасна, тільки та зіпсувала мені настрій.

— Ах ти дурненька! Тепер ти віриш?

— Вірю, — сказала вона, ґримасячи.

— Так поцілуй мене разочок.

Ніна наставила йому свої накрашені губки.

— А тепер вип'ємо за картини, — сказав художник. — І за нашу любов. Добре?

— Добре, — погодилась вона, зідхнувши, як по довгім плачу заспокоєна цяцькою дитина.

Художник покрутив вмикача, і кімнату залило море світла.

Спустив штори на вікна.

— Покажи ще раз при світлі, — попросила Ніна.

Художник познімав покривала. При світлі картини видавались ще кращі.

— Не заслонюй їх — хай так, я буду дивитись.

— Спершу вип'ємо.

За хвилину вистрілив під стелю корок, і в кришталеві довгі чарки полився перлистий трунок.

— За картини, — сказала вона, підносячи вгору келех.

— За мистецтво!

Вони випили до дна.

Художник наповнив чарки.

— Тепер за успіх! — цокнув він до її келеха.

По другій чарці Ніна почала п'яніти.

— Ще одну, — попросила вона. — Хочу впитись.

— За любов! — крикнув він.

Вони випили по третій. Ніна скривилась. Очі її посоловіли, стали вужчі, щоки взялись трояндами.

— Мені світ вернеться, — сказала вона.

Він підніс її з крісла і притулив до себе.

— Приляж, — просив він.

Вона стиснула зуби і розхилила вуста.

— Цілуй!

Він притиснув її сильніше і впився в її уста, підніс з землі і поніс на пахуче ліжко.

— Світло...—прошептала вона, закриваючи очі руками.

Він незадоволено кинув її і побіг гасити світло...

Забивши камінням печеру, де лежав Натрус в обіймах ведмедя, міліціонери з Трішем на чолі спустилися в долину до коней, що паслись під доглядом чоловіка. Тріша пустили тепер вільно, не доглядаючи за ним, бо переконались, що він говорив правду і що він щиро ненавидів Натруса.

Тріш ішов собі мовчки, попихкуючи мосяжну люльку. Він думав над цим, що трапилось. Натруса не жалів, бо переконався, що робив він свою шкідливу роботу на користь собі, забуваючи цілком своїх спільників. Тріш пригадував, як кам говорив про Аргачі, як радив убити його, коли б він проговорився. „Він і мене міг убити, коли б зайшла яка небезпека, — подумав Тріш, — поривався ж до ножа".

Йому замало було смерти Натруса. Він думав ще познущатись над ним, а це зробив за нього аю. „Треба буде юрту спалити, — подумав, — або скотину потруїти. Але що винна скотина?!"

Він спинився в своїх думках над тим, щоб спалити юрту, і, йдучи, роздумував, як і коли він це доведе до ладу.

Рідке в горах товариство вийшло на безлісу полонину, звідки видно було коні. Вони порозходились по широкій долині, пошукуючи трави, що показувалась з-поміж посохлого бур'яну. Чоловік, побачивши з долу товариство, пішов зганяти коні докупи.

— Тепер поведеш нас до Мабаша, — сказав старший до Тріша, коли всі вже посідали на коні.

Тріш кивнув головою на знак згоди, ударив коня закаблуками і поїхав уперед. За ним подалась решта їздців.

Дорога вела невеличким бомом, що розм'як і ослиз від недавньої зливи. Вона нанесла каміння й ломіччя, і коні посувались поволі, ступаючи ногами між каміння і вибої, обережно і зграбно, як кози. Коли бом скінчився і їздці виїхали на зжовклу полонину, то побачили сизі дими, навислі над широкою долиною, на якій розкинувся аїл. Ще кілька кроків — і з землі вигринули верхи юрт, що видавались здалека як обгорілі пні, а деякі з них ще димились. Ще кілька кроків — і показалось ціле село, як на долоні.

Старший загону виїхав уперед і пустився ґальопом. За ним поскакала решта їздців.

Мабаша вони застали неприготованого, розгубленого: про долю кама він ще нічого не знав, і поява Тріша в супроводі міліціонерів підказала йому недобре. Утекти він уже не міг, бо було запізно.

— Збирайся! — переклав наказ старшого Тріш.

— Куди? — спитав Мабаш жалібно.

— Там скажуть, поїдемо покищо до Чемала.

Мабаш одягнув кожуха і безрадно став серед юрти. Ійнечі сиділа в кутку й уважно розглядала пришельців.

— Готов? — спитав Тріш.

— А куди мене? Я не хочу до Чемала.

— Просити не будемо, — передав Тріш.

— А за що?

— За те, що підбурював народ, — сказав від себе Тріш.

— І він підбурював, — залепетав по-алтайському Мабаш до старшини. — Він і кам Натрус. Вони підпалювали, вони підбурювали народ.

Він так жалібно белькотів, що старший засміявся.

— Що він каже? — спитав старший Тріша.

— Не хоче їхати, — відповів Тріш, знайшовшись негайно.

— Беріть його! — крикнув старший.

Два міліціонери взяли Мабаша під руки і вивели з юрти. Його кругла бочкувата фігура в баранячому кожусі, його велике жовте обличчя, розмальоване жахом, були настільки комічні, що Ійнечі не витримала, щоб не всміхнутись нишком.

Мабаш не встиг нічого сказати жінці, не встиг і оглянутись, як його витягли надвір. Він попросив дозволити сісти на свого коня, але йому не дозволили. Його підсадили на Тришевого коня ззаду, оточили кіньми і повезли в бік Чемала. Хутко зникли в ярку, з очей не дуже згорьованої Ійнечі.

Коли вони в'їхали до Чемала, то Мабаш, сидячи на одному коневі з Тришем, побачив недалеко кооперативної крамниці гурток селян, а серед них Садвая, свого лютого ворога, колишнього нареченого Ійнечі. Садвай був бідний і не міг дати за неї такого викупу, як дав Мабаш, і через те вона дісталась в руки останньому. Як не ховався Мабаш, його помітили, і в гуртку почулась оживлена розмова. Мабаш був певний, що мова йде про нього.

— Палій! — долетіло до його ушей.

— Палій!! — крикнув голосно молодий, рослий парубок і виступив з гурту.

Мабаш ще щільніше прислонив голову до спини Тріша, але раптом кінь Тріша став. Йому заступив дорогу Садвай.

— Дайте нам його! — крикнув Садвай до міліціонерів. — Дайте нам палія! Ми зробимо з ним розправу.

Садвай довідався в Чемалі про пожежу. Про участь в ній Натруса і Мабаша, і йому загорілися очі від жадоби помститись і познущатись з ненависного ворога. Побачивши його в супроводі міліціонерів, Садваєві здавалось, що Мабаш вислизнув з його рук, і він попробував ще дістати його.

— З коня! — крикнув він до Мабаша, але тут наїхав на нього конем міліціонер і зігнав з дороги.

У Чемалі Мабаша не брали на допит. Причетність його до змови Натруса була доказана. Його пересадили на підводу, заздалегідь приготовану, і він під ескортою невеличкого загону, покірний своїй долі, поїхав куди його повезли.

Його проводжали виклики юрми, що зібралась коло аймацької ради. Він розрізняв поодинокі голоси, що летіли йому навздогін. Та найболючіші були слова Садвая. Той зло знущався з нього, називаючи найнепристойнішими словами.

— Що переказати Ійнечі? — верещав Садвай.

Мабаш совався на возі і сумно поглядав на коні, що так поволі йшли. Йому якось байдуже стало, що з ним зроблять, куди повезуть, тільки б швидше з цього місця, з очей тих проклятих ворогів.

Коли валка зникла з очей зібраних селян, Садвай скочив на коня і рушив з місця.

— Куди ти? — крикнули з гурту.

— Доганяти Мабаша! — відповів Садвай.

Та всі знали, що він не туди поїхав.

Уночі вже він спинився перед юртою Ійнечі. Він хотів тільки передати їй, що бачив в Чемалі. Нарешті дочекався, коли можна побувати сам-на-сам зі своєю коханою. Садвай зайшов до юрти і вже не виходив з неї до ранку, бо було пізно, і він мусів заночувати.

Таня давно вже сиділа на своїй посаді і коротала довгі, безпросвітні дні безконечного чекання. Чекала

вона вічно на поштальйона, хоч знала наперед, що він появляється на селі двічі на тиждень. З яким тремтінням вичікувала вона хвилини появи його, і коли він приходив з пустими руками, їй обривалось щось у нутрі, немов серце відривалось і падало додолу з зойком, як камінь. У її душі, в її грудях було тоді пусто, порожньо, мозок перестав працювати і не було ні думок, ні бажання, нічого. Заточуючись як хора, йшла вона до своєї маленької кімнати при школі і там, запершись, просиджувала самотня довгі тоскні вечори. Ніхто ніколи не бував у неї, ніхто не довідувався. З усіма товаришами пірвала зв'язки, бо їй здавалось, що всі з неї сміються, що всі бачать, як росте її живіт. Тані здавалось, що й діти сміються і показують пальцями. Коби хоч вийти кудинебудь, побродити, як торік, а тут дощі щодня лили, не вгаваючи ні на хвилину. Здавалось, вони ніколи не перестануть. Земля, гори, ріки так переситились ними, що коли б із хмар, що завалили все небо, перестало лити, то гори почали б виливати зайву воду, блювали б, як п'яні. Один мороз міг припинити зливу, але на нього була надія не скоро. Дні, а головно вечори тягнулись такі безмежно довгі, що нічим їх не можна було скоротити. Не помагали і книжки. Читала вона цілими довгими годинами, але і ті кінець-кінцем перестали задовольняти. Не раз сяде вона до книжки, очі бігають по чорних рівних рядках, а думи линуть далеко, у ніч. „Хоч би доктор навідався“ — думала вона не раз. Але чого ж хотіти після тої останньої зустрічі? Що вона йому сказала? Чим заплатила за його доброту, за його відданість, за вірну правдиву любов? Нічим! Вона не знайшла для нього жадного теплого слова, бо все забрав той. Усе. Усю душу, все тіло, всі мислі, бажання, всі теплі слова, пестощі, все. І другому нічого не лишилось.

„Боже мій, — думала вона. — Невже він не напише? Невже він забув таки навіки? Невже в ньому не пробудиться хоч почуття обов'язку? Він же залишив зародок

своєї дитини. Він знає про це. Він не верне, я знаю, але чому не напише?“

Вона казала, що не верне, вмовляла себе, але якийсь малесенький закуток її мозку ворушився, заперечував, дражнив, казав: „а може верне?..“

І вона жила тією мізерною надією, що ніколи не мала вбратись в тіло, що мала згинути надією.

„Коли б вмерти, — тужила Таня, — коли б заснути і вже не встати...“ І тоді робилось страшно. Сама не знаючи чого, боялась залишатись у кімнаті, і, накинувши на себе тужурку, прикривши голову хустинкою, вона вирушала в дощ, у ніч, до юрти свого діда старого Токпака — ночувати. Токпаки були єдині люди, що нічого не знали, що боготворили її, раді зробити все, що знали, що могли, щоб потішити свою внучку. Стара бабуня садовила її біля вогню на м'які шкури, годувала найкращими присмаками, а дід здіймав топшура і бренькав на ньому, виспівував, розказував про минуле.

Старий Токпак славився на всю околицю своїми оповіданнями. Це був поет, баян народній, яких мало тепер залишилось на Алтаю. Він розказував старинних билин про давніх героїв, мітичних богатирів... Про них наслухався він з дитинства від свого батька, також славетного тульчі і по його смерті став собі співцем. Замолоду він здобув великої слави на цілий Алтай. А й тепер, хоч старий і немічний, коли був у настрою, розказував молоді, щоб та несла його поеми дальше, в нові покоління. Таня колись заслухувалась ними. Вони завжди так ніжно пестили, заспокоювали розбуркані нерви...

Був вечір. Дощ ішов рівний з самого ранку і досі не перестав, ані не зменшився. По шибках били колючі краплі і пливли додолу, як сльози. Давно вже плачуть вікна, ще з того часу, як вона приїхала сюди.

Таня дивилась на вікна, бачила, як краплі зливались в одну і текли струйками додолу. По горах ходив вітер. Давно він не лягав на спочинок, ще з того часу, як

Таня приїхала сюди. Цей вітер був страшний. Таня боялась його. Удень так-сяк, а ввечері він ридав, свистів у комині, плакав, як дитина... Таня з жахом прислухалась до його голосіння, бо в ньому вчувався їй дійсно плач дитини. Їй увижалось маленьке рожеве тільце, беззубий ротик, малесенькі ручки з довгими нігтиками, вона чула її писк, бачила її блакитні очі...

Таня сиділа перед пічкою і вдивлялась у полум'я. У хаті було темно, і тільки маленькі жовті плямки, як метелики, бігали по стінах. Вони вилітали крізь дірочки в дверцях і тремтіли на стінах, на столі, на обличчі Таниному.

У голові ворушаться думи, розпирають череп, просяться наверх. Вилітають поволі, як бджоли з вулика, і кружляють над головою.

„Яке воно буде?“ — думає вона.

У хаті тихо, у хаті мертво, тільки в кутках щось шепоче...

— Якесь воно буде, — шепочуть темні кутки.

„А може не вродиться, а може умре?..“

Прорвались думи, як туча. А в комині вітер ридає, у комині вітер голосить, виє, як по трупі...

Ось він зліз з даху, набрав повну пригоршу дощу і кинув у вікна, раз, другий і третій, як сівач просом.

Таня стрепенулась. Очі розширились, вдивляється в темряву, але там мертво. Мертва, мокра ніч.

„Боже, коли б він приїхав, коли б він побачив, як тут мені страшно, коли б він поглянув, як я тут страждаю, коли б він почув, як його люблю я...“

„Олесю! — зривається думка, а вуста бліді тріпотять безмовно: — Олесю...“

„Коли б зараз з'явився...“

Думки закрутились, їх так багато, вони бушують, як зграя ворон, що не може впасти на маленьке місце, і крутиться, крутиться довкола, — а місце пусте...

„Коли б приїхав“ — ловить вона думку, з думка втікає до гурту і крутиться, крутиться, — а місце пусте...

„Не може бути, — піймала вона, нарешті. — Не може бути“ — і держить...

У димарі знову засвистів вітер, але так протяжно, але так зрадливо, немов засміявся. Так, він засміявся. Таня чує сміх. Вона чує сміх:

— Хі-хі-хі... — сміється вітер.

— Хі-хі-хі... — чути в кутках.

Хто сміється?..

— То я сміюся, — киває чайник своїм довгим носом.

— То я сміюся, — говорить відро і аж дрижить зі сміху.

— І я, — дзвенить шклянка з ложечкою.

— І я, — танцює стілець.

— І я, — регоче посуд.

— І я, і я, — дрижать стіни, вікна, лямпа...

— Хі-хі-хі-хі-хі!..

Таня чує, як волосся лізе догори. Вона підноситься зі стільця, а за спину вже прокрався вітер. Він того тільки й чекав. Він бігає, повзає, вертить хвостом, як холодний вуж.

Таня хоче крикнути, але тільки відкриває рота, як вітер залазить через одкритий рот, і вона не вимовить слова. Таня задихається. Вітер розгостився у її грудях, заняв усі проходи і дихнути нема чим.

Але раптом якийсь стукіт. Виразний стукіт. Хтось грюкнув у двері. Це так, це правда, бо все замовкло, ніхто не сміється. Фізіономія чайника серйозна, шклянка споважніла, стіни заніміли, стільці завмерли і вітер утік. Вона починає швидко дихати, чує, що їй душно і щоки горять.

У двері хтось грюкнув сильніше і...

— Хто там? — зривається з уст.

— Можна? — питає чийсь голос.

— Можна, — каже вона тихо, але почуває, що серце вискакує з грудей, але почуває, що божеволіє з радости і страху.

До кімнати входить чоловік.

— Чого ви в темряві? — питає чоловік приязно, але голос незнайомий. Ні, — голос не його. Минає страх, тільки серце ще скаче, як розігнаний кінь.

— Хто ви?

— Невже не пізнали?

Чоловік сміється. Йому весело. Чому б йому не сміятись? Він світить сірника і запалює лямпу. І диво! Лямпа покірно дає себе запалити.

— Хто ви? — питає Таня ще раз.

Чоловік дивується.

— Що з вами? — питає.

„Темір“ — пригадує вона нарешті.

Доктор Темір бере її за руку і вже не сміється.

— Що з вами? — питає він стривожений.

Таня мовчить. Вона чує дотик його холодної руки, і їй так приємно. Вона вже нічого не боїться. Доктор Темір тримає якийсь час її руку і дивиться на годинника.

— Ви давно хорі?

Він пускає руку і пробує голову. Голова горить.

Вона не хора. Їй тільки страшно.

— Бідна моя дівчинка!

Доктор Темір суворий, але добрий і ніжний, як батько. Йому тепер все можна. Він розстелює ліжко і веде її на постіль. Роздягає її, як маленьку, розстібає мокрі черевики, потім скидає одежу. Його чогось ні дрібки не соромно. Через хвилину вона тільки в сорочці. Доктор кладе її на ліжко і не може витримати, щоб не глянути на її живіт. Він закруглився і вже ясно вирисовується з-під сорочки.

Таня мовчки покоряється докторові, лягає, він накриває її ковдрою, а зверху своїм футром. Вона знов дрижить від холодного простирала, від холодної ковдри, подушки, ліжка.

Доктор Темір не пристає на тому, він знаходить воду, наливає чайника і кладе на плиту. Потім відчиняє свою валізочку, добуває якісь порошки, розглядає їх, вибирає

один і всипає в рот хорій. Вона без заперечень запиває його водою. Доктор добуває з валізки шоколяду, цукерки і кладе на століччок.

Таня лежить з заплющеними очима, але не спить. Вона намагається думати про щось, щось пригадує, але все даремне. Вона чує знов, як щось пищить. Зривається.

— Що ви? Що вам?..

— Щось пищить...

— Чайник, заспокойтесь.

— Знов чайник?

Доктор напуває її чаєм і через деякий час дає другий порошок. Після того вона засинає кріпким сном, а доктор Темір сидить над нею до ранку.

Таня встала з ліжка тільки на третій день. Доктор Темір сидів невідлучно два дні коло її постелі, борючись із хоробою. Нарешті, він переміг, і Таня встала. Вона була бліда і хиталась на ногах, як дитина, що тільки вчиться ходити. Темір хотів залишитись ще на день, але вона не дозволила.

— Не треба, — просила вона. — Я цілком здорова, а ваша довга відсутність могла б навести батьків на різні здогади. — Краще, коли він ще колись приїде.

Доктор Темір був щасливий. Можна йому, значить, ще колись приїхати?

— Можна, добрий, хороший друже. Яка ж ви гарна людина. Дайте хоч раз поцілую вас.

Вона подарувала йому довгий вдячний поцілунок сестри, але Темірові від нього світ завернувся.

— Таню, я так дуже люблю вас, — сказав він сумно. — Ви не скажете мені нічого?

— Не сьогодні, докторе, не сьогодні. Ви їдьте. Мені так страшно, що там удома. Ще, чого доброго, і батько приїде, а мені не хотілось би, щоб він у таку погоду їхав. Їдьте, друже, а потім ще колись приїдете і ми

поговоримо. Тоді я вже дам вам певну відповідь. — Таня поцілувала ще раз на прощання доктора, і він поїхав благословлячи день і хоробу Тані.

Приїхав він додому ввечері, але, не вважаючи на пізній час і втому, пішов до Токпаків. Вони чекали на нього з години на годину і, побачивши його, страшно зраділи Поки він роздягався і сідав за стіл, вони намагались прочитати з його очей наслідки перебування в Тані і його просте, як на Теміра, веселе обличчя робило деякі надії.

— Як же там Таня? — питала дбайливо Ганна Степанівна. Доктор не знав, чи говорити йому, чи ні.

— Нічого, — сказав він.

Але вони не повірили, бо вони бачили, що він щось ховає, і доктор Темір мусів сказати, що Таня була хора.

— Боже мій! Розказуйте швидше!

Доктор Темір розказав докладно, як він застав Таню, як його приїзд був дуже до речі, як він ліками, що взяв із собою, перервав її хоробу — і тепер вона цілком здорова.

— Ви янгол, — казала Ганна Степанівна і плакала від зворушення. — Ви добрий дух нашого дому. Як вам дякувати?

Доктор Темір не хотів подяк. Хіба в подяках справа? Навіщо вони? Доктор Темір не любить того.

— Що ж вона, лишила вам, докторе, яку надію? — спитала не видержавши Ганна Степанівна.

Питання поставило доктора в трудне становище. Що він міг розказати? Він сказав, що Таня була з ним ніжна, як ніколи, що просила заїжджати, але нічого конкретного вона йому не сказала, та він і не питав, бо бачив, що вона хора, і просто не хотів її дратувати. Про поцілунок не сказав, але з його недомовок, з його поводження батьки вивели, що щось є, що їх дочка кинула в його серце іскорку надії.

— Вона тяжко покутує свій гріх, — сказав доктор, — вона тяжко страждає.

Іван Макарович взявся захищати дочку. Не можна ж так дуже обвинувачувати її, говорити про такий вже великий гріх.

— Хіба це гріх, докторе? — спитав він, дивлячись Теміровi в очі.

Темір, не чекавши такого питання, у першій хвилині змішався.

— Вона не повинна була брататись з чоловіком не своєї раси, — сказав він. — Він же ворог її нації.

Тут уже мусіла вмішатись і Ганна Степанівна, бо це зачіпало її.

— Добре вам говорити, — промовила вона. — Серцю не накажеш. Це легко говорити, любий докторе, про інших, тому, хто сам не відчув, не пережив подібного. Ми ось зійшлись з моїм старим, представники ворожих по-вашому націй, а прожили ж життя щасливо.

— Ваш гріх перейшов на ваше покоління, — сказав понуро доктор.

— І ми вчинили гріх? — знизала плечима Ганна Степанівна, — ми ж кохали одне одного, а кохання хіба гріх?

Темір був невблаганний. Він належав до людей, що не так легко зрікаються своїх слів, хоч би і сказаних необдумано.

— З вами, бачите, справа стоїть трохи інакше, — мовив він, — але про те вже говорилось, а це як потвердження хай буде сказано: у Тані заговорила ваша кров при зустрічі з тим.

Доктор Темір не назвав прізвища свого ворога. Він ніколи не називав його, користуючись радше всякими займенниками.

— Вона, видно, ще не забула його і досі, — тягнув поволі доктор, міняючись на обличчі: — усі мої поради, усі вговорювання позбутись...

Доктор не докінчив, але його зрозуміли.

— Може так краще, докторе, га? — спитав Токпак. — Вродить вона сина, виховає його на громадянина, ми повинні дорожити кожним новим громадянином, коли хочемо врятувати націю від виродження. На нас лежить цей обов'язок, а на вас, докторе, у першу чергу, ви культурний громадянин, ви алтаєць, ви лікар.

Доктор не хотів погодитись зі словами Токпака, бо це ж так близько стосувалось до нього.

— На вас, докторе, на нас небагатьох лежить обов'язок відродити націю, — повторив Іван Макарович, — відродити в нових, радянських умовах. Може, це нам і не вдасться, бо коротке життя людини, але ми повинні стати піонерами, повинні почати, а докінчить алтайський пролетаріят, що вже народжується.

Доктор знехотя слухав.

— Як ви собі мислите цю роботу? — спитав.

— Як, докторе?! — Це колосальна робота. Ми маємо відродити її всіма сторонами. З номадів маємо зробити осілих мешканців; ми маємо заступити ті прокоптілі юрти вигідними европейськими будинками; з країни пастушо-хліборобської ми маємо зробити країну індустріяльну. Хіба в нас мало засобів до того? Хіба ми не маємо запевненої допомоги всесоюзного пролетаріяту?

Доктор хитав недовірливо головою. Чого ти, мов, тут не набалакав?

— Чи не вплив це того романтика-інженера? — спитав. — Коли так, то він може бути задоволений. Я вже починаю вірити, що дійсно ви переродились. Чи користь з цього буде велика — це ще питання.

Іван Макарович забігав нервово по кімнаті своїми короткими ногами. Доктор був злий і мав охоту сваритись.

— Не бійтесь, докторе, — сказав Іван Макарович якомога спокійніше, — коли не користи, то шкоди в усякому разі не буде, а щодо впливу, так це вплив інженера. Він як спеціяліст розширив мені обрії можливостей. Він мріяв про електрифікацію в першу чергу і доказав мені, що вона конечна. Я повірив йому, що наша Катунь,

наша грізна ріка, понесе культуру в виді малих лямпочок, у виді незримого двигуна нових машин, яких не бачили ніколи ні наші гори, ні люди.

Інженер великий чоловік, коли він не зневіриться у своїй роботі, бо, треба признатись, не знайшов він щирого прийому в нас, не гостинно обійшовся з ним наш нарід. Коли, кажу, він поверне і схоче робити, то вже ми з вами побачимо такі зміни, яких і в казці не сказати. Наша країна може бути індустріялізована!

Гори перетяті мережею залізниць. Ви подумайте! Хіба це країна, в якій нема ні одної залізниці, а мешканці не знають навіть, що воно таке? Це перше. Залізниці. А далі... далі виростуть заводи, шахти... Наші гори викинуть нарешті свої скарби, що їх берегли віками, і добуде їх наш алтайський пролетаріят. Він простягне руку руському, а через нього і всесвітньому пролетаріятові, як рівний, рівному...

— Хто, хто має простягати руку?

— Наш пролетаріят, алтайський.

— У нас же ще шамани живуть, Іване Макаровичу!

— Вони зникнуть з першим гудком першого заводу.

— Фантазія.

— Ні, ні. Між тим треба думати і про поліпшення раси, про евгеніку.

— Над поліпшенням раси вам не доведеться багато працювати, — сказав іронічно доктор.

— Чому?

— А коли б вам удалося хоч частину з цих мрій — інакше їх назвати не можна — здійснити, то нехай ви тільки проведете залізниці, сюди напливе стільки чужинців, що ви не пізнаєте, де свої, де чужі.

— Ви, докторе, перечите мені нарочито. Колись ви інакше думали. Які чужинці? Не треба чужинцям давати проводу в руки. Треба самим працювати, а від них вчитись, коли це будуть спеціялісти. З культурою виросте сила. Нам треба якнайбільше інтеліґенції, а для цього

треба якнайбільше шкіл. У кожнім селі школу. Це повинно бути наше гасло.

Темір увесь час підсміхався під носом.

— А ви мрійник, не гірший від інженера, — сказав.

— Це ж не мрійництво, не романтика, це здійсненна річ. Треба тільки хотіти... і працювати звичайно. Радвлада дала нам змогу працювати і розвиватись самостійно, а коли дала — тримаймось.

— Як ви далеко зайшли, — сказав іронічно доктор. — Чистий комуніст. У які нетри залізли, скільки сказали слів?! Щоб виправдати Таню, треба було далеко менше доказів.

Іван Макарович образився.

— Я не берусь захищати Таню, — сказав він, — але, передумавши, я вирішив, що нічого страшного не сталось. Її дитину, коли вона вродиться, я заберу до себе і виховаю її так, як думаю. Це буде алтаєць, будівник нової алтайської радянської культури, дарма що в ньому буде руська кров. Ви інакшої думки, докторе?

Доктор уже не підсміхався, він сидів хмурий і мовчав. Відізвався аж по добрій хвилині.

Що він може думати чи казати? Тут могла б сказати щонебудь тільки Таня, але вона на цю тему не хоче говорити. Скільки він не навертав на неї розмови — усе дарма. Він, звичайно, не за те, щоб родити і виховувати байстрят, але це його особиста, може надто суб'єктивна, думка і її він не думає нікому накидати. Таня ж йому нічого не сказала, ні так, ні ні.

Іван Макарович знов став ва захист дочки.

— Це так зразу, — сказав він. — Вона жінка самолюбива, може навіть надто самолюбива. Иого вона покохала, думаючи, що він чоловік чесний, не спокушений, як вона, але вийшло не так. Їй тепер важко визнати свій, як ви кажете, „гріх". Ви розумієте, що це не так легко? З часом вона його осудить, якщо не осудила досі, забуде, погордить ним і все піде старим ладом.

Я певний, докторе, що сьогодні вона вже погорджує ним, але, признатись, до цього не кожний може.

— Ні, вона має ще якісь надії, — сказав Темір. — Оце моє нещастя. Вона ще чекає, що він вернеться.

— Казала вам? — здивувалась Ганна Степанівна.

— Не казала, звичайно, але це видно. Вона не хоче говорити. Не каже, але все чути. Такого засліплення, такої віри пошукати! Скільки часу минуло і він ні разу не написав. Можна ж було написати хоч з ґречності самої. Але хіба вони нас мають за людей?

— Такі, як він, може, й не мають. А треба зробити, щоб і такі мали нас за рівних. Треба примусити поважати себе.

— Примусьте.

— Звичайно, коли так будуть усі думати, як ви, то нічого не вийде. Я сьогодні не пізнаю вас, докторе. Ви завжди були передова людина, підтримували всякі прогресивні думки, сьогодні ж ви все заперечуєте.

— Ненависть з мене говорить, — признався Темір.

— Боріться! Не з одним, бо це не боротьба. Нова культура пустила перші паростки — треба виростати їх. Ви хочете виростати їх зі мною?

Доктор Темір подивився на Івана Макаровича, питаючи очима, куди він його кличе. Він готував знову колючу відповідь, але, зіткнувшись з добрими захопленими очима друга, пожалів його і сказав:

— Звичайно. Я вродився для праці. Праця для мого вбогого народу — мета мого життя.

— Так чого ж ви?

— Зневага ця мене смокче. Глодже мене. Розумієте? Спати не дає ночами!

— Забудьте, докторе, покиньте, Таня буде ваша, коли й тепер ви її хочете. Для вас ми тримали її і виховували, ви знаєте. І коли написано їй бути вашою, ніхто того не зітре.

Докторові прояснились очі. Він встав і сильно потиснув руку Іванові Макаровичу.

До кімнати ввійшла Ганна Степанівна, що вийшла була готовити стіл для вечері. Вона все чула, що говорили чоловіки, і вирішила, що в цьому місці можна розмову перервати. Попросила до вечері. Іван Макарович, радий і веселий, взяв доктора під руку і повів до їдальні, хоч той випрошувався і пручався.

У невеличкому підвальному ресторанчику зібралась московська художня богема обливати картини Ломова. Товариство було виключно чоловіче і трималось невимушено, свобідно, тим більше, що досі вони вже облили картини так докладно, що коли б дійсно занурити їх у випиту рідину, вони потонули б безповоротно. Дехто з товариства ще тримався на стільці яко-тако, дехто ледве сидів, а критик звалився на поруччя в безнадійній позі і спав.

Найбадьоріше тримався сам винуватець обливання художник Ломов і його приятель поет Соловейніков. Ломов розказував про свої подвиги на Алтаю, а поет слухав і творив уже нову поему під заголовком „Алтайське кохання“. Його страшно розчулила сумна доля цієї алтайки і він щиро співчував їй.

— Ох, те озеро, — закінчив, усміхаючись, Ломов, — багато воно бачило.

Футурист, що куняв, спершись на руки, підніс лохмату голову і баранячими посоловілими очима глянув на Ломова.

— Кажи, Альоша, — послухаємо, — забелькотів він.

Соловейніков, перемінившись у слух, дивився в рот Ломову.

— Що ж ще казати? — продовжував Ломов. — Усе сказано. Це озеро, що на моїй картині, бачило те... про що голосно не говорять.

— А ти скажи... — просив футурист.

— Ти її зрисував на картині? — перебив Соловейніков.

— Її.

— У неї такі груди?
— Такі.
— І очі такі?
— Такі.
— І ти покинув її?
— Покинув.
— То ти хам!

Ломов блиснув на нього злими очима.

— Ти закинь такого роду ніжності,— сказав він гостро.

Лірик був напідпитку і такими хвилинами любив задиратись.

— Для тебе мало того, — сказав він злобно. — Тобі б пику набити.

— Ти п'яний. Що ти говориш?

— Як ти смів так поступати?

— Тобто як? Що за моралі взявся ти мені читати?

— Звести, забрати честь бідній дівчині, покинути її і нахабно розказувати про це в п'яній компанії? На це здатний тільки хам, а не порядна людина.

У сусідній кімнаті жарив джазбанд і нарід танцював фокстрота як за старих часів, але п'яна компанія не чула його і не звертала уваги.

— Ґляньте, комісар моральности, інтеліґентська пика,— сказав футурист, стукаючи кулаком по столі.

Лірик не слухав. Його п'яна фантазія працювала в одному напрямку.

— Треба бути визутим з усякої чести, треба бути останньою каналією, щоб так поступати, — сказав він.

Ломов пробував заспокоїти його всякими способами, не маючи охоти скандалити.

— Ти здурів, Коля, що ти говориш? Яке ти маєш право так говорити?

Лірик не вгавав.

— Культуртреґер! Поніс культуру в темні алтайські маси, гість, можна сказати. Як же ти низько впав! Ти хоч написав їй щонебудь? Ти хоч був настільки чесний,

що сказав їй хоч звідси правду, коли не міг сказати там, усно.

— Яке тобі діло? Може, й сказав. Яке тобі діло до того, чи писав я, чи ні?

— Я вимагаю того!

Лірик запінився і скакав, як півень. Почали зглядатись офіціянти і прийшов навіть сам хазяїн.

— Ти замовчи, бо дістанеш по пиці, — сказав Ломов.

Лірик отетерів.

— Що ти сказав? — підсунувся він ближче. — Що ти сказав?

Поки Ломов встиг опам'ятатись, голосний ляпас повис у повітрі, і Ломов схопився за щоку. Удар був такий несподіваний, що художник не знайшов, що зробити і що почати.

— Ви — свідок, — сказав він до футуриста, тримаючись за лице.

— Ти йому віддай, Альоша, — сказав футурист. — Це ж благородіє. Бий його сукиного сина.

— Я його на суд!

— Брось, ну його к чорту! Не віддав — пропало. Постав ще пляшечку.

Поет Соловейніков не чув порад футуриста, бо він швидко покинув столик і подався до виходу.

Ломов сидів, як божевільний, і тільки лупав очима, шукаючи співчуття товаришів. П'яна компанія на всі лади почала заспокоювати покривдженого. Той нарешті почав плакати.

— Мене, художника першої марки, він ударив по обличчі! І хто? — приятель. Товариші! Є правда на світі? І за що, питаю я вас? За те, що залив йому за свої гроші пельку?

— Ти не зважай на нього, Альоша. Ти випий і все забудеш, — сказав футурист, наливаючи Ломову велику пивну шклянку вина. — Випий, голубе, то тобі відразу поможе і на другий раз із лірою не водися, не братайся.

Гади вони, сентиментальники. Та ще з благородних. Щось воно собі обдумало у своїй п'яній голові і по кількох чарках вина вже раптом прокинулося почуття порядности. Дивись на нього, шпана! Я, Альоша, на твойому місці з'їздив би йому по пиці зараз же, а тепер пропало. Тепер ти пий. Ти, положим, не футурист, але художників нефутуристів я ще можу терпіти, а тебе, Альошенька, я дуже люблю. Ти пий!

Він налив Ломову другу шклянку, і той випив одним духом.

— Тепер добре, тепер все пройде, як рукою зніме. Ти нам тепер розкажи детальчики. Приємно послухати. Твоя високошановна дама, Ніна Миколаївна, ніколи не довідається. Ти мене знаєш? Мовчу, як скеля.

Але Ломов не хотів говорити. Йому цілком зіпсували настрій. Лице горіло з болю і сорому. Проклятий поет своїми словами прибив його остаточно. Пригадав уже те, що забулось, улягло́ся, винайшов болячку, підогрів, роз'ятрив рану і вона тепер горить, пече вогнем. Він нав'язав прокляту думку, від якої не так легко тепер відчепитись. Так. Ця думка тепер надовго засіла в голові.

Художник не міг відв'язатись від думки про Таню. Вона ввижалась і ввижалась тут, у кутках задимленого тютюновим димом ресторану, така, яку він бачив перед останнього разу, перед від'їздом: заплакана, бліда, ослаблена, вона підносила на нього свої чорні очі і просила не покидати її.

„Не кидай мене одну на сором, на сміх людський"— чує безмовні слова крізь ґущу тютюнового диму. А футурист усе пристає зі своїм проханням розказувати детальчики.

— Замовчи! — кричить Ломов.

Футурист випростовується і дивиться здивовано на художника — чи він не здурів часом?

— Наливай! — кричить Ломов і роблено регочеться.

Футурист наливає і вони п'ють знов.

Годинник на вежі вибиває другу. До сонної компанії підходить господар і каже, що ресторан закривається. Він просить покинути помешкання.

Художній критик, виспавшись, підводить свою важку голову і перепитує, в чім справа. Він просить пояснити, де він і що від нього хочуть. Йому дають пояснення, і критик встає.

— Як іти, то іти.

Уся компанія підводиться, голосно відсуває стільці і, хитаючись, виходить на вулицю.

Страшній, нечуваній негоді, здавалося, не буде кінця. Уже місяць, як щоденно лили дощі, казився на горах вітер, шуміли води, бушувала Катунь. Алтайці висували голови з юрт і з жахом поглядали на небо. Гір не видно було. На них зависла неначе з неба кинута велетенська сіра губка. Її немов натискав хтось згори і вона виливала на землю море води. Вітер шарпав губку, роздирав її на шмаття, і тоді з-поміж продертих сірих клаптів показувались гори, але тільки на мить, бо розірвані шматки злипались знов, як ґумові, і закривали гори і світ.

— За кама мстить Ерлік, — говорили похнюпившись діди. — Він не подарує його смерти.

— Кінець світа надходить, — підтримували баби. Як довго вони живуть, не пам'ятають такого.

— Це ще не все, — казали залякані. — Ще інші кари зішле Ерлік. Катунь сердиться. Щодня прибуває води.

Рев Катуні заглушав слова, зливався з шумом вітру, і долина стогнала. В аїлі було пусто, мертво. Нарід не виходив з юрт, гуртуючись коло вогню, обмірковуючи трудне становище.

— Сіна гниють, чим будемо годувати худобу? Тепер без кама боги зішлють заразу на худобу і коні, а потім і люди підуть, бо хто вилікує, хто поможе?..

Це були найболючіші питання. Про них говорили в кожній юрті.

Таня вже два дні жила в свого діда, старого тульчі. По від'їзді Теміра вона боялась сама залишатися зі своїми думками, що зливними хмарами висіли над її головою. А для старетьких це були радісні дні. Вони не знали, як догодити своїй єдиній любимій внучці.

Таня лежала на шкурах і сумно дивилась у тріскучий вогонь, слухала жалібного виття вітру. Біля неї сиділа її бабуня. Сиділа мовчки, задовольняючись самою близькістю внучки. Дідусь напроти з люлькою в зубах докидав до вогню свіжих полін, і снопи іскор летіли вгору через чорний отвір.

У просторій шестикутній юрті було тихо, тільки вогнище весело тріщало і чути було, як дід смоктав люльку. Від діда падала чорна тінь на криві стіни. Від дрижання полум'я дрижала велика згорблена тінь, витанцьовувала дикий, старечий, божевільний танок. Тінь прикувала до себе увагу Тані. І коли Таня дивилась на неї, то їй аж наче переставала боліти голова. Дивна тінь. Що вона тільки не виробляла? Вона тупцювала по шкуряних мішках із сиром, хиталась, кивала головою, зачіпала божків, що висіли в кутку, і дерев'яні божки шкірили зуби з утіхи, чи з люті.

Дідусь докинув дров, полум'я на хвилинку погасло, і тінь зникла. З вогнища пішли угору клуби синього диму. Але це не був звичайний дим. Таня бачила, що кожний клубок набирає дивачних форм, потворних фігур, рукатих, ногатих, зі страшними головами, людськими, свинячими, кінськими, собачими. Почвари немов десь бачені, страшно знайомі...

Блиснули знов вогники з-поміж полін; малі, червоні лизнули поліна, і Таня побачила поміж почварами себе. Не було сумніву, що це вона. Вона ясно бачить, як огняні язики лижуть її одежу, тіло. Але то не язики, то червоні руки почвар. Так. Це теж ясно. Вони піймали її і затягають у вогонь... Очі Тані розширились, вона побачила, що нещасній жертві нема рятунку, ось вона вже

хилиться, хилиться і раптом... паде. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує. У хаті тихо і голос різко б'ється об стіни.

— Що з тобою? — здригується разом дід і баба і дивляться вистрашено на внучку. Таня, засоромлена, червона, змита холодним потом, сідає. Привид зникає, тільки серце б'ється часто, часто.

Нічого, вона, мабуть, заснула, бо таке щось приснилось.

— Ти дивилась, — каже дід упевнено, — ти не спала, — я бачив.

Може. Вона не знає, що з нею.

— Ти може хора? — турбується баба. — Ти засни, ляж, доню, я накрию тебе, буде тепло. Ляж, дитинко. — А потім думає: „якби заслабла, нема кому й порятувати".

Але Таня не хоче спати. Ні, ні, вона не хоче і не засне нізащо. За весь свій побут тут вона тільки раз спала спокійно, тоді, коли доктор сидів коло неї. Вона пригадує. Тоді вона виспалась за всі дні.

Таня чує, що треба заспокоїти старих. Щось конче треба сказати. Вона бачить, як вони стурбувались.

— Мені нудно, — каже Таня, — так нудно, дідуню. Ви колись грали мені, розказували про минуле, а тепер давно вже нічого не кажете. Чому ви так, дідуню?

Дід падкує. Коли б він був знав, що це поможе. Він завжди готов. Він не знав, що Таня любить слухати. Сто раз він готовий кинутись у вогонь для неї, щоб тільки задовольнити її.

— Заграй, розкажи що, дідусю.

Дід не дає себе довго просити. Він здіймає з кілка топшур і настроює струмент. Бабуня з любов'ю поглядає на свого старого друга.

— Старий він вже, забув вже розказувати, — каже вона, ледве всміхаючись зморщеними губами. — Колись змолоду, коли ще голос був, тоді послухала б... І очі блискають бабі. — У юрті люди не вміщались. Скільки їх було, сиділи, як мерлі, так слухали. Люльки їм гасли

в ротах, а ніхто не важився порухатись. Такий був дід. А тепер пропало, тепер не той став...

У голосі її і гордість за свого чоловіка, і тяжкий смуток.

— Старість, — каже дід, розуміючи смуток дружини, — старість. Думав онукам перекажу те, що діди навчили. Не дав бог онуків.

— А я, дідуню? — питає тихо Таня.

— Ти — дівчина.

Тим словом усе сказано. Доказувати дідові, що дівчина також людина, хоч вона найлюбиміша, було б даремне.

— Заграй, — просить вона, — заграй, дідуню, може і я навчусь.

Дід слухає. Він бренькає по струнах, бере на них кілька акордів і закриває рукою. Струни послушно мовкнуть.

— Про кого хочеш слухати? — питає він.

Коби він знав, як їй це байдуже...

— Грай про кого хочеш, — каже вона тихо. — Усе цікаве.

Дід знов бренькає по струнах, з уст його зриваються розбиті слова і бренчать в унісон з розбитим топшуром:

— У межичассі між кінцем минулих прекрасних, спокійних віків, — починає, дід, — і початком тепер надходячих прекрасних спокійних тисяч віків, у той час, коли жили сотні тисяч літ, повних спокою і щастя, великих радостей, за часів багатих, великих богатирів-завойовників, у один прекрасний час, твердий, спокійний, повний цілковитих, далекосяжних добродійств... Стовпи сонця утвердились недавно, проповідано тоді вісімдесят чотири тисячі наук, почали тоді жити по вісімдесят тисяч літ наново... У той прекрасний час утвердились, кажуть, держави і віра...

Дід замовк. Він задивився в огонь, немов чекаючи від нього надхнення. Бабуня вся перемінилась у слух, Таня ж лежала мовчки, з заплющеними очима.

Дід пригадав, знайшов перервану нитку і знов почав мережати епопею геройську, стару, як нарід алтайський:

... Підноситься отчизна — святий п'ятдесятголовий Хангай, що виріс під подихом вітру, підноситься сімдесят подвійних алтайських гір, що виросли разом з одним оголеним щовбом. Піднімається таємний Алтай, біліє десять великих морів-озір, з водами цілющими, нектарними. У тих кочовищах колишуться, синіючи, сині прекрасні сандалові дерева, зозулі кують радісно, солодко, звучно. Хитаються, колишуться крісаті прекрасні дерева, воркують, співають-шумлять різнокольорові птахи. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі; на гірських площинах колишеться, усе наповнюючи і переплітаючись, темноруда сандалова трава на чотирьох лукоріччях. Усі живі істоти — чотироногі, у щасті, у радості. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі на високих горбках, колишеться, усе наповняючи і переплітаючись, трава трьох лукоріч. Сніг на верхів'ях тане, шипить, тонкоголосі зозулі під ранковим жовтим сонечком кують, посідавши на вершечках високих сандалових дерев. Співають і щебечуть жайворонки і горобці шістдесятьох родів; лані сімдесятьох кольорів пасуться з тупотом...

Ось коротко яка отчизна — високий, багатий Алтай.

Вирісши, цілком заповнивши тінистий бік Алтаю, табун рябо-гнідих коней пасеться спокійно. — Щипають коні головки трав, п'ють чистоту вод, кормляться соками трав. Була там неспокійна, червонорогата худоба. Чорні й сірі бики бігають вузькими ярами гірськими так, що стогін стоїть, а зустрівшись один з одним, — б'ються. Молоді бички й корівки бігають, скачуть. Телята і телиці кружляють по вогких лукоріччях і пасуться. Були там сніжнобілі вівці, що заповнили устя тринадцятьох алтайських перевалів і їх стерегло ціле покоління народу. Барани та кізли ходять окремо, кізлята і ягнята блеють голосно...

Тими кочовищами, водами, тою державою, вірою, тою худобою, людьми, усім володіючи від народження, був славний звитязь...

Тихі дідові слова линуть, тремтять, як материна пісня над колискою хорої дитини. Таня, як хора дитина, не чує їх. Слова дідові колишуть її думи — горе, але заколисати не в силі. Занадто розгулялось воно, занадто воно велике. Заняло воно кожний куточок її душі, розсілось, розгостилось, як у власнім домі, надовго, назавжди...

Дід замовк, і Таня розплющила очі. Вона, як мірошник, що прокидається зі сну, коли млин стане. Вона переносить погляд на діда. Той дивиться зосереджено в огонь, шукаючи знов увірваної нитки своєї повісти. Нарешті знаходить обірвані кінці, зв'язує їх і тягне дальше:

... Батьком його було Синє Вічне Небо, а матір'ю — Корувата, Золота, Велика Земля. Постав він на світ із узористого чорного каменя, що появився на перехресті трьох балок, сам від себе розколовшись...

Нитка знов увірвалась, як павутина. Дід плямкає язиком, йому пересохло в горлі. Він наливає собі дерев'яну мисочку араки і випиває. Потім поволі набиває люльку й запалює. У юрті тихо, тільки вогонь тріщить. Баба сидить мовчки заслухана; вона не ворушиться, як кам'яна. Раптом понісся по юрті, як шелест вітру, ревний дівочий плач...

Старі притомніють і здивовано поглядають на Таню. Вона плаче. Довше не було сили вдержатись. Здавлений плач вирвався нарешті і забився об стіни юрти, як пташка.

— Що з тобою, доню? — питає налякана бабуня, але відповіді не може дочекатись. Дід вішає на кілок інструмента і журними старечими очима дивиться на любиму внучку.

Коби хоч причину сказала, а вона мовчить.

Таня довго ридала, довго трясласьь, доки вилилось горе поза вінця, і тоді вона трохи заспокоїлась і, стомлена, заснула. У сні вона здригалась, кричала, стогнала. Старі просиділи над нею всю ніч. Боялись порушитись, боялись поділитись своїми враженнями, здогадами, щоб не розбудити дівчини. У своїх старечих головах вони

чогось догадувались, серця їм щось підказували, але вони не говорили з собою. За довгі пережиті роки вони навчились розуміти себе без слів.

У юрті погас вогонь. Крізь отвір угорі продиралось пасмо сірого денного світла разом з краплинами води. Дощ не вщухав.

Заняття в клясі скінчилось, і Таня з жалем відпускала до домів своїх школярів. Години навчання в школі були тепер найприємніші години її життя. Тут вона забувала свої муки, тут заспокоювала свої нерви. У школі вона була давньою Танею, але вдома щораз більше боялась залишитись сама, бо тепер ще настирливіше вертали до неї нерозгадані думи, а вночі мучила безсонниця, з'являлись дивні гарячкові привиди і мучили до одуру.

Діти поволі складали свої книжечки, зшитки і ліниво простували до дверей, немов жалкуючи, що так швидко скінчилось навчання.

А сьогодні тьотя Таня таку гарну розказувала казку, про такі далекі країни, де нема нічого — тільки сніг і лід і де живуть тільки білі ведмеді і білі лиси і звіри, що перебувають у воді і не мають ніг, а пливці як риби. І ще розказувала про такого чоловіка, що пройшов ті страшні снігові поля і дійшов аж до того місця, де є середина землі. І розказувала, що в тих краях пів року день, а пів року ніч. Страшно в тих краях, але слухати дуже цікаво...

Діти з жалем покидали клясу і, проходячи повз Таню, щиро прощалися з нею.

— До завтра, діточки, до завтра, — говорила вона, пестячи очима чорні голівки дівчаток і хлопчиків. Дівчаткам з-під круглих обшитих футром шапочок визирало по шість чорних кісочок з уплетеними мушлями і іншими прикрасами, хлопчики ж були здебільшого стрижені, але дехто з них ще й досі носив косу, звичайно скарлючену, тоненьку, як мишачий хвостик.

— А ти, Манзирку, коли кісочку зріжеш? — спитала Таня, спіймавши за руку чорнявенького хлопчика, що проходив повз неї.

Хлопчик почервонів і закліпав скісними оченятами.

— Я давно б зрізав, та мати не дозволяє, — сказав з жалем.

— А ти скажи матері, що до школи з кісочкою хлопчикам ходити не можна. Кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, а школярі ні. Гляди, щоб завтра прийшов без кісочки. Добре?

— Добре. Коли мама не схоче, сам зріжу, — сказав Манзир. — Це неважко. Взяв ножа, раз і нема.

Таня приязно погладила його по голові.

— Самому не можна, — сказала, — треба, щоб мати зрізала. Ти зараз додому?

— Не знаю, мабуть, побіжу на Катунь. Там і вода! Ще ніколи такої не бачив. Уже й порон не ходить, страшно.

— Краще йшов би ти додому. Що там робити над Катунню? Іди додому. Підеш?

— Мабуть, піду... До побачення.

— Будь здоров.

Через хвилину кляса спустіла, і Таня залишилась сама. Вона важко впала на стільця, зідхнула і сумно глянула крізь заплакане вікно на сіре непроникливе небо. „Сумно на світі“ — подумала вона — „дуже сумно“.

Дощ, що лив ще перед хвилиною, вщух, але, здавалось, не надовго. Здавалось, вщух на те, щоб набрати сили і полити ще сильніше. Ранок швидко зміняв вечір безконечно довгий і вів за собою ще довшу, глуху, безвідрадну, осінню ніч. Таня думала тоскно про ті страшні ночі. Вона так стомилася останніми часами тим чеканням, що нічого не хотіла — тільки виспатись, але, коли приходила ніч, сон утікав, як злодій, з її кімнати, не доторкнувшись навіть повік.

Задивившись у сіру далечінь, вона не помітила, як перед вікном виросла висока юнацька постать у баранячій шапці.

— Гей! Є там хто? — крикнув юнак.

Таня здригнулась, встала і підійшла до вікна. Це був листоноша. Як вона забула про нього? Побачивши Таню, він поздоровкався і помахав у повітрі листом. Вона пізнала лист, зблідла і простягнула руку до листоноші крізь вікно.

— Дочекались? — сказав приязно.

— Спасибі! дочекалась, — та в словах і рухах не було вже не хвилювання, ні радости. Вона сама дивувалась зі своєї байдужости.

Повернула до столика, розриваючи по дорозі куверту. Лист був дійсно від нього.

„Любий друже! — писав художник. — Причини моєї довгої мовчанки шукайте в душевній боротьбі, що точилась у мені з виїзду з Алтаю і від Вас. На наше спільне нещастя, ми познайомились і з першого ж разу, здавалось, покохали одне одного. Але чи так було насправді? Ви покохали мене, я знаю, Ви покохали першим дівочим коханням, чистим і щирим, і на жертівник любови зложили все, що Ви мали святого, все віддали. А я? Тут і вся трагедія. І я покохав Вас. Я буду щирий, Ви вимагаєте того від мене. Я покохав Вас, але кохання показалось не тривке. Воно не зродило любови, воно згасло, перемінилось в приязнь і може й довічну дружбу. Що Вам з того? Чи може вона Вас задовольнити? Не може — відповідаю. Кохання згасло. Я почув це ще у Вас. Ще тоді, коли Ви розкрили переді мною свою велику тайну. У іншому випадку я повинен би бути щасливий, але я не почув щастя, а, навпаки, я почув неначе хто прив'язує мені до ноги тягар, який мені доведеться тягнути ціле життя. Я порадив Вам тоді звільнити себе й мене від непосильного тягару, але Ви, як і можна було чекати, не погодились, бо кохали. Я не напирав більше,

бо Ви й слухати не хотіли мене. Я поїхав, не сказавши Вам більше нічого. Хотілось самому випробувати себе. Я подумав: там, далеко від неї, почую, чи люблю її, і коли вона мені стане конечна, верну і візьму її до себе назавжди. Та вийшло інакше. Коли б не цей неприємний факт, я згадував би Вас, як прекрасний сон, а тепер я мушу згадувати Вас, як після прекрасного сну неприємне пробудження. Але ще не пізно. Ви подумайте. Ви молода, навіщо Вам зв'язуватись з неприємним клопотом? Ви можете завжди звільнитись від нього. Напишіть тільки, а я вишлю негайно скільки хочете грошей, і Ви вибавите себе і мене від великої неприємности. Я підкреслюю великої, бо для мене цей факт буде страшно небажаний, накинутий проти моєї волі. Я мав Вас завжди за дуже розумну і розвинену жінку. Будьте такою до кінця. Тоді Ви забудете мене й влаштуєте своє життя, а коли ні, дитина Вам буде докір на ціле життя. Я не відмовляюсь, звичайно, від матеріяльної підтримки, але заповідаю, що дитини не визнаю за свою. Отже, замість родити безбатченків, краще Ви послухайте мене. У всякому разі Ви відпишіть негайно, що Ви вирішили. Не пишу про себе, бо навряд чи це Вас цікавить...“

Кинула на стіл листа і сперлась на спинку стільця.

— Дочекалась, — шептала, — дочекалась...

Її уста шептали якісь незрозумілі слова, з очей котились сльози тяжкої образи.

Котились безвольні, як перли, по блідому безкровному обличчі.

...„Неприємне пробудження“... „Непотрібний клопіт“... „Не визнаю дитини“...

Раптом зірвалась із стільця, як обпарена. З невимовною злістю вхопила листа і подерла на дрібні шматочки. Здригалась з огиди.

— Навіть нічого нового не міг написати! Онєгін! Новочасний Онєгін пише до алтайської Тані.

Від раптового пориву, від приступу гніву втомилась. Білі тонкі пальці впились в чорне волосся і сама знов безсильно впала на стільця, поринаючи в полуомертвіння. Не хотілось уже нічого. У голові не було думок, не знала нічого. Її блудні очі безвольно блукали по стінах кляси, немов шукаючи чогось...

Із-за старої мапи Азії виповз чорний таракан, сів на стіні і зарухав вусиками. Дивним магнетом прикував він зараз же Танину увагу. Єдина жива істота серед цієї пустелі. Біла ,стіна була продовженням безбережного снігового, підбігунового поля, а таракан маленький досліджувач. Він то повз, то ставав, немов провалюючись у снігу. У її уяві він набирав людських форм. Над розколинами стіни він довго сидів і думав, як їх перелізти. Коли можна було, обходив, коли ні, брав їх на провал і далі йшов швидше. Покрутившись на стіні, він різко повернув назад і почав спускатись на південь. „Тепер іде відкривати південний полюс“ — подумала Таня. Їй пригадалась відповідь хлопчика на її питання чи тепло на південному полюсі — хлопчик сказав, що тепло. Таракан без сумніву прямував до тепла. Він швидко перебіг Азію, перескочив через Алтай, Монголію і знов опинився на стіні. Він так різко виділявся на білій стіні. Посидівши, порухавши вусиками, таракан знов заметушився. Таня думала, чи полізе він до пічки, чи ні, чи розумний з нього досліджувач, чи ні. Таракан наче прочитав її думки. Він швидко зорієнтувався і попрямував до пічки, та, пробігши шмат дороги, знов став. Може, він бачив її і з острахом ставав щохвилини, але, коли віддаль від пічки стала цілком невелика, він розбігся і з розгону шугнув у дірку...

Таня зідхнула і піднесла голову. В клясі темніло. Треба було йти додому. Вона встала, одягла свою чорну, шкуряну курточку. Каскетки десь не було. Почала розглядатись за нею, але за вікнами пронісся раптом дивний зловісний крик.

Хтось біг аїлом, викликаючи якесь незрозуміле слово. Таня покинула шукання і почала прислухатись. Крик затих, але за пару хвилин пронісся знову вже ближче.

— Катунь!.. Катунь!.. — тепер виразно бився із вітром чийсь знесилений голос і мовк. Через хвилину Таня почула чавкання по болоті чиїхсь чобіт і знов цей розпачливий крик під самими вікнами: —Катунь!.. Катунь!..

Нечувані дощі на Алтаї зробили своє. Гори перемінились в один суцільний водоспад. З калюж поробились озера, з джерел потоки, зі струмочків ріки і вся та маса води, омивши гори, вливалась, нарешті, у Катунь. Ріка здулась. Заскрипіли береги. Клекочучи й пінячись, прийняла вона бокові води і понесла у долину. Та вони плинули з усіх боків без перерви, не вміщаючись. Ріка набухала. Серединою її котилися вали, як велетенські казкові сірі коні, ржали на порогах, бризкали мокрими хвостами, кидались на ґранітові пороги, кусали їх, і пороги злякались, сховались, перемогли їх коні. Ріка залила пороги до щенту і поплила понад ними рівною масою, тільки внутрі, де заховались вони, дудніло і гуло. Біловодна священна ріка показувала алтайцям свою могутність. На її спіненій гриві пливли копиці сіна, дерева, коповирівані з корінням, столітні кедри, обламки юрт, корови з обдутими, набряклими животами, лошата, вівці.

На двох винеслих берегових скелях над Катунню стояли люди: чоловіки, жінки і діти. Дрижачи з холоду і жаху, дивились на ріку. Сюди збіглись вони з усіх кінців аїла, щоб слідкувати за рікою, щоб бути напоготові. Жінки, прочуваючи лихо, плакали.

— Пропали ми, люди, — сказав доморослий тельгочі,[1] старий сивий алтаєць в одному гуртку. — Це кара. Я казав, що так буде. Ще не такі кари зішле Ерлік на нас. І по заслузі. Нарід безбожний став. Молодь не вірує в богів, жертов не приносить, не слухає батьків. За провінню піде голод. Сіна позносило, худобу забрало, юрти повалило. Буде голод, пошесть буде...

Старий дід з маленькою сивою косичкою стояв згорбившись над кручею, як ворон у дощ, хитався, як ворон, і крякав. Але його ніхто не слухав. Діти тулились до материних спідниць і кричали. Матері не заспокоювали їх, вони сами дрижали від смертельного жаху, вони охали, зносили руки до неба, але їх стогонів і криків не почуло небо. Їх заглушала шумом страшна ріка. Вода прибувала з кожною хвилиною, наповнивши береги до країв і, нарешті, не вміщаючись в них, вдарилась убік і широким потоком побігла до села.

— Вода за нами! — почувся крик.

Люди, що стояли на одному горбку, побачивши, що вода дійсно бурлить вже за ними і може їх відтяти від села, кинулись назад. Бродячи по кістки в холодній воді, що заливала їх долину, вони погнали до села, та води випереджали їх, малими хвильками вони завойовували собі щораз більший простір, щораз ширшу територію.

Скеля спустіла вмить. Попереду бігли жінки, туляччи до грудей діток, ззаду чоловіки, а за всіма поволі плентався дід, потрясаючи косичкою і розказуючи про кари божі. Його юрта стояла високо і він не боявся, що її залле вода.

Нараз пролунав пронизливий жіночий вереск на другому горбку. Там була якась метушня, люди збіглись докупи і з купи раптом вирвалася якась жінка і кричачи побігла в село. Утікачі не спинились, не звернули уваги, бо кожний думав про себе, про нещастя, що спіненим конем гнало за ним...

Керована якоюсь внутрішньою силою, приспаним інстинктом, Таня вийшла надвір. Побачивши здалека метушню переляканих людей, почувши їх крик, вона подалась на ріку. У шкуряній курточці, з непокритою

[1] Тельгочі — вішун.

головою, не обминаючи калюж, вона йшла по воді, немов не помічаючи її. Вона йшла туди, звідки бігли люди. Їх бігло тепер багато — ціла юрма. Попереду, ревучи диким нелюдським голосом, бігла жінка. Порівнявшись з Танею, вона вхопила її за рукав і шарпнула щосили. Таня спинилась мовчки і подивилась на неї байдужими очима, дивуючись, чого вона хоче від неї?

Жінка перелякалась Таниних очей.

— Чого дивишся на мене? — крикнула жінка. — Не знаєш? Манзир...

— Що Манзир? — спитала Таня, сонно пригадуючи свого школярика з чорною голівкою і маленькою кісочкою.

— Манзир там, у ріці...

— У ріці? — перепитала Таня.

Їй пригадується чорний таракан з такими смішними вусиками, що відкриває полюси. Таня всміхнулась.

— Чого смієшся? Манзир мій зірвався зі скелі і втопився...

Розхристана жінка пустила Танин рукав і, ревучи звіриним ревом, побігла до села.

Таня подалась на скелю, що на неї показувала жінка. Це була колись любима її скеля, конечне місце її прогулок. З неї вона могла колись годинами вдивлятися в любиму ріку. Таня подалась туди. Люди, біжачи з кручі, завертали її, показували на небезпеку, але вона нікого не слухала. Бродячи щораз глибше у воді, вилізла, нарешті, на горбок. Вода прибувала без упину і заливала долину щораз ширше, щораз глибше. Вона заповенила вже всі вулички в аїлі, позаливала хліви, де стояла худоба і вівці, вдиралась до юрт. Люди поспіхом сідлали коні, навантажували на них щоцінніше хатнє добро. Жінки прив'язували до сідел мішки з копченим пресованим сиром — хлібом алтайським, заготовленим на зиму, зверху клали дітей і їхали в гори у вищі місця, де не могла їх дістати вода. Залишивши скарб на вищих

місцях, хто мав час, вертав назад забрати рештки вбогих пожитків, але траплялось так, що вже не було чого брати; вода замулювала юрти, ламала їх. Багато з тих, що повертали вдруге, втретє, не заставали на місці своїх жител. Розглянувшись довкола, не бачили нічого, тільки безбережне море, серед якого, як опалені пні, стирчали де-не-де до половини залиті брудними водами юрти. А на обрії, на скелі, над кручею, бачили одиноку чорну постать, що стояла нерухомо, як спижовий пам'ятник...

Це Таня. Вона стояла нерухомо і поглядала на воду. Очі не спочивали. Було на що подивитись, але мозок спав. Вода котила на своїх спінених хвилях щораз нові об'єкти для споглядання. Ось вона понесла цілий стіжок сіна, ось несе сідланого коня, ось почорнілі рештки розваленої юрти. Таня пропускає усе це з убійчою байдужістю. Перед нею щось далеко важніше, ніж це. Перед нею... маленька пташка, що не знати як потрапила у воду. Вона крутиться в водовороті біля самого берега. Крильця розпущені, на середині синенькі блискучі плямочки... „Це трупик Рамеза — думає Таня. — Бідна пташко, бідна сирітко, чого ти не береглась води?“

Пташка крутиться у вирі білої спіненої води, вода творить глибоку лійку. Пташку зносить туди і вона щезає з очей, але на хвилину знов виринає і знов бігає довкола берегів лійки. Коли пташка виринає, лице Тані прояснюється, коли ж поринає, хмурніє. Та нарешті пташка потрапляє у ще глибшу лійку і більше не показується. Таня напружено дивиться у воду. Їй страшно хочеться ще раз побачити пташку. Ще раз, ще тільки один раз. Бажанню її немає меж. Бажання її межує з божевіллям, але пташка не показується. „Вона мусить показатись, — думає Таня, — мусить!“ і вона стоїть, як закам'яніла, і дивиться в воду. А води все прибуває і прибуває. Де недавно ще вона несміливою струйкою продиралась у долину, тепер пливе розшалілим руслом, не

боячись ніяких перешкод. Вона занесла, залила майдан, де недавно ще гралися діти, залила всі криві вулички аїла, позмивала всі юрти і на місці зеленої долини, між двома пасмами гір, бушує грізно холодне море. Із моря виринають де-не-де дерева своїми коронами і невеличкий шматок скелі, на якій, здалека як обгорілий пеньок, стоїть Таня.

На землю швидко падала ніч. По узбіччях гір запалали вогнища. Над вогнищами носився плач і лемент, а вище, на чорних скелях, де розсілась ніч, сичали й плакали сови, вторуючи тим, що плакали біля вогнища. Цілу ніч не спали селяни, щоб бути напоготові, коли б вода підіймалась ще вище. Усю ніч волали до богів і духів, обіцювали жертви, але боги мовчали безсильні і тільки страшно і грізно шуміла священна ріка алтайців Катунь, і тільки страшно клекотіло на місці їх убогого селища невмолиме, жорстоке море, а вгорі, де чорні скелі, де розсілася ніч, плакали сови і вторували тим, що лементували біля вогнищ...

Усю ніч горіли вогні, усю ніч шуміла Катунь і бушувало море. Коли ж засіріло небо і перший раз за цілий місяць виглянуло сонце, то над водами стояв білий, як молоко, густий туман. Він поволі почав підноситись угору, відкриваючи обрій. По деревах, що стирчали з води, люди пізнавали місця, де стояли колись їх житла, бо більше з води не видно було нічого. Вода залила і скелю над кручею, де ввечері стояла одинока, чорна постать. Ранок не застав уже там нікого.

У Чемалі повінь наробила б багато шкоди, коли б заздалегідь вжиті заходи не дали розгулятись стихії. Вода порозмивала дороги над Катунню, залила майдан коло спустілої церкви і підмила кілька юрт, що стояли найнижче. Село Чемал стоїть на високому березі Катуні і воно природно захищене від повені, але вода безперечно залила б село, коли б не швидка рятівнича

акція. Чемальський комсомол утворив рятівничу дружину і на чолі її стали два досвідчені чоловіки — Іван Макарович і доктор Темір. У долинках, куди могла продертись вода, вони поробили дерев'яні дамби, навозили землі і каміння і загатили воді дорогу до села. Вона просякала, правда, місцями і бігла на майдан, але проходи, утворені в гатках, забивали наново, а воду спроваджували ровами за село. Іван Макарович і Темір з головами увійшли в роботу. Вони сами копали рови, сами насипали землю, вони керували роботами, видавали розпорядження, накази, і всі їх слухали, бачачи їх уміння і досвід.

— Інженер Манченко радів би, побачивши нас, — промовив Іван Макарович до Теміра, витираючи спітніле обличчя.

— Індустріялізуємо країну, — сміявся Темір.

— Не знати як він там відчитався зі своєї роботи? Бідний хлопець. Скільки сподіванок було, і все пішло марне. Тут ще і нашої вини трохи. Занадто недовірливо поставились ми зразу до його роботи.

— Трудно, просто, було повірити, — сказав Темір.

— А даремно, він був серйозний чоловік, йому можна було вірити. Неприємно те, що не пише нічого.

— То правда, обіцяв, повинен був написати, уже час, хоч ви знаєте, як до нас іде пошта.

— До речі, сьогодні повинні були пошту привезти, — пригадав Іван Макарович, — ви дістали що?

— Я ж удома не був. Цілу добу вже сиджу над рікою.

Вони обидва рівночасно глянули на ріку.

— Чи довго ще вона буде казитись?

Доктор Темір був певний, що це вже кінець.

— Дощ ущух, вода повинна спадати.

— Вона і спадає, — сказав молодий парубчак, що не хотячи боком слухав їх розмову.

— Невже спадає? — зрадів Іван Макарович.

— Подивіться.

Іван Макарович і Темір вилізли на дамбу. На верхній дошці лежала рівна мокра смужка на два-три сантиметри завширшки.

— Вода спадає! — крикнув Іван Макарович — слава! Ми перемогли стихію!

Літній чоловік радів, як хлопчик. Йому хотілось підскакувати і бити в долоні.

— Ви ще не дуже, — спиняв його Темір, — Катунь капризна, як розбещена жінка, вона ще може себе показати.

— Ні, ні, небо випогоджується, більше води не прибуде. Такого високого рівня води я, відколи живу, не пам'ятаю, а прожив я над нею нікуди не від'їжджаючи сорок сім літ.

— Так таки не від'їжджали? — спитав Темір.

— Йбо, ні. Моїх виїздів до Бійська я не вважаю за виїзди і то я там довше ніколи не сидів, як тиждень. А поза Бійськ я жадного місця не знаю.

Темір здивовано підніс очі. Він не знав, перший раз чув. Як так можна було жити?

— Вас ніколи не тягнуло в чужі країни, міста? — спитаз Темір.

Іван Макарович не збентежився і не засоромився.

— Читаючи про ті країни, міста, тягнуло туди подивитись, але коли б до того дійшло, щоб поїхати, я б відмовився, — сказав він щиро. — Я не уявляю, як можна жити без тих гір, рідного Алтаю? Я боявся б, що вмру там на чужині.

— І ви хочете індустріялізувати край, не бачивши й одним оком індустріялізації?

— Я хотів би для своєї отчизни всього найкращого на світі. Коли електрифікація, індустріялізація така гарна і така конечна, то чому мені не бажати її? Ви знаєте гасло велике: „Радянська влада плюс електрифікація країни...“ Чому б його нам не пристосувати? А ще, про кооперацію... Кооперація у нас уже є... — Він усміхнувся.— Правда, далеко не загальна, та ви пам'ятаєте, як вона

пиняво прищеплювалась? Але прищепилась і так нарід звик, що уявити собі не може, як без неї жити. В тій кооперації алтаєць уже мило купує!..

Доктор Темір, як звичайно, мусів трохи посперечатись.

— Живуть у нас люди й без неї, — сказав він, киваючи головою.

— Ну, ви берете цих дикунів.

— Яких ще у нас більшість.

— Чого там більшість? Скоро їх зовсім не буде Електрична лямпочка вижене темряву і дикунство.

— Мрійник, непоправний мрійник, — засміявся доктор, — Манченко приніс заразу, невилічиму хоробу „bacillam industrialicam“. Невже мені доведеться її лікувати?

— Та ви теж нею заражені, але не признаєтесь. Ви хитрий, ви вичікуєте, боїтесь, щоб з вас не сміялись. Хитрий доктор. Ну, як там, хлопці? Не спадає вода більше?

— Спадає, — сказав парубок з дамби.

— І багато?

— Спала ще з на два сантиметри.

— Тепер можна йти до хати. Залишити дежурних — і до хати. Ви залишитесь на дамбі? — спитав він хлопця.

— Залишусь, ідіть спочивати, — сказав парубок і цикнув крізь зуби на воду.

— Ходім, докторе, якби що трапилось, нам дадуть знати. На все добре, товариші, — гукнув він до хлопців.

— На все, — відповіла молодь.

Увійшовши до хати, приятелі застали Ганну Степанівну в сльозах. Заскочена приходом Теміра, вона не встигла витерти сліз і скрити свого хвилювання. Веселий настрій Івана Макаровича при виді їх зник вмить.

— Чого ти плачеш, Ганнусю? — спитав він дбайливо свою дружину.

Ганна Степанівна витерла фартушком очі.

— Не плачу, — сказала вона, — але чогось мені страшно, що з Танею. Там така низька долина, певне, залило всю.

Чоловіки зрозуміли, що Ганна Степанівна має рацію. Дивно, що за роботою вони забули про це. Іван Макарович почав потішати жінку:

— Вона ж не дитина, — сказав він, — чого ти боїшся? Живе вона певне в діда, юрта їх високо — боятись нічого.

Своїми словами він заспокоював і себе, бо йому чогось раптом стало незрозуміло важко.

— Мені чогось так сумно, що не можу собі місця знайти. Не знаю, чого. Василь привіз листа. Я не хотіла показувати тобі, щоб не розстроювати. Казав Василь, що до Тані був вчора лист також.

— Від кого лист?

— Та від...

Вона зразу не відповіла, зустрінувшись з допитливими очима Теміра.

— Не буду скривати, — сказала по хвилині, — від московського високого гостя, що тут був у нас.

Іван Макарович сильно змішався. Ганна Степанівна подала йому листа.

— Прочитай і дай докторові Теміру, — сказала вона.

Іван Макарович швидко пробіг листа очима і затиснув зуби.

— Прочитайте, — сказав він, передаючи листа Темірові. Той неохотно, з обридженням, як щось слизьке, холодне, взяв листа. Читаючи його, мінився від негодування. Деякі місця в листі прочитував двічі. Ганна Степанівна не спускала з нього очей.

— Падло! — сказав по хвилині Темір, — він і їй певно таке написав.

— Не інакше, — погодилась Ганна Степанівна,— не інакше, а таке.

Доктор Темір зірвався, ніби хотів бігти до нього або до неї. Але швидко погамувався і сів.

— Я турбуюсь, що з нею, — говорила Ганна Степанівна. — Я так чогось боюсь. Ти старий не міг так зробити, щоб вона була тут і жила з нами? Скільки я не

напросилась, а тепер не знаю, що з дитиною робиться. Там повінь мала бути велика. Місцевість дуже низька.

Іван Макарович приняв докір дружини. Люди в нещасті завжди шукають винуватця свого нещастя, хай це буде і любимий чоловік.

— Сама вона не хотіла жити з нами, — промовив він сумно, — я не знаю, навіщо ті докори, коли і так мені вже досить усього, коли це нічого не поможе.

— Я не докоряю, але та повінь мене так турбує.

— Повінню нічого турбуватись. Вода прибувала вдень і не раптом, а поволі, так що втекти можна було.

Іван Макарович заспокоїв дружину, але чув, що самого щось так ссе, так мучить. — „Лист зробив сильне враження на дівчину, а вона така божевільна...“

Ганна Степанівна тихо плакала, доктор сидів, похиливши голову. — „Чого він тоді вилікував його? Не вилікуй я його тоді, про нього б уже забули“. Темір уявляв собі, що він зробив би, як би зустрінув його тепер, отут денебудь. Що б він зробив? Бити! Бити хотілось довго і страшно. Бити! Не стріляти, а бити патиком по голові, по спині, по ногах, бити і бачити, як він корчиться в болях під ногами. Топтати його ногами, дивитись, як він плює кров'ю, топтати, аж доки спустить дух.

Доктор Темір заціпив зуби, витріщив очі, стогнав, неначе він мав його вже під ногами і знущавсь з нього.

По хвилині опам'ятався і заспокоївся. Став з крісла і сперся на вікно. Перед ним лежала пуста вулиця, людей не було, на подвір'ї сусідів, що мешкали напроти, грались молоді собаки. Вони обнімались, стоячи на задніх лапах, і намагались укусити один одного, то знов розчепившись бігали один за одним зі спущеними хвостами. Доктора Теміра заняла забава собак і він на хвилину забув про все. Раптом перед очима проїхав чоловік верхи. Доктор Темір машинально повернув очі на нього. Це був незнайомий йому алтаєць, в довгім кожусі, підперезаний ременем, він розглядався довкола, шукаючи

когось очима, і даремне, бо навколо нікого не було.
Люди, втомлені вичікуванням різних несподіванок від Катуні і участю в рятівничій акції, переконавшись, що ріка більше не загрожує, відпочивали в своїх житлах. Незнайомий алтаєць, побачивши через вікно доктора Теміра, кивнув головою, щоб він вийшов.

Доктор Темір здригнувся. Його охопило раптом якесь неприємне прочуття. Він був певний, що приїзд цього чоловіка має якийсь зв'язок з Танею. Відступив від вікна і глянув на своїх господарів. Вони сиділи згорблені, сумні, з мокрими розчервонілими очима.

— Якийсь чоловік під'їхав під ґанок, — сказав Темір, — видно, до вас.

Господарі одночасно скочили з місць, але в кухні вже почулись кроки незнайомого чоловіка. Через хвилину тихо відчинилися двері, і в них показалась його чорна кудлата голова.

— Єзень! — сказав чоловік, увійшовши.

Йому відповіли, заклопотано, чекаюче. Чоловік водив очима по присутніх, угадуючи, чи знають вони що, чи ні.

— Мене післав дід Токпак, — почав він поволі.

На нього піднялись троє поблідлих облич, уп'илось три пари вистрашених очей. Ганна Степанівна закрила мимоволі руками вуха, щоб не почути того, що він скаже. Але вона почула, бо слова ті були такі, що пройшли б крізь мур. Вони без труду пробили собі путь до її вух і мозку.

— Дід Токпак просив передати, що дочка їх Таня втопилась...

По кімнаті пролинув тихий зойк, як плач голодного бурундука, і все замовкло, а післанець говорив далі:

— Тоді, коли вода найбільше прибувала, вона пішла над кручу і більше не вернулась: Катунь забрала собі її в жертву, за спасіння аїла.

Доктор Темір, що досі стояв закам'янілий, рвався до післанця і вхопив його за груди.

— То правда? — крикнув він.

— Правда! — перелякався чоловік. — Люди бачили її над кручею до пізнього вечора, коли вода залила ввесь аїл, вона стояла там, а вранці вже не бачили нікого.

— Може вона вернула?

— Звідтам вернути не можна.

— Чому ж ви не врятували її?

Темір верещав і тряс чоловіка, як грушу.

— Свою худобу і дітей рятували. Човнів нема в нас. Нічим було під'їхати до неї. Але це може краще, що вона втопилась.

— Чому? — заревів Темір.

— Ріка хотіла жертви, — сказав чоловік, — дістала її і заспокоїлась. На другий день вода впала.

Темір остовпів від тих слів. Вбити цього темного чоловіка за ті слова? Перед ним стояв весь нарід. Уся страшна безбережна алтайська темрява, тяжка, незглибима, накопичена століттями.

Чоловік не зрозумів докторового жаху. Заохочений тим, що його слухають, розказував далі свою повість:

— У неї злий дух вселився і помішав її розум. Так казали люди, що бачили її останнього разу.

Доктор Темір оглянувся на хату. Його господарі лежали зомлілі. З їх лиць визирала смертельна блідість.

— Води! — закричав Темір. — Але в хаті його ніхто не почув. Післанець, побачивши роботу своїх слів, скористав із замішання доктора, висунувся за двері і зник.

Доктор Темір побіг по воду і заходився чутити зомлілих.

Повернувши додому пізно, Темір, не запалюючи світла, впав у фотель. У душі була страшенна порожнеча. Не хотілось нічого ні думати, ні робити. Він був подібний до скупаря, що все життя збирав золото і ховав у скрині, і те золото одного дня вкрали злодії. Доктор Темір знав, що втратив все, що мав найдорожчого, ба втратив усі надії, без яких неможливе життя, і тепер не залишилось нічого. Він чув, що життя зробилось непотрібне,

але почуття свого він ще не погодив з думкою, що спала стомлена; побита строкатим жмутком останніх подій. У всьому тілі чув страшенну втому. Болів кожний мускул. Витягнувшись у м'якому кріслі, прислухався, як біль холодною струйкою майнув по ногах, по спині, руках. Тільки голови не зачіпає, бо голова знечулена спить. Широко розплющені очі встромились у стелю. Їм боляче рухатись.

До кімнати ввійшла стара Тібан. Ставши біля порогу, завагалась, чи йти далі, чи ні. У кімнаті було темно; при світлі молодика, що кидав у кімнату слабеньке світло, вона бачила нерухомий силюет сина.

— Ти спиш, сину? — спитала вона тихо, ледве чутно.

Доктор Темір прокинувся від дивного півсну. Не віручи собі, що це йому не приснилось, підвів обважнілу голову.

— То ви, мамо?

— Я, сину. Я питаю, ти не спиш?

— Ні.

— Може світло засвітити?

— Світіть, байдуже.

Стара засвітила лямпу і поставила на стіл коло сина.

— Ти певно голодний, сину? — спитала вона дбайливо.

— Ситий, мамо, ситий.

Мати прийшла з чимось, хотіла щось спитати, але не зважилась. Вона складала на його столі десять разів складені книжки, папери, чекаючи, аж він сам заговорить. На столі лежали окремо свіжі газети, яких він ще не бачив.

— А тут газети є, сину, — сказала вона, не дочекавшись слова від сина.

— Добре.

Розмова ніяк не могла початись. Стара знала, що й дальші намагання будуть даремні, і тихенько подалась до дверей.

— Я пізніше зайду, — сказала, відчинивши двері.

Син не відповів.

У хаті знов зробилось тихо. Надворі стояла погідна ніч, через вікно поглядав одним ріжком молодик. Доктор Темір сидів тепер у фотелі, як хорий або дуже п'яний. Він розставив на поруччя руки, витягнув ноги, голову опустив на груди і знов запав у полусон, полунебуття. Нарешті, підвів голову. Його прислілуваті очі без окулярів були мутні, без життя. Повів ними по кімнаті, шукаючи чогось. У горлі пересохло, хотілось запалити цигарку. Нишпорив рукою по столі, шукаючи тютюнярку, але вона була у пальті. Намацав газету і підніс її до очей. Це була московська „Правда". Розложив газету і почав пильно читати, притуливши її до самого носа. Прочитав старанно передову і наступний розділ, не зрозумівши в результаті ні одного слова. Тоді почав перебігати очима зі статті на статтю, з заголовка на заголовок, але читання не викликало в його мозку ні жадного рефлексу. Зневірившись, вже хотів кидати газету, як раптом його зацікавив один анонс, написаний товстим шрифтом. Цей анонс стояв в розділі „Музика й мистецтво". Товсті літери кричали: „Виставка картин".

Темір почав пильно читати анонс. Там говорилось, що до днів Жовтневої революції пристосовано виставку картин найкращих художників Москви всіх шкіл і напрямків, як річний підсумок їх праці. Серед прізвищ художників доктор прочитав прізвище Ломова. Цього анонса Темір прочитав одним духом і, на диво, ясно зрозумів. Не доводилось читати вдруге.

Згадка, прізвище ворога вмить розбуркали його приспану думку, думка почала швидко ворушитись, як відігріта в зимі комаха.

— Убийця! — прошепотів Темір. — І він живе! Він ходить, сміється, любить, готується до виставки, збирається зажити слави, а його жертва лежить десь тепер на дні холодної ріки. Таню! Таню! — завив Темір не своїм голосом. — Таню! сонце моє, Таню!

Ухопився за голову. Вона привиділась йому зогиджена муками, мокра, до половини занесена річним намулом...

Нерви розгулялись так, що тепер їм не було стриму. Забігав по кімнаті. Руки дерли одежу, пальці корчились, дряпали обличчя, рвали волосся.

— Таню! — стогнав він. — Невже я більше ніколи не побачу тебе? Невже ти ніколи не всміхнешся до мене? Не може бути! Не може бути!! Не може бути!!!

Він хотів переконати себе, що це сон, що це помилка, що це неправда, що вона живе, що той чоловік жартував. Почав прислухуватись, чи хто не йде сповістити його про те, що усе це неправда, що Таня жива. За дверима щось грюкнуло. Ось зараз вони відчиняться, і той самий післанець прийде й скаже, що він помилився, що це не Таня згинула, а хтось інший. Стояв і дивився на двері. За дверима було тихо.

Стара Тібан, що підглядала крізь дірку від ключа за рухами сина, побачила, що він дивиться на двері, причаїлась і стишилась. Вона догадувалась, що син буде страждати, і хотіла бути напоготові. Щоб бачити його, вона засвітила була лямпу.

Доктор Темір, не дочекавшись нічого, пішов до стола. Його очі знов упали на газету і знов зіткнулись з ненависним прізвищем. З озвірінням вхопив газету, кинув і почав топтати ногами. Виладувавши трохи злости, заспокоївся на мент, але думка вже не думала дрімати і глухо стукала в череп.

„Ти пам'ятаєш її очі, коли вона приходила кликати тебе спасати його?“ — стукала думка.

Темір бачить, як живі, її очі.

„Навіщо я послухав?“ Очі звогчіли. — „Я врятував його на те, щоб він убив її? Я брав участь в убивстві“.

Як живі, стали перед очима всі рисочки її лиця. Бачив луки її густих брів, бачив перчик на личку, бачив кінчик її рожевого вушка, білі, як сніг, зуби, бачив її

усмішку. Раптом обпік йому губи її єдиний поцілунок, що вона подарувала йому, як доказ подяки за доброту.

— Я вже ніколи не діткнусь її руки, — шептав він. — Ніколи не почую її голосу, ніколи не побачу її...

Темір кинувся до шахви. Там у кутку лежав завжди його бравнінґ. Почав шукати, перекидати все у шахві, але бравнінґа не було. Застогнав, як ранений звір. До кімнати тихо всунулась стара Тібан. Подивився на матір страшними очима.

— Заспокійся, сину, — просила вона ласкаво, — не горюй, дитинко. Плачем горю не поможеш.

— Ви знаєте, що з Танею, мамо?

— Знаю, сину. Не воскресиш її більше. Заспокійся. Коли б не було горя, не було б радости. А живий хай живе гадає.

Син не чув слів матері, але почував, як голос її заспокоює його, колишче, як колись у дитинстві.

— Ти може випив би чого? Є арака свіжа і вина я купила для тебе, може вип'єш і легше стане. Вино не раз заспокоювало тебе.

Стара пішла до шахви і видобула з закутка пляшку вина. Там була приготована заздалегідь шклянка.

Темір випив три шклянки одну за одною без передишки. Через кілька хвилин він, здавалось, заспокоївся. Нова думка вселилась в його мозок і привела до рівноваги.

— Я, мабуть, поїду, мамо, — сказав він захрипло.

— Куди, сину?

— Не знаю, може до Бійська, може ще далі. Мені треба заспокоїтись, тут я не зможу прийти до себе.

Стара недовірливо глянула на сина.

— Це добра думка. Поїдеш, побачиш людей, забудеш...

— Тільки ви нікому про це ані слова. Дайте коневі їсти, я вранці вирушу. Про мене не турбуйтесь, я повернусь через кілька днів.

Випорожнивши цілу пляшку, Темір почув, як голова тяжіє і злипаються очі. Фізична праця, невиспані ночі, моральні переживання, збившись докупи, перемогли.

— Я піду спати, — сказав він, встаючи з крісла і заточуючись.

Стара мати повела його стомленого до ліжка. Помогла роззутись, роздягтись і положила спати, як багато років тому, коли він був ще маленька дитина. Стояла над ним і молилась. А як син заснув і мати переконалась, що він справді спить, тихенько погасила світло і вийшла з хати. Тепер вона була певна за його цілість.

„Завтра він буде інакший, — думала стара, йдучи до своєї юрти. — Сон найкращий лікар на такі болі. Сон і час. Їх два. Ха-ха-ха... Скільки то терпінь посилає життя? Терпінь і радости. Усього є в тому житті. А гарне воно, шкода що таке коротке. Може смерть вже гострить косу на горах? Хто її знає?!“

Вона втерла якусь заблукану сльозу і глянула на місяць, що ховався вже за горами на спочинок.

— І ти йдеш спати? Ти все молодий!

Стара Тібан забула всі сумні думки і всміхалась до місяця сльозавими очима, а місяць їй відповідав.

Якось незадовго після дощів і повені задули з півночі на весь Алтай холодні вітри, несучи на своїх незримих крилах холодний, смертельний подих зими. Ріка, що недавно затопила стільки аїлів і ревом та величчю нагняла жах на Алтай, впала, зменшилась до непізнання, а на широких долинах, де стояли аїли, а потім бушували її хвилі, лежали на піску тоненькі пластинки льоду, як свідки недавньої катастрофи. Зчищаючи їх, алтайці будували нові, нехитрі житла, бо зима йшла швидкими кроками. За кілька днів замулену, замерзлу долину покрили знов юрти, що били у вічі білизною, свіжістю тесаних дров і виглядали, як стіжки поскладаних жердок. Школа, де вчила колись Таня, знов почала свою

працю, а на місце Тані прибув із Улали вчитель. В аїлі було тихо і сумно. Вода позносила людям сіна, худобу, багатьом мешканцям позабирала хатній скарб, припаси їжі на зиму, і нарід стояв перед привидом голоду. У села приїжджала вже двічі комісія зі столиці, підраховуючи шкоди, вчинені повінню, і обіцювала матеріяльну допомогу від уряду. Це трохи заспокоїло нарід і він, сидячи в юртах, покірно і тихо чекав на зреалізовання обіцянки, на переведення її в життя.

Ніхто не вийшов цього року на лісові промисли. Дрібний звір кудись подався у непроходиму тайґу і вигнили кедрові горішки, найважливіший рід промислу, який щороку збагачував хоч небагатьох.

І ще одно нещастя загрожувало селам. На горах появились у великій масі вовки. Вони ходили цілими зграями, нападали в білий день на село, на очах у мешканців роздирали вівці і собаки. Цілими ночами довкола сіл горіли ватри, щоб відстрашувати від жител небажаних і грізних гостей. Біля вогнищ вартували люди. Цілими ночами точились тут, для скорочення часу, довгі балачки, а зводились вони звичайно до пережитих нещасть, що впали останніми часами на Алтай. Нерідко заходили до вогнів уночі чужі перехожі погрітись і за звичаєм пересидіти до ранку і з вартовими обговорити їх важке становище та розказати про своє. Одного разу до великого вогнища, де сиділо троє вартових, заїхав чоловік, якого на селі не знали і ніколи не бачили. З вигляду був він схожий більше на монгола, ніж на алтайця, але говорив по-алтайському добре. Чоловік був він, видно, дуже мудрий, бо, хоч був і здалека, знав докладно про всі нещастя, що спіткали їхній аїл, і пояснював їх причини. Говорив він по-вченому і всі його слухали.

— Упадок віри серед алтайців, — казав чоловік, — це причина нещасть і кар божих. Упала віра серед старих і молоді. За це карають боги нарід і будуть карати. Розгніваних богів можна з'єднати жертвами, а їх не

приносять. Ваш аїл покарали боги за кама Натруса і покарали найтяжче. Чого вода не залила Чемала? Чому не залила інших аїлів, а тільки ваш? Бо ви піддались злим нашіптуванням, серед вас були зрадники, що запродались і видали його. Він не вмер, бо дух його невмирущий. Він живе у надалтайських сферах і звідтам посилає на вас нещастя. Він зіслав повінь, що змила ваші житла і достатки. Він наслав на вас вовків, щоб забрати вам рештки худоби. Він зішле голод, а на весні пошесть на людей і худобу, що перезимує зиму. Хто у вас тепер знайдеться такий, щоб захистив вас перед духами? Нема такого.

Люди слухали понурих його віщувань, його погроз.

— Нема, — кивали вони головами. — Той умів підноситись і на п'яту сферу, він розумів усіх духів.

— У вас голод вже тепер, — продовжував пришелець, — що ви будете робити далі, як зима прийде?

— Радянська влада поможе, — сказав молодий парубок несміло. Решта недовірливо мовчала.

— Не вірте, — сказав, зло посміхаючись, пришелець. — Ніхто вам не поможе. Тепер усюди голод...

А потім тихо, ніби про себе:

— В Уймоні нарід повстав, побив комісарів, спалив аймацьку раду. Нарід не витримав і повстав...

Пришелець навіть не подивився, яке враження справили його слова на присутніх. Видобувши з-за халяви люльку, він старанно почав набивати її зеленим самосадом.

— Я був колись в Умоні, — сказав старий вартівник. — Далеко звідси.

Решта вартових мовчала. Ніхто не вдумувався у значення слів пришельця. Кого могло цікавити те, що роблять люди в Уймоні, коли ніхто їх не бачив? Кожний думав про себе, свою сім'ю, свою худобу, про те, що не буде чим кормити їх узимку, і кожний бачив привид голоду, що вітав над Алтаєм.

Пришелець довго возився з люлькою, чекаючи, що йому може заперечить парубок, але той піддався своїм власним думкам, забувши про все оточення. Над чотирма похнюпленими головами стояла тиша, тільки вогонь потріскував та зідхав ситий буланий кінь пришельця.

Надворі поволі розвиднялося. Пришелець глянув угору, а потім на людей. Вони все думали, стоячи в однаковому положенні.

— Поїду я, — перервав тишу і нитки важких дум вартівників пришелець. Від його слів немов прокинулись усі, немов зраділи, що можуть поговорити про інше, про легше.

— Небезпечно ще, — сказав дід. — Посидів би до ранку, вовки.

Чоловік не боявся.

— Пізно буде, — сказав.

— Далеко держиш путь? — спитав дід.

— До Бійська.

— Не скоро будеш. Дорога далека, — сказав дід — Був я там колись, давно.

Пришелець нічого не відповів, а повернувся до коня. Він поправив ремені і виліз на сідло. Стиснув коня ногами і рушив від вогнища, не прощаючись. Його від'їзд нікого не здивував, ніхто його більше не затримував, але всі провожали його очима. На сідлі ззаду була прив'язана добра рушниця, якої вони не помітили досі.

— Хто він діду? — спитав парубок по від'їзді незнайомого чоловіка.

— Чужий, — сказав дід. — Коли я був іще молодий, такий, як ти, бачив таких, як той. Їх тоді багато крутилось по горах. Тоді було повстання Чет-Чалпана. А коли розбили Чет-Чалпанове військо, вони зникли, такі, як той, що був тут. І перед війною появились були такі люди і теж кудись зникли.

— А хто він? — допитував парубок незадоволений з невичерпної відповіді.

Дід не знав більше.

— Може дух перебраний за чоловіка?!.

— А курить люльку і рушницю має?—не довіряв парубок.

Дід зневажливо всміхнувся. Яка тепер молодь нетямуща, не розуміє звичайних речей.

— Духа не розбереш, — пояснював дід, — і коли він захоче, щоб його не відрізнили від чоловіка, він бере його постать. Бачив, як довго возився з люлькою і таки не запалив, як слід...

Уже було близько півдня, як незнайомий чоловік на буланому коні доїжджав до Аноса. Він хотів вступити до села, хоч там жили руські, і він не сподівався великих успіхів, але, під'їхавши ближче, побачив арку, зроблену з дерева і заквітчану сосновими вінками, а над нею на червоному полотні напис; „Хай живе одинадцятий Жовтень". Їздець прочитав його пильно і звернув на поров, не заїжджаючи до села. Опинившись на другому березі Катуні, він не поїхав до Елікмонара, як було в його пляні, а на Майму, бо він забув цілком, що це був день сьомого листопада — свято революції.

Усю дорогу від кордонів Монголії його переслідували невдачі. Людей, з якими він мав діло, не заставав на місцях, Натрус умер, про Мабаша довідався, що той у тюрмі через зраду Тріша. Люди, з якими він говорив і підбурював проти радвлади, слухали його байдуже і не на його слова в кращому разі, а то й виступали проти нього одверто. Повертати цією дорогою, що він приїхав назад, боявся, а вертати треба було доконче, бо бачив, нічого не зробить, не зможе підняти нарід, не маючи ні прихильників, ні спільників, а до того швидкими кроками йшла зима.

Кінь стомився далекою дорогою і посувався поволі наперед. Їздець оглядав по дорозі околицю і помічав великі сліди знищення, заподіяні повінню. Дороги були розмиті, у багатьох місцях занесені камінням і намулом,

повириваними з корінням деревами. Під час своєї подорожі він остаточно переконався, що робота неможлива. Тепер була єдина думка—непізнаним заїхати до Бійська, продати якнайшвидше коня і Бією, поки вона не замерзла, дістатись до Тілецького озера, переплисти на катері, а там він уже знайде спосіб пробратись далі. Він проклинав себе за те, що послухав і так пізно виїхав. Було холодно і хотілось їсти. З верхів дмухав морозний вітер, верхи біліли вже від снігу. Усі запаси провіянту вийшли, нових в дорозі зробити не вдалось, а до Улали була ще далека дорога. Витягнув із-за халяви люльку і з горя почав її набивати тютюном, та не самосадом, як він це робив при вогнищі, а справжнім дорогим люльковим тютюном, що лежав захований у перекиднім мішку.

Проїхавши кілька кілометрів самотою, їздець побачив на дорозі якусь людину. Здалека трудно було розібрати, куди вона йшла: чи туди, чи проти нього. Їздець нагнав коня. Вияснилось, що постать ішла на нього. Під'їхавши ближче, їздець побачив чоловіка обдертого, оброслого бородою, брудного з позападалими очима, з жебрачим кийком у руці. Думка поживитись від нього, а їздець думав, що чоловік певне має з собою якусь їжу, зразу відпала. Він вирішив і не затримуватись біля жебрака. Порівнявшись з ним, їздець поздоровкався, але жебрак не відповів, тільки пильно подивився на нього і коли й минув його, то довго дивився вслід.

Це був Тріш. По амнестії, виданій напередодні свят Жовтня, він повертався додому. Сам непізнаний, він пізнав їздця, що через нього йому довелося стільки витерпіти. Тріш стиснув у руках палку. Йому хотілось побігти за ним, але у їздця була рушниця. Постоявши хвилинку, він подався у дальшу путь.

Молодь у Чемалі готувалась до зустрічі Жовтневих свят. Школярі в інтернаті цілими вечорами поважно, зосереджено вирізували прапорці з кольорового паперу,

вирізували літери з білого паперу і ліпили їх на довгі червоні смужки матерії. З літер поволі виростали палкі гасла і малі майстрі раділи зі своєї роботи. Комсомольці робили опудала, набивали їх соломою, а під ними ставили відповідні написи. Цього року не фігурував серед цих пугал популярний і на Алтаї Чемберлен, а кам Натрус і кулак Мабаш. Вони заступили цього року місце англійського твердолобого мінзаксправ. На широкому подвір'ї інтернату, як на муравлиську від муравлів, кишіло від молоді з самого ранку. Вона не спала всю ніч, готуючись, бо таке свято буває не часто. Нарешті коло одинадцятої години заграла музика, розчинились широкі ворота і з них висипали на вулицю організованими чвірками демонстранти. Попереду йшли веселі, всміхнені школярі найнижчих кляс, несучи в руках червоні паперові прапорці, а над ними вгорі маяв і шелестів від вітру червоний прапор. На ньому були змальовані алтайські гори, прикриті чорною заслоною, і робітник на них і селянин скидають ту заслону з гір. Діти розуміли значення малюнка. Старші несли білі дошки, на яких чорніли яскраві написи: „Геть паліїв", „Геть камів", „Хай живе радвлада" „Хай живе ойротська автономна область". За школярами марширували жваво комсомольці, несучи свої опудала з написами: на одному „кам", на другому „кулак", а над усім на височезному дрючку дошка з написом „Хай живе електрифікація країни". Це був перший такий напис за все існування Алтаю. Електрифікація чорних, закоптілих юрт, досі нікому не вкладалась у голову, ніхто не розумів її. І аж поява влітку інженера Манченка і його робота помогли зрозуміти значення величезної ідеї. Мріями інженера запалилась насамперед молодь, не кажучи вже про Івана Макаровича і доктора Теміра. Але їх обидвох не видно було сьогодні серед демонстрантів. А їх звикли бачити всюди перших.

Пройшовши всіма вулицями невеличкого села, демонстрація спинилась на широкому майдані перед аймацькою

радою і тут зустріли їх представники компартії і влади, з трибуни, побудованої біля церкви, що вже кілька літ пустувала. Зваблені музикою, поприходили сюди селяни послухати, про що говоритимуть промовці, чи не скажуть чого про допомогу жертвам повені. Цілий майдан хутко заповнився людьми, музика заграла „Інтернаціонал", зашуміли прапори і шапки кількох сот людей похилились додолу. Завмерли голоси, здавалося, вітер затих, заслухались гори. Але музика скінчилась і оплески сотень долонь ударились об скелі, бо на трибуні появився промовець.

Зрозумілою алтайською мовою він вітав зібраних з одинадцятими роковинами Жовтня. Говорив про труднощі, що довелося поконувати на довгому одинадцятилітньому шляху до соціялізму, говорив про ворогів радвлади внутрішніх і зовнішніх, говорив про великі досягнення, говорив про допомогу потерпілим від повені. Люди уважали — слухали, ловили кожне слово.

З хати, що напроти, вийшов Іван Макарович і швидкими кроками, ніким не помічений, наблизився до юрби. Йому хотілося хоч трохи послухати промовців, хоч на хвилину взяти участь у демонстрації, щороку ж він вів її сюди.

Промовець якраз закінчив, і знов загриміли оплески, знов залунали звуки пролетарського гімну.

Івана Макаровича, без шапки важко було пізнати. На нього дивились, як на чужого ті, що давно не бачили. Він був цілком білий. Він побілів так за одну ніч, після тої страшної звістки. Обличчя йому за кілька днів зробилось чорне, зморщене, як у старого діда, очі може від вітру, що гуляв по майдані, були мокрі від сліз. Він постояв хвилину і подався до хати, бо там лежала без пам'яті його дружина. Цілими днями не відходив від її ліжка, сам борячись з її хоробою, бо лікаря не було. Коли Ганна Степанівна засинала, він біг до старої Тібан питати, чи не вернув її син, чи не приїхав уже часом? Але стара нічого не могла йому відповісти.

Хороба жінки відтягнула його думки від Тані. Цілими днями він був занятий хорою. Сам варив страву, сам вливав її у рот недужій, бо вона лежала нерухома в страшній гарячці. Людина витривале створіння, чи не найвитриваліша з усіх тварин. І Ганна Степанівна, здавалося, перемагала хоробу, бо по кількох днях цілковитої непам'яті і гарячкового сну, вона почала приходити до пам'яті. Іван Макарович радів невимовно. Бігав, тупцював коло неї, як малий хлопчик. Вона навіть усміхнулась, та усміх її був тільки як вечірній проблиск осіннього сонця, що вигляне з густої вати хмар і зникне назавжди. Прийшовши до пам'яті, вона спитала про Теміра. Коли б він був, вилікував би напевне, але його не було і ніхто не знав, де він і що з ним діється. Стара Тібан розіслала гінців шукати його живого чи мертвого, та даремне. З Бійська привезли звістку візники, що бачили його, як сідав на потяг до Ново-Сибірська, а більше про нього ніхто не знав і не чув.

А доктор Темір, пересівши в Ново-Сибірську на поспішний потяг, гнав до Москви. Усю дорогу сидів він спертий на вікно, вдивлявся в безконечні голі степи, що тягнулись за вікном. Перед очима миготіли телеграфні стовпи, линули назад з незмірною швидкістю. Уся околиця була пуста, мертва. Доктор Темір давно не був у цих краях, давно не їхав цією дорогою, ще тоді, як скінчив у Москві медицину і повертав у свої рідні гори, щоб усе життя нести допомогу своїм убогим братам. Скільки сили було тоді в ньому, скільки енергії, які перспективи? А зараз?.. Зараз нічого не залишилось з нього. Розбитий, змучений чоловік, моральна руїна їде в далекі світи виконати свій останній обов'язок. Але доктор Темір не думає про нього, не хоче думати, він собі навіть не уявляє, що буде, як буде? Він знає тільки, що мусить їхати, і їде.

Перед очима зрідка виринають села, щоб за хвилину зникнути, сховатись у безвісті.

„Страшні вони, — думає доктор, дивлячись з вікна на них. — Гірші ніж алтайські аїли. Хати, як купи гнилої соломи, порозкидані в безпорядку по полі, ні одної ніде деревини, ні одного кущика. Брудно, сіро, сумно. Над селами звивається хмарами чорне вороння. Хмарами падає на село, як на падло, і знов підноситься вгору".

Доктор Темір думав інакшими застати ті села.

Це мають бути майбутні села-міста, села-фабрики? Коли це буде?

Доктор Темір робить порівняння із селами в своїй країні.

„У нас краще, — думає він, — у нас революція лишила більший слід, ніж тут..."

Потяг летить, звивається, як залізний вуж, сичить і стогне, а пробігаючи містки на річках і болотах, реве дико, аж стогне земля. Доктор Темір сперся головою на вікно, ловить удари пульсу потягу, чує, як у мозку його відбивається ритмічним: та-та-так, та-та-так...

Напроти доктора на лавочці сидить якихось дві жінки, з вигляду крамарки або багаті містянки. Одна старша огрядна, з червоними масними очима, у теплій хустці, як видно, мати, друга молодша білява вдягнена з претенсіями на европейськість — її дочка. Вони недавно сіли на останній станції, але вже встигли сито поснідати і напитись чаю з бляшаного чайника, що спочивав тепер на дні глибоченного кошика. Вони з самого початку зацікавились постаттю незнайомого сусіди, але доктор намагався не звертати на них уваги. Поївши, вони ввесь час у півголоса говорили. Темір знав, що говорять про нього. Розмова злостила його і хвилювала, але він терпів і мовчав.

— Калмик певне, — сказала раптом цілком голосно старша, зробивши при тім поблажливо-протекторську міну.

Некультурний вибрик старої не знати чого страшно обурив доктора. Він пригадав, як його дразнили колись калмиком і як це було йому тоді боляче. Одного товариша

він колись сильно побив за цю назву і за це його мало не викинули з університету. Тепер, цей поблажливий тон сусідки, її товсте, червоне лице викликало таке сильне обурення, що він не витримав і гостро сказав:

— Нема таких!

Сказав і зараз пожалів, що став з якимись крамарками до розмови. Чи слід було так знижатись?

Молодша почервоніла і з докором глянула на матір, але та, видно, цілком не збентежилась, рада, що може розправити язика.

— А які ж є? — спитала вона тоном повним іронії.

Доктор Темір не відповів і відвернувся від вікна, але стара вважала, що тема ще не вичерпана.

— Бачите, — промовила вона, — не хочете сказати, а злоститесь. Ну хто ж ви такий будете? Не православний же?

— Ойрот, — сказав доктор.

— То ви не руський, не з Росії?

— Ойрот, — повторив доктор, замикаючи дальші розмови.

Стара видно не задовольнилась і цією відповіддю, вона значуче всміхнулась до дочки, мигнувши боком на доктора. Їй хотілось відплатити йому за грубість.

— Не чула про таких, — сказала, знизуючи плечима.

Далі вона вже не зверталась до сусіди, говорила тільки до дочки, але так, щоб той чув.

— Раніш того не було, — сказала вона з досадою. — Раніш була одна Росія. Велика, могутня Росія. Куди б ти не поїхала, ти чула, що ти в себе, вдома. А тепер, як стала та ліворуція, піди, поїдь. Розбили нарід, поділили, пошматували нашу батьківщину, понаробили якихось республік, повидумували якихось ойротів і вони тепер, як рівні, ще й задаються. І певна я, що не православний...

Доктор Темір кипів. У ньому перевернулась уся його істота. Він готовий був накинутись на тих огидних баб і бити їх до знеможення, до упаду.

— Коли ви не перестанете виливати ваших жалів тут, на державній залізниці, — сказав він, — у моїй присутності, то я знайду спосіб примусити вас мовчати.

Доктор Темір позеленів зі злости і скреготів зубами.

— А ти сиди, — сказала спокійно баба. — Тебе не зачіпають і сиди.

— Зачіпаєте! Я чув вашу розмову.

— Не перебивай. До тебе не п'ють, не натягай шиї.

Доктор замовк, знаючи, що словами їх не переможе. Він вийшов поговорити з провідником і той переніс його речі на інше місце. Але і там, лежачи на горішній полиці, він не переставав думати про те, що йому довелося вислухати від тих жінок.

„Бач чим дишуть, — думав він. — І прості перекупки і інтеліґенти однаково. „Єдіна неделіма" — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона, все одно, аби „Єдіна неделіма". Вони всюди хочуть бути вдома. Як же вони б могли відмовитись від Кавказу, від Криму, від Алтаю? Хто посмів би сказати, що Крим, Кавказ, Алтай не їхні? Їхні споконвічні!

Його мучила безмежна злоба. Вона заполонила весь його розум, розшарпала нерви. Він ні про що вже інакше не міг думати.

„І користуються ж, їздять, хто ж їм боронить? Але їм цього мало. Вони хочуть відчувати, що все це таки їхнє. Це їхнє! Це все не республіки, а губерні, хоч і червоної, та імперії російської".

Паровик, як задиханий кінь, підбіг до станції і став. Він важко дихав, з його боків бухала біла пара.

Доктор Темір ліниво підніс голову і глянув крізь вікно. У вічі впав напис станції — „Вятка". Потяг стояв тут довше, і Темір подумав устати і купити якусь книжку, чи газету, щоб хоч трохи розвіяти гнітючі думки. Він підвівся вже на лікті, щоб зіскочити ва підлогу, як раптом по перону промайнуло, якесь знайоме обличчя.

Доктор Темір почав пильно придивлятись і пригадувати. Невже він міг мати тут знайомих? Але вийшло, що так. По невеличких зусиллях пригадав: він мав тут знайому, це була тьотя Груша.

Доктор ще раз глянув на напис. Так. Вона казала, що живе у Вятці. Про те, щоб вийти, не могло вже бути й мови. Доктор Темір сховав голову за стіну, щоб його не пізнали. Тьотя Груша, якраз наближалася до вагона. Ішла вона з якимось чоловіком, сильно впиралась на його руку і щось йому дуже весело щебетала, Чоловік вів за руку її дівчинку.

„Чи це її чоловік чи жертва її „пристрасти", — зацікавився сам не знаючи чого доктор Темір. Зацікавився більше, ніж сам гадав. Коли вони пройшли повз його вагон, він вихилив голову крізь його відчинене вікно і тут же мимохіть була задоволена цікавість.

— Таточку, — питала дівчинка, — ти скоро повернеш?

Його відповіді доктор не почув. На станції пролунав двічі пероновий дзвін і до потягу кинулась прожогом товпа, що висипала була з вагонів на перон. Серед товпи побачив доктор і свою недавню милу співбесідницю, яка незграбними кроками несла своє огрядне, розросле тіло до вагона. Вона розштовхувала усіх ліктями і перла у вагон перша. Доктор Темір плюнув з обридженням.

За хвилину потяг рушив. Перон помітно спустів, люди, що залишились, тоскно провожали вагони. Між ними зосталась і тьотя Груша з донечкою. Дівчинка плакала і махала хустинкою. Її батько, видно, сів у якийсь вагон.

Коли вікно Теміра порівнялось з тьотею Грушею, вона підняла голову і погляд її зіткнувся з поглядом доктора Теміра. Вона широко розплющила очі, застигла у нетямінні. Вагон проскочив і Темір так і не знав, чи вона його пізнала чи ні.

Ганна Степанівна не вставала більше з ліжка. Занадто кохала вона свою єдину доню і пішла за нею. Після

дуже високої температури почався раптовий спад її і закінчився катастрофою. Умираючи, вона була притомна, говорила з чоловіком, просила його, свого друга, передати її останній привіт докторові Теміру, коли він ще живий, коли з'явиться колинебудь. Іван Макарович ридав і бив головою об кобиці ліжка, а вона, як колись за молодих літ, любовно гладила його голову, втомленою, схудлою рукою і заспокоювала:

— Не тужи, любий! — просила вона тихо, — ми, мабуть, скоро побачимось з тобою. Я більше не жалію за життям. Чого воно варте без Тані? А ти, коли житимеш, учи дітей, щоб любили свій край, як ми його любили з тобою, щоб підносили його, щоб він став славний на весь світ.

Вона замовкла, у хаті зробилось темно і тихо. Ганна Степанівна заплющила очі, а зі стіни, з почорнілого образа дивився на неї неспокійно втомлений Христос. Перед ним теплилась лямпадка, на ґноті накоптіла чорна кулька, світло блимало, а Христос кліпав очима печально.

Іван Макарович був не менше втомлений від Христа. Він спер голову на подушку болящої. Хтось тихо накрив його густим, чорним серпанком, і йому зробилось раптом так легко, легко, здавалось, що він розпадається на мільйони молекуль, розпускається у чорній тьмі. І здається йому, що нема вже його, що він увесь розтанув. Залишився тільки мозок, але й той поволі тане, ще трішки залишилось, ще трішки і тьма...

Раптом прокинувся. У хаті було поночі, тільки лямпадка кидала на стелю слабеньке світло, і воно дрижало на стелі. Кинувся до дружини — вона спала. Злякався. Взяв її руку — була холодна. Почав пригадувати її слова — пригадав. Усі пригадав до одного. Так, це були останні слова її, остання її воля, останній заповіт...

Ховали Ганну Степанівну з великими почестями. За домовиною йшли школи, уся молодь і все село. Так, як тоді, на параді, грала музика і розвівались червоні

прапори. Її не поховали на загальному кладовищі. Іван Макарович знайшов для неї краще місце. Її сховали у підніжжя високої скелі, під крислатим кедром над Катунню. Іван Макарович хотів, щоб вона слухала шуму страшної, колись так любимої ріки, щоб слухала пісень пташок, що гніздитимуться на кедрі, на весні. Може з річки вийде на весні русалкою Таня і сяде на могилі матері...

Іван Макарович серйозно думав так у душі. Він хоч хрищений і освічений і учителем був, у ньому і до старости лишились забобони його предків, жили перекази його любимого народу і він беріг їх у тайних закутках своєї душі, як скарб, і ніс з собою до могили...

По смерті дружини він уже не плакав. Хвилинами одчаю заспокоювали його її слова і він чекав, що незабаром підкрадеться і до нього смерть, забере його туди, у височінь, де живе вже його любима сім'я. Із цвітучих лугів, з гори, він поглядатиме на свої прекрасні гори, священний Алтай...

Адміністрація і служба художньої виставки звернули увагу на якогось дивного чоловіка, що вже другий день цілими годинами вистоював перед одною картиною. Приходив він зранку і стояв перед нею, аж до обідньої перерви, коли закривалась виставка, і входив перший, як тільки вона відкривалась. З виду не подавав ніяких ознак ненормальности, хоч обличчям чужоземця виділявся з-поміж численних відвідувачів виставки, що наводнювали її щодня. Картина, що перед нею стояв чужоземець, дійсно заслуговувала на увагу. Перед нею завжди товпились інші цікаві, але цей відзначався своєю впертістю, і тому голова виставкому видав розпорядження тайно слідкувати за ним. Під картиною стояв напис із чотирьох слів „Чорне озеро" — худ. Ломов.

З дивним відвідувачем пробували заговорити, але він не відповідав, показуючи, що руської мови не знає. Поведення його було таке мирне і спокійне, що на нього,

нарешті, перестали звертати увагу, звикли і він спокійно продовжував свої оглядини.

Це був єдиний портрет Тані. Ніколи вона не фотографувалась. Не було де, і не любила, і, зійшовши в могилу, не лишила ніде відбитку свого обличчя, хібащо в серцях її найближчих. А тут вона була, як жива, рухалась.

Доктор Темір — а читач, певно, догадався, що це був він — поїдав її очима. Вона втікала з води чорного озера, а за нею гнали чорні духи. Бліде личко, вистрашені очі і в той же час такі ласкаві, повні любови.

Доктор Темір тільки раз бачив таким її обличчя, бачив такими її очі. Це було тоді, коли вона прибігла до нього, щоб він ішов рятувати її коханця.

„Чого я тоді пішов? — сотий раз завдає собі це питання доктор і сотий раз відповідає собі так само: „Хто міг би не послухати її, хто міг би опертися її проханням? Хто бачив те лице, ті очі, — не міг опертись".

А тут вона, як жива. Стиснуті брови творять з двох луків один. Так вона стягала їх, коли була чогось сердита, чи хотіла показати строгий вигляд.

Темірові, пригадуючи це, робиться тоскно на душі, він чує, як до очей пруться сльози, дарма що він стримує їх усіма силами, вони натискують на ніс, вуха, він аж наче глухне, але сльози сильніші, вони пробились, нависли на віях. Добре, що не видно їх під темними окулярами.

Доктор відходить в куток, витирає очі, носа, поправляє окуляри і вертає назад на своє місце.

„Не треба думати..."

Він любовно, ніжно дивиться на її круглі, майже дитячі руки, на її дівочі груди. Він ніколи не бачив їх, хіба ще дитинячі. А так хотілось діткнутись до їх оксамитної шкіри. Але він не бачив, не смів подумати про них, а той, убийця, рисував їх. — „Як він міг спокійно дивитись на них? Видно, наситився, поки рисував!"

Доктор скреготе зубами, як жорнами. По тілі проходить гаряча струя, пітніє чуб.

„Чи ревність?..“

За ним і з боків товпляться люди, але він нікого не бачить, не чує захоплених вигуків на честь автора картини, він заглибився у собі, він увесь у своїх думках.

А думки такі дивні, іноді божевільні, настирливі, порою цілком смішні:

Die Eifersucht ist eine Leidenschaft,
Welche mit Eifer sucht, was Leiden schafft...[1]

... колись давно прочитане, чи почуте.

Цим продуктом німецької мудрости, як зброєю, боровся з людьми, що захищали почуття ревности, як виразника любови. Він завжди твердив, що не знає його. Він знає почуття помсти, але не ревности.

Але, що з ним? Кров стукає у скроні, під окулярами повіки мокрі від поту, у грудях рев дикого звіра, у грудях клекоче вулкан.

Доктор Темір стискує кулаки, немов готуючись до розправи, немов перед ним об'єкт його помсти.

Мимоволі помічає на собі чужі погляди людей, що стоять за ним і поруч, чужі, ворожі.

Доктор Темір натягає на себе маску спокою. Лице поволі холоне, але починає боліти голова, і страшно болять ноги. Як це він тільки тепер відчув? Він же не спочиває, він стоїть уже другий день. Хіба така мета його приїзду? Хіба така? Стояти?

Ні! Мета була інакша...

Доктор Темір збирає докупи думки, як квочка розсипані курчата. Вони зливаються в одно, і з них виходить поняття: Ломов. Доктор підводить очі на картину, і там те саме поняття в літерах.

Що зробив би він, побачивши його зараз?

Темір жахається. Він досі ні разу не здав собі справи з того, що зробив би він, побачивши свого ворога. А приїхав же він сюди за тим, щоб побачити і порахуватись

[1] Ревнощі — це муки, які ревне шукають того, що родить муки.

з ним. Вистоював же він перед його домом до пізньої ночі думаючи щось?! Ні, він був певний, що його не побачить. Так і було. Він ні разу, ні разу не зустрінув його. — „Може його в місті нема? — подумав Темір. — Як досі не прийшла така думка? Спитати когось, негайно спитати...“

Але раптом за спиною страшно знайомий голос. Доктор Темір боїться оглянутись, та чує, як страшно забилось серце. Знайомий голос затих і чути другий, жіночий. Доктор Темір прислухається. Жінка каже:

— Ти знаєш, вона цікава. Раніш я не придивилась. Лиха була на тебе, а тепер бачу, що ти прав, вона цікава.

Вона каже це нарочито, щоб усі чули, що вона з художником на „ти“, бо займенника того вживає дуже часто.

— Я дуже радий, — знехотя відповідає їй чоловік.

Доктор Темір певний тепер, що то він. Темір швидко обдумує плян, але жінка перериває його мислі:

— Ти мені вдома розкажеш, — каже вона тихо. — Не вірю я все ж таки, щоб все так легко обійшлось, як ти казав.

— Мила моя! — перериває чоловік, — чи вона варта' щоб про неї так багато говорити?

— Видно, варта, коли ти її рисував.

— Коли це було...

— Але було.

— Не псуй мені настрою, Ніночко!

Доктор Темір шаліє. Не пам'ятаючись, він кидається не до тих, що говорять за ним, а до картини. Зриває її зі стіни, дірявить рукою полотно, потім кидає на землю, б'є закаблуками, з озвірінням топче ногами, рве на шматки і при тім стогне і кричить, як божевільний.

Публіка стоїть за ним закам'яніла, не рухаючись з місця. У першій хвилині ніхто не здає собі справи, що сталось. Усім здається, що це сон. А Темір впав додолу і дориває картину руками, рве зубами на шматки.

— Хто це? — опам'ятався, нарешті, Ломов.

Його очі зустрічаються з очима ошалілого Теміра.

— Хто? — питає доктор. — Ти не знаєш? Не пізнав? Злодію! Убийце! Не пізнав?..

З блискавичною швидкістю, як кіт, він кидається на Ломова і б'є його куди попало, по обличчі, у груди, реве дико, страшно, а той тільки закриває руками голову і посувається задом до дверей.

З присутніх ніхто не розборонював, і тільки служба, що прибігла на крик, ледве вирвала від нього напасника.

Інженер Манченко повернувся додому в прекрасному, піднесеному настрою. Роботу його на Алтаї одобрено і затверджено проекти нових робіт. Ходив по кімнаті, посвистуючи, радісний, як хлопчик. Давно він уже не знав такого приемного дня. Утомившись, ліг на канапку і задумався. Пригадався Алтай з його прекрасними околицями, природою, пригадалась пригода в горах, але вона з'явилась тільки як сон. Зате ясно вирисувались знайомі особи: Іван Макарович, Таня, доктор Темір, пригадався, нарешті, і художник.

Згадка про художника не була надто приемна. Він випав якось із грона тих милих, добрих осіб. Але вони були тепер дуже далеко від нього, а художник тут же, під боком.

„Не йде, як обіцяв, — подумав інженер. — А може, думає, що я занятий дуже і не хоче перешкоджати? А може, чекає, що я перший зайду, хоче перевірити, чи є у мене „чванство"?

Вирішив раптом провідати художника. Була четверта година, час, коли таку людину, як той, можна застати вдома. Не надумуючись довго, зірвався з канапки, накинув на себе пальто й вийшов на вулицю. Було холодно і сиро. За мурами вже десь чигала зима, чекаючи, коли можна буде вискочити і накинути на неприготоване місто

свої білі покривала. Але місто, видно, приготувалось і не боялось зими. Десь далеко ревіли веселі гудки, грали сирени автомобілів, тільки дзвони ридали... Трамваї із скреготом і рипом розсікали вулиці. На вулицях і в трамваях люди неслись кудись. Багато їх. Незнайомі і чужі, але знані і рідні. Інженер любив людей. Коли вагон трамваю спинився перед ним, він скочив на ґанок.

Опинившись коло будинку Ломова, інженер завагався, чи зайти до нього, чи ні. У дорозі запал падав, а перед порогом самого дому пропав цілком.

„Зайти — значить, відновити знайомство, а чи варто? — думав інженер. — Що залишилось в мені до нього? Нічого. І не було ніколи нічого. Типовий дрібний буржуа, розбещений пестун природи, талановитий, але пустий, великодержавний шовініст з червоним зафарбленням, що він мені?"

Побачивши, що перехожі звертають на нього увагу, круто повернув і пішов униз. Глянув на годинника. Було ще не пізно, і він вирішив зайти на виставку. Пішов пішки. З шикарних ресторанів вилітали на пішоходи звуки джазбанду, в одному ресторані жарили фокстрота, сновиґали туди й назад якісь сумнівні постаті в елеґантних вбраннях, жінки з зачіпливими очима. Цілком буржуазний закордон.

Надворі смеркло, і з півночі подув морозний вітер. Москва немов скулилась від холоду.

Столиця, центр всесвітнього комунізму... Це антитеза її архітектури, — думав інженер про Москву. Застара вона. Занадто стара. Ті церкви на кожнім кроці, як червиві гриби під величезними кам'яними дубами-будинками. Треба б збудувати нове місто, цілком нову столицю в стилі революції.

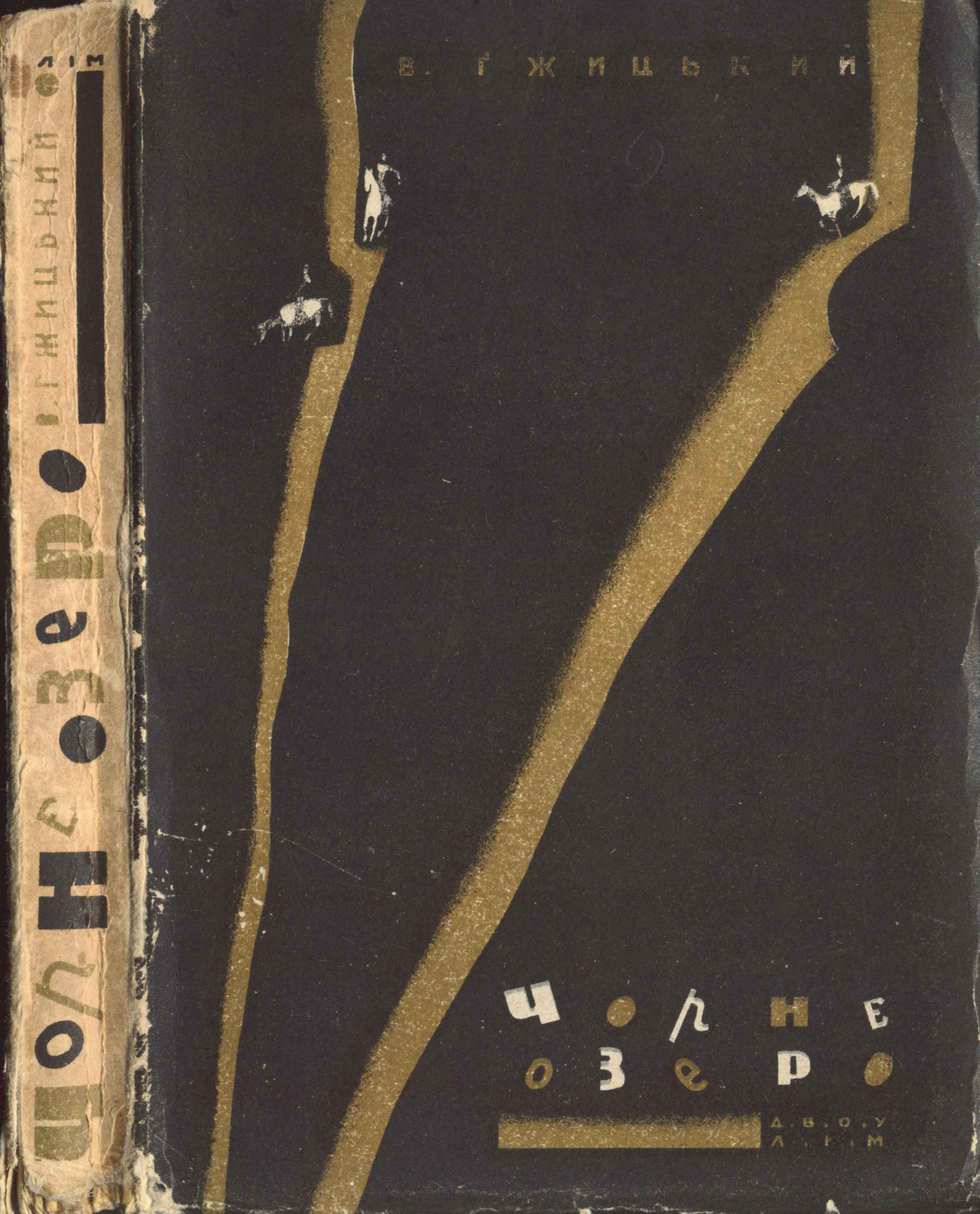
Усміхнувся на таку сміливу думку. На вулицях усе більшав рух. Це був час, коли службовці покидають свої установи і голодні, стомлені спішать до домів. Не можучи розминутись з натовпом, що плив проти нього

пішоходом, інженер зійшов на вулицю, але не зробив і десятьох кроків, як раптом його спинив військовий з наганом у руці. Рухами він показав дати йому дорогу. Манченко дав дорогу, і повз нього пройшли два військові, ведучи між собою якогось чоловіка. Манченко глянув мимохіть на чоловіка і застиг від здивування. Лице чоловіка було страшно знайоме. Інженер став і почав пильно пригадувати. Пригадав: Темір! Нарешті все стало ясно. Він вернувся і швидко подався за ним.

Ціна 2 крб. 60 коп.

ЛІМ
В. ҐЖИЦЬКИЙ
ЧОРНЕ ОЗЕРО
В. ҐЖИЦЬКИЙ
ЧОРНЕ
ОЗЕРО
Д. В. О. У
Л. І. М